

TANULMÁNY

SZEMLÉLETMÓDOKÉSPARADIGMÁK ASZOCIOLÓGIAELMÉLETBENI.–II.

FARKAS Zoltán

Miskolci Egyetem BTK Szociológia Tanszék
H-3515 Miskolc, Egyetem város; bolsocfz@uni-miskolc.hu

Összefoglaló: Ebben a – két részből álló – tanulmányban először a szociológia tárgya és szemléletmódja közötti összefüggéssel foglalkozunk, és meghatározzuk a szociológiai szemléletmódtípi zálásának szempontjait. Ezkövetően felvázoljuk a szociológiai szemléletmódtípusait, és rámutatunk a különböző szemléletmódokat képviselő elméletek re és elméleti irányzatokra. A szociológiai szemléletmód a szociológia alapvető kérdéseire vonatkozó nézetrendszer, amely alapvetően meghatározza a szociológia elméleti fogalmainak és összefüggéseinek az egészét. Annak érdekében, hogy a szociológia elméletben kialakult tipikus szemléletmódokat felvázolhassuk, meghatározzuk a szociológia alapvető összefüggéseit és kérdéseit. Az átfogó szemléletmódok szintjén, a társadalmi jelenségeket meghatározó tényező szintje szempontjából megkülönböztetjük egymástól a holista és az individualista szemléletmódot. A társadalmi jelenségeket meghatározó tényező természetét szempontjából különbséget teszünk a szimbolista és a faktalista szemléletmód között. A fő szemléletmódok szintjén különbséget teszünk a normativista, a strukturalista, a kreatívista és a racionalista szemléletmód között.

Kulcsszavak: szociológia tárgya, szemléletmód, paradigma, szociológia elméleti irányzatok

I. RÉSZ

A szociológia elméleti irodalommal való ismerkedésünk során jó ideig az elméletek áttekinthetetlennek tűnő sokféleségével találkozhatunk. Azonban miután nagyrészt megismerkedtünk a legkülönbözőbb elméletekkel, azt vesszük észre, hogy az egyes részleteikben nagyon változatos elméletek alapvető vonásait tekintve néhány tipikus fel fogást vagy szemléletmódot képviselnek. Ez a tanulmány két nagyobb részből áll, amelyekben a szociológia elméletben kialakult tipikus szemléletmódokat, illetve paradigmákat térképezzük fel. A tanulmány első részében először a szociológia tárgya és szemléletmódja közötti összefüggéssel foglalkozunk. Majd meghatározzuk a szociológiai szemléletmódtípi zálásának szempontjait, és megkülönböztetjük a szoci-

ológiai szemléletmódát fő és fő típusait. Az első részben a tipikus szemléletmódok közül az alapvető meghatározó tényezőket szintje alapján megkülönböztetve a holista és in dividualista szemléletmódokat jellemezzük. A tanulmány második részben jellemezzük a szociológiai szemléletmód fő típusait, és röviden rámutatunk a különböző szemléletmódokat képviselő elméletekre és elméleti irányzatokra.

ASZOCIOLÓGIAISZEMLÉLETMÓDMEGHATÁROZÁSA

Az szociológia tárgya és szemléletmódja

Egy tudomány tárgyának a meghatározása általában sem problémamentes, mert eleve feltételezi az adott tudomány egyes fogalmi és össze függéseinek az ismeretét, amelyekre támaszkodni kell a meghatározás során. A következőkben tehát eleve feltételezzük azoknak a szociológiai fogalmaknak, illetve fogalmak különböző értelmezéseinek az ismeretét, amelyeket a szociológiai szemléletmód meghatározása esti pi zálás során felhasználunk.

A fent említett általános problémán felül különösen problematikus egy tudomány tárgyának a meghatározása abban az esetben, ha a tudomány művelői körében sem alakult ki egyetértés az adott tudomány tárgyára vonatkozóan. A társadalomtudományok esetében általában erről van szó, és a szociológiai ilyen tudományak tekintetében. Nagy részben függetlenül, hogy a szociológiai tárgyak közhasználatú meghatározásai kevése gít sé get nyúj tanak annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy egyáltalán mi a szociológia.

Az említett problémák ellenére megállapíthatjuk, hogy általánosan elfogadott a szociológia művelőinek körében az a nézet, amely szerint a szociológiai kutatás tárgyát a társadalmi jelenségek képezik (Wallace 1988). A szociológiai tárgynak a rövid meghatározásával kapcsolatban azonban két fő problémamezővel. Egyrészt az, hogy a szociológiai tárgyakban nincs egyetértés abban a tekintetben, hogy milyen jelenségeket tekinthetünk társadalmi jelenségeknek. A szociológia elméletei és irányzatai ugyan is igen különböző szempontokból közelebb kerülnek az úgynevezett társadalmi jelenségekhez, s így különbözőképpen fogják fel a társadalmi jelenségek természetét, következőképpen saját tárgykörüket.

E tanulmányban arra nem vállalkozhatunk, hogy áttekinthetjük a társadalmi jelenség fogalmának különböző értelmezéseit, ezért itt csupán röviden utalunk a különböző értelmezésekre. Különböztetünk a társadalmi jelenség fogalmának a tágabb és szűkebb értelmezései között, s a szűkebb értelmezéseken belül is igen különböző fel fogásokkal találkozhatunk. Tágabb értelemben a társadalmi jelenségek felölelik az emberek együttélésével, az emberek közötti kölcsönhatásokkal összefüggő jelenségeket. Ilyen értelemben például a szervezett munka végzés, az utcai tüntetés, a tanulás, a verekezés, a fegyveres harc, a bárti be szél getés, a kö szö nés, a szeretkezés, a gyerme k játé k stb. egy aránt társadalmi jelenségek, bár nyilvánvalóan igen különböző természetűek. Havi szont a szociológiai elméleti irodalomban ki alakult különböző szűkebb értelmezéseket vesszük alapul, összeségükben tulajdonképpen ezek is átfogják általában az emberek együttélésével, az emberek közötti kölcsönhatásokkal összefüggő jelenségeket. Tehát ha egy aránt tekintetbe vesszük a szociológiai ki alakult

és viszonylag széles körben elfogadott elméleteket, elméleti irányzatokat, csupán nagyon általános és pontatlanul határozhatjuk meg a szociológiai tárgyat.

A mai szociológia fogalmilag sok értelemtársadalmi jelenségeket, társadalmi jelenségeket tartalmazó fogalom, amelynek a jelenségekkel szemben az emberrel együttélésével összefüggő jelenségeket tanulmányozza. Ha ennél pontosabban fogalmaznánk, valószínűleg akaratlanul is elköteleznénk magunkat valamilyen sajátos szociológiai elmélet, elméleti irányzat vagy szemléletmód mellett.

A másik fő probléma, amely felmerül a szociológiai tárgynak a társadalmi jelenségekre vonatkozó meghatározásakapcsán, hogy akár szűkebben, akár tágabban értelmezük a jelenségeket, a társadalmi jelenségekkel más társadalmi jelenségekkel, például az közgazdaságtan, a politika, a jog, a pszichológia, a kultúra, a nyelv, a történelem stb. – is foglalkozunk. Te hát felmerül az a kérdés, hogy mi alapján különböztethetjük meg a szociológiai jelenségeket a többi társadalmi jelenségtől, illetve az emberrel együttélésével foglalkozó más társadalmi jelenségtől, de a társadalmi jelenségekben nem alakult ki egyéges szemléletmód.

Mit értünk általában szemléletmódon, szociológiai szemléletmódon, s ezzel összefüggésben para dig má n, a következőkben ezek a kérdésekkel foglalkozunk. A szociológiai szemléletmód kutatása az úgynevezett metaszociológiai kutatás egyik formája, amelyben a szociológiai elméletek alapvető vonásait vizsgáljuk. Az ilyen kutatás nem közvetlenül a társadalmi jelenségek megértését szolgálja, hanem magának a szociológiának a jobb megértését segíti elő (Ritzer 1991: 15–62; Zhao 2001). A szociológiai szemléletmód típusainak a felvázolásával főleg az a célunk, hogy segítsek a különböző szociológiai elméletek közötti tájékozódást, és rávilágítsunk azokra a leg alapvetőbb problémákra a társadalmi jelenségek magyarázatában, amelyek egy átfogó egységességi szociológiai szemléletmód kialakításában megoldásra várnak.

A szemléletmód fogalmát hasonlóan értelmezzük ahhoz a fogalomhoz, amelyet Kuhn nyomán gyakran paradigmának neveznek, bár majd meghatározott szempontból különböszünk a két fogalom között. Az említett szerző paradigmán olyan általános elismert tudományos eredményeket ért, amelyek egy bizonyos időszakban a tudományos kutatók adott köre számára a problémák és a problémamegoldások modelljeként szolgálnak (Kuhn 1984: 11). Ritzer meghatározása szerint a paradigma egy tudományterület jellegére vonatkozó alapvető elképzelés. A paradigma meghatározza, hogy mit kell tanulmányozni, milyen kérdéseket lehet feltenni, és milyen szabályokat kell követni a válaszok megfogalmazásában. A paradigma a meggyezés leg szélesebb elméleti alapja az adott tudományon belül, amely felöleli a mintha ként szolgáló tudományos munkát, s magában foglalja a tárgyi jelenségre vonatkozó elképzelést, az ennek megfelelő elméleteket, kutatási módszereket és eszközöket (Ritzer 1988: 390, 1991: 120).

Mi különböszünk a tudományos szemléletmód és a paradigma fogalma között, a következők szerint. A tudományos szemléletmód az adott tudomány alapvető kérdéseire vonatkozó nézetrendszere, amely alapvetően meghatározza az elméleti fogalmak és összefüggések egészét. A paradigmavi szont olyan tipikus szemléletmód, amely az adott tudományban intenzíven működik, és ezért viszonylag széles körben elfogadott.

A szemlélet mód és a paradigma között a különbséget látjuk, hogy míg a szemlélet mód nem feltlenül elfogadott az adott szemlélet módot képviselő egyén, vagy az egyének viszonylag szűk körén kívül, addig a paradigma olyan szemlélet mód, amely az adott tudománnyal foglalkozók viszonylag széles körében elfogadott. Egy szemlélet mód viszonylag széles körben elfogadása azonban általában csak akkor lehetséges, ha az adott szemlélet mód intézményesült, például ha az adott szemlélet mód képviselői jelentős hatáskörrel, illetve hatalommal rendelkeznek, ha kutatóhelyek, egyetemintanszékek, folyóiratok nagy részt az adott szemlélet mód szellemében működnek és terjesztik az adott tudományt. Ezért tehát az intézményesült szemlélet módok a paradigma fogalmának meghatározásában. A továbbiakban, ha az elméletet, elméleti irányzatokat összeállításban megközelítés kifejezést használjuk, akkor is szemlélet módra gondolunk. *Az elfogadás* kifejezést azonban ehhez képest szélesebb körben használjuk, azonos szemlélet módot képviselő elméletben megtalálhatunk az alapvetőnek tekintett kérdéseket nem érintő kérdéseket vonatkozásban különböző feladatokkal.

A paradigmák vagy tipikus szemlélet módok alapján megkülönböztethetjük a tudománnyal foglalkozók bizonyos csoportjait egymástól. Egyrészt megkülönböztethetjük egymástól a különböző szemlélet módokkal jellemezhető tudományokat, például a szociológiai közgazdaságtantól, a szociálpszichológiától vagy a kulturális antropológiától. Másrészt elhatárolhatjuk egy adott tudomány különböző fejlődési szakaszait, amelyekben különböző uralkodó szemlélet módok érvényesültek. Harmadrészt, az olyan tudományok esetében, mint a szociológia, amelyekben belül nem alakult ki egységes szemlélet mód, különbséget tehetünk a különböző elméleti csoportok között (Ritzer 1988: 390).

A tudományos szemlélet mód általános fogalmához kapcsolódva tehát fogalmazhatunk úgy, hogy a *szociológiai szemlélet mód* a szociológia alapvető kérdéseire vonatkozó nézetek rendszere, amely alapvetően meghatározza a szociológia elméleti fogalmait és összefüggéseinek az egységét. A *szociológiai paradigma* viszont olyan tipikus szemlélet mód, amely a szociológiában intézményesült, és ezért viszonylag széles körben elfogadott.

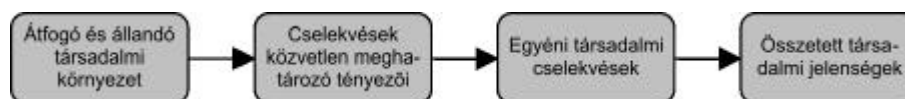
A szociológiában nem alakult ki egységes szemlélet mód, illetve paradigma, megkülönböztethetünk azonban olyan tipikus szemlélet módokat, amelyek intézményesültek, és a szociológia művelői körében viszonylag széles körben elfogadottak, tehát paradigmáként is értelmezhetőek. A következőkben a szociológiai elméletben kialakult tipikus szemlélet módokat, illetve paradigmákat vizsgáljuk fel.

A szemlélet mód tipizálásának szempontjai

Minden tipizálás feltételezi azoknak a szempontoknak a meghatározását, amelyek szerint tipizálunk. Tehát ahhoz, hogy a szociológiai elméletben kialakult tipikus szemlélet módokat felvázolhassuk, meg kell határozunk azokat az alapvető összefüggéseket és kérdéseket, amelyekre vonatkozó nézetek alapján értelmezhetjük a szociológiai banki elméleteket és elméleti irányzatokat, és rámutathatunk ezek alapvető vonásainak hasonlóságaira és különbségeire. A szociológiai paradigmák felvázolását val foglalkozó írással ez a problémát általában elhanyagolják, és csupán

az egyes típusok jellemzéséből következtethetünk azokról az általánosabb szempontokra, amelyek szerint az adott típusok különbözők lehetnek. E szempontok előzetes meghatározása azonban segítségünkre lehet abban, hogy az egyes típusokat minél tisztábban meg tudjuk különböztetni egymástól.

Mindezekelőtt tehát fel kell vázolnunk a szociológia elmélet alapvető összefüggéseit. A szociológiai szemléletmódok azonban főleg abból a szempontból különböznek egymástól, hogy milyen összefüggéseket tekintenek a szociológiaelmélet alapvető összefüggésének, tehát a szóban forgó kérdésre vonatkozó fel fogásunk eleve nem lehet független az általunk képviselt szemléletmódtól. Az alapvető összefüggések felvázolása során azonban megkíséreljük egyaránt figyelembe venni a szociológiában kialakult különböző elméleti kétféle irányzatokat, már amennyi benéz is mereteink lehetővé teszik. Fel fogásunk szerint a szociológia általános igényű elméleteiből és elméleti irányzataiból ki hámozható alapvető összefüggések, és ezen összefüggésekben szereplő alapvető tényezők a következők, amelyek az 1. ábrán szemléltetünk.

1. ábra Aszociológia alapvető összefüggései

Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetben a vizsgált társadalmi cselekvésektől és jelenségektől függetlenül eleve adott társadalmi környezetet értjük, amely történetileg formálódik. A cselekvések közvetlen meghatározó tényezőinek egy részét azokat a közvetlen környezetet képezőket tekintjük, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, másrészt az egyének azon személyes tulajdonságait, amelyek az adott cselekvések szempontjából jelentősek, és a cselekvések motívumait. Az egyéni társadalmi cselekvések és az összetett társadalmi jelenségek ki elégtel mértékű megkísérelésénél nem jelent problémát.

Aszociológia alapvető összefüggései: (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározza a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit, különösen a cselekvések motívumait. (2) A motívumok és az egyéb közvetlen meghatározó tényezők meghatározzák az egyének társadalmi cselekvéseit. (3) Az összetettebb társadalmi jelenségek értelmezhetőek az egyéni társadalmi cselekvések valamilyen összegeződéseiként vagy következményeiként.

Ezekkel az alapvető összefüggésekkel és a bennük szereplő tényezőkkel kapcsolatban felmerülő kérdésekre vonatkozó nézetek szerint különböztethetjük meg a szociológiai szemléletmód fő típusait. A tipizálás előtt fel kell tehát vázolnunk a szociológia alapvető kérdéseit, figyelembe véve a szociológia általános igényű elméleteit és elméleti irányzatait.

Aszociológia alapvető kérdései: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők, vagy az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői.

zöi képezik? (2) Milyen természete és hogyan jön létre az átfo-gó és viszonylag állandó társadalmi környezet? (3) Milyen természetűek a társadalmi cselekvések közöttlen meghatározótényezői, különösen a cselekvések motívumai? (4) Milyen természete k a társadalmi cselekvések, csoportok milyen értelemben tekinthetők a társadalmi cselekvések szubjektumainak? (5) Milyen tényezők által meghatározottan és hogyan szerveződnek többé vagy kevésbé rendszeresen ismétlődő és valami félre rendezett séget mutató egy séggé az össze tett társadalmi jelenségek?

Az első kérdés re adott válassz szó ro san össze függ, de egy adott el mé let vagy el mé let al ko tó ese té ben nem fel té le nül esik egy be a kö vet ke ző kér dés re adott válasszal. A szociológiai elméletalkotásban a társadalmi környezetre átfogóan vonatkozó tényezők ből, vagy az egyé nek ből és az egyé nek cse lek vé se it köz vet le nül meg ha tá ro zó té nye zők ből kell ki in dul ni. Egy adott el mé let tük rö z he ti egy fe lől azt a fel fo gást, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően vagy lényegében az egyé nek adott köré nek az át fo gó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők (pl. akultúr a, az intézmény rendszer, a társadalmi struktúra, az osztály viszonyok stb.) ha tá ro zák meg. Más fe lől vi szont azt a fel fo gást, hogy el mé le ti-mód szer ta ni szem pont ből, te hát az el mé let al ko tás ban az egyé nek ből és az egyé nek cse lek vé se it köz vet le nül meg ha tá ro zó té nye zők ből kell ki in dul ni. A szó ban fo r gó két kér dés re adott válassz te hát el vi leg nem fel té le nül esik egy be, a leg több el mé let ese té ben azon ban még is egy be esik.

Az első kérdés re adott válassz tól függ, hogy a má so dik és a har ma dik kér dés kö zül egy adott el mé let ben me lyik re esik a hang sú ly. Te hát ha egy adott el mé let ben a tár sa dal mi je len sé gek alap ve tő meg ha tá ro zó té nye ző it az át fo gó és ál lan dó tár sa dal mi kör nye zetre vonatkozó tényezők képezik, az első kérdést követő kérdésként főleg az me rül fel, hogy mi lyen ter mé sze tû és ho gyan jön lét re az át fo gó és ál lan dó tár sa dal mi kör nye zet. Ha vi szont egy adott el mé let ben a tár sa dal mi je len sé gek alap ve tő meg ha tá ro zó té nye ző it az egyé nek cse lek vé se it köz vet len nül meg ha tá ro zó té nye zők képezik, az első kér dés kö ve tő kér dés ké nt fő leg az me rül fel, hogy mi lyen ter mé sze tû ek az egyé ni cse lek vé sek mo tív u mai és egyé b köz vet len meg ha tá ro zó té nye zői. E há rom kér dés re adott válassz ből el vi leg már kö vet ke zik a ne gye dik és az ötö dik kér dés sel kap cso lat ban elfo lalt állás pont.

Általános an elfo gadt a szociológiai elmélet mű ve lői köré ben, hogy a szociológ ia je len leg több pa ra dig más tu do má ny. Az e kér dés sel fog lal ko zó egyes szer zők nagy rész t kü lön bö ző szem lé let mó do kat, ille tve pa ra dig má kat kü lön bö z tet nek meg a szoc iológ iá ban.

Azok a szerzők, akik felvetik a szociológiai paradigmákra vonatkozó kérdést, több nyi re csu pán két pa ra dig má t áll í ta na ke gy más sal szem be. Így pé l dá ul a két alap ve tő szem lé let mó d ké nt Burt az atomista és a nor ma tív meg kö ze lí té st (Burt 1982: 5–6), Ale xan der a me cha ni kus és a szub jek tív társadalomfelfogást (Ale xan der 1990: 1–3), Bourdieu az objektivista és a szubjektivista felfogást (Bourdieu 1990: 25–29), Sztompka a cselekvéseméleti és a történeti szociológiai megközelítést (Sztompka 1991: 3–5), má sok a mik ro- és a makroszociológiai meg kö ze lí té st (Ale xan der et al. 1987) áll í tják egy más sal szem be.

Más szerzők há rom vagy négy fő szo ci o ló gi ai pa ra dig má t vagy szé le sebb kör ben elfo gadt szem lé let mó dot kü lön bö z tet nek meg egy más tól. Pé l dá ul Ritzer há rom pa ra dig má t kü lön bö z tet meg. Egy részt a tár sa dal mi té nyek pa ra dig má t, ame lyet fel fo gá sa szer int fő leg a strukturalista-funkcionalista elméletek és a konfliktuselméletek

képviselnek. Másrészt a társadalmi értelmező paradigmát, amelyet a cselekvéselméletek, a szimbolikus interakcionizmus, a fenomenológiai szociológia, az etnometodológia és az egzisztencialista szociológiai képviselnek. Harmadrészt a társadalmi viselkedésparadigmát, amely a behaviourista szociológiát és a cserelémlelet öleli fel (Ritzer 1988: 390–393, 1991: 121–131). A követezőkben részlete sen tárgyalati tipizáláshoz a legközelebb talán egyrészt Hechter, másrészt Alexander tipizálása áll. A társadalmi rendmagyarázat szempontjából Hechter megkülönbözteti a normativista, a strukturalista és az individualista, illetve az utóbbin belül a racionalista szociológiai elméleteket (Hechter 1987: 3–7). Alexander viszont – könyvének külön bõzõ helyein – egyfelől a kollektivistát és az individualistát, másfelől a szubjektivistát és az objektivistát szociológiai elméletekközött tesz különbséget (Alexander 1996).

A követezőkben felvázoljuk a szociológiai szemléletmód általunk megkülönböztett átfogó és fő típusait, amelyeket az 1. táblázatban láthatunk. A tipizálás egységében véve saját fel fogásunkat tükrözi, de az egyes típusok megkülönböztetése többé vagy kevésbé elfogadott a szociológiai elméleti irodalomban, jóllehet különböző elnevezésekkel illetik őket, és részben különböző ismertetőjelekre helyezik a hangsúlyt.

1. táblázat A szociológiai szemléletmód típusai

Alapvető meghatározó tényezők szintje	Alényegim meghatározó tényezők természete	
	Szimbolistaszemléletmód	Faktualistaszemléletmód
Holista szemléletmód	Normativistaszemléletmód	Strukturalistaszemléletmód
Individualistaszemléletmód	Kreativistaszemléletmód	Racionalistaszemléletmód

A korábban felvázolt össze függéseket és kérdéseket, illetve rájuk vonatkozó nézeteket figyelembe véve két szempontból tipizáljuk a szociológiai szemléletmódot. Az egyik szempont a társadalmi jelenségeket lényegében vagy alapvetően meghatározó tényezők szintjére, a másikat a tényezők természetére vonatkozik. Az alapvető meghatározó tényezők szintje szerint a tipizálás széles körben elfogadott a szociológiai elméleti irodalomban. A meghatározó tényezők természete szerinti tipizálással kifejezetten ilyen értelemben tudományunk szerint nem találkozhunk. Azonban a – fenntebb említett – szubjektivistát és az objektivistát, vagy a szubjektív és az objektív fel fogás megkülönböztetése mögött tulajdonképpen ez a szempont húzódik meg, és ez a megkülönböztetés szorosan kapcsolódik az idealista és pozitivistátudományelméleti fel fogások közti megkülönböztetéshez.

Az átfogó szemléletmódok szintjén, a társadalmi jelenségeket alapvetően meghatározó tényezők szintje szempontjából megkülönböztetjük egy más tól a holista és az individualista szemléletmódot. A társadalmi jelenségeket meghatározó tényezők természetét szempontjából különbséget teszünk a szimbolista és a faktualista szemléletmód között.

Az egyik tipizálási szempont tehát a szociológia alapvető kérdéseinek említett első kérdésére vonatkozik. Nevezetesen arra, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az átfogó és viszonylag általános társadalmi környezetre vonatkozó tényezők, vagy a cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik? A holista szemléletmódot főképpen az a nézet jellemzi, hogy a társadalmi

jelenségeket alapvetően az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet határozza meg. Az in dividualista szemléletmód felfogásában viszont a társadalmi jelenségeket alapvetően egyrészt azok a közvetlen környezeti tényezők határozzák meg, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekvésnek, másrészt az egyének személyes tulajdonosságai és cselekvések motívumai.

A máskép ti pi zálási szempont a fenntebb említett máskép és harmadik kérdésre vonatkozik. Tehát arra, hogy milyen természetű áttalában véve a társadalmi környezet, és ezzel össze függésben milyen természetűek a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői, különösen cselekvések motívumai. A szimbolista szemléletmód felfogásában a társadalmi környezet szimbolikus természetű, s az egyének társadalmi környezetükhöz mint szimbolikus létezőkhöz viszonyulnak. Ebben a felfogásban a társadalmi cselekvések motívumait közvetlenül az egyéni személyiségét kifejező, értelmző, megértő motívumok képezik. A faktualista szemléletmód felfogásában a társadalmi környezeti tényező, s az egyének társadalmi környezetük mint tényező létezőkhöz viszonyulnak. E felfogásban a társadalmi cselekvések motívumait olyan instrumentális és racionális motívumok képezik, amelyek főleg a tényező környezeti tényezőkhöz, és a tényező környezethez való alkalmazkodást szik lehetővé.

Néző pont kérdése, hogy a két ti pi zálási szempont közül melyiket tekintjük elsődlegesnek vagy alapvetőnek, és melyiket másodlagosnak. A meghatározó tényezőkhöz szerinti holista és individualista szemléletmód megkülönböztetése széles körben elfogadott szociológiai elméleti irodalomban, tehát tekinthetnénk ezt a szempontot elsődlegesnek. Azonban a meghatározó tényezőkhöz szerinti ti pi zálás, s vonatkozásban a szimbolista és a faktualista szemléletmód megkülönböztetése fontosabból a szempontból, hogy az egyes szemléletmódokat mennyiben tekinthetjük érvényeseknek az emberi élet különböző területeire.

Az átfogónak nevezett ti pi kus szemléletmódok csupán a szociológiai elméletek, elméleti irányzatok legjellemzőbb vonásait emelik ki. Az átfogó szemléletmódok metaszempontjai jelölik ki a szociológiai szemléletmódok fő típusait, amelyek már közelebb állnak az egyes szociológiai elméletekhez és elméleti irányzatokhoz. A *fő szemléletmódok* szintjén különbséget tehetünk a normativista, a strukturalista, a kreativist és a racionalista szemléletmód között. A fő szemléletmódok azoknak az átfogó szemléletmódoknak a közös sajátosságai, valjellemezhetőek, amelyeknek a metaszempontjában elhelyezkednek.

A holista szemléletmódon belül ki alakult két, egymástól elég egyértelműen elhatárolható megközelítés, a szimbolista szemléletmódot tükröző normativista (szabályelvű), és a faktualista szemléletmódot tükröző strukturalista (struktúraelvű) szemléletmód. E megközelítések meg egyeznek az átfogó és állandó társadalmi környezet meghatározó hatásának a hangsúlyozásában, a máskép szempontból azonban jelentősen különböznek egymástól, és tulajdonképpen elentéteket képviselnek. Az in dividualista megközelítésen belül is különbséget tehetünk a szimbolista szemléletmódot tükröző kreativist (alkotáselvű), és a faktualista szemléletmódot tükröző racionalista (észelvű) szemléletmód között. E felfogások jól lehet osztják azt a nézetet, hogy a társadalmi jelenségek szociológiai kutatásának kiinduló pontját az egyének képezik, s a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényezőinek az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit tekintik, de e tényezők természetére vonatkozó elképzeléseik igen különbözőek, és nagyrészt elentétesek.

A meghatározó tényezők szintje szempontjából nézve a fő szociológiai szemléletmódokat úgy tűnhet, hogy egyrészt a normativista és a strukturalista, másrészt a kreativista és a racionális szemléletmód áll viszonylag közelebb egymáshoz. Azonban a meghatározó tényezők teremszeke szempontjából nézve, a normativista szemléletmód közelebb áll a kreativista szemléletmódhoz, a strukturalista szemléletmód viszont a racionális tához. Az utóbbi szempontból vett rokon ságnak különösen abból a szempontból van jelentősége, hogy főleg mely szemléletmódokat képviselő elméletek között fgyelhető meg közeledés, illetve a különböző szemléletmódok elvileg mennyiben és milyen módon egyeztetheők össze egymással.

A fő szemléletmódok gyökerei nagyrészt visszanyúlnak a szociológia három nagy klasszikusához, Karl Marxnak, Emile Durkheimnek és Max Webernek a munkásságáig. A szociológiában a mai elméletalkotók is fontosnak tartják, hogy nézeteiket nagyrészt a klasszikusoktól eredeztessék. Ez össze függ azal, hogy a szociológiai tárgya nagyrészt meghatározatlan, és nem rendelkezik általánosanel fogadott szemléletmóddal. A szociológiai szemléletmód egyes típusai naktárgyalásá kapcsán majd rövi den utalunk arra, hogy képviselőik főleg melyik klasszikus hoz kapcsolódnak.

A szemléletmódok típusizálását tulajdonképpen elvi szempontok határozták meg, tehát felmeül az a kérdés, hogy a típus szemléletmódok mennyiben képviselnek egyben paradigmákat is. A mai szociológiai elméleteket tekintve, a szociológiai szemléletmódot főgőtípusait nem képviselik csupán az egyes típusokhoz köthető paradigmák, azaz nem létezik egységes holista, individualista, szimbolista vagy faktualista paradigma. Az egyes szociológiai elméletekben ugyan is elkerülhetetlenül állást kell foglalni a korábban említett mindkét típusizálási szempont ra vonatkozóan, s ebből adódóan, az egyik szempontot kiemelve, a típus nézete a másik szempontból eleve eltérőek. Ezzel össze függésben, valószínűleg nem különülnek el intézményesen az egyes átfogó szemléletmódokat képviselő elméleti szociológusok és követőik körei. A szociológiai szemléletmódok fő típusai azonban egyben paradigmáként is léteznek, azaz bizonyos mértékben intézményesültek, és a szociológiai művelői körében viszonylag széles körben elfogadottak.

Az egyes típusok részlete sebb jellemzése előtt általános ságban még két megjegyzést füzünk hozzá a szociológiai szemléletmód típusizálásához. Egyrészt, ezek a típusok ideáltípusok, amelyekkel az célnk, hogy a szociológia sokszínű elméleti közötti eligazodást szolgáljuk. Tehát az egyes elméletek, elméleti irányzatok, vagy az egyes elméletalkotók nem feltétlenül képviselik viszonylag tisztán valamelyik típus szemléletmódot. A szociológiai elméletek és elméleti irányzatok nagyrésze következetesen nem képvisel egy adott szemléletmódot, illetve az általunk megkülönböztetett típus szemléletmódok szempontjából nézve vegyesszemléletmódnak tekinthető. Egyes elméletek és elméleti irányzatok képviselhetnek olyan átmeneti szemléletmódot, amely valahol a típus szemléletmódok határára helyezkedik el. Teremszeke ten kiálakulhatnak olyan összetett szemléletmódok is, amelyek többé vagy kevésbé egyesítik a típus szemléletmódokat.

Másrészt, az egyes elméletalkotók, illetve az általuk kidolgozott elméletek szemléletmódját nem csupán az alapján kell megítélnünk, hogy általános ságban milyen kijelentéseket fogalmaznak meg a szociológia alapvető összefüggéseire vonatkozóan, hanem főleg azt kell figyelembe venni, hogy az elmélet részletes ki fejítése során milyen össze függéseket tárgyalnak. Ez utóbbi szempontot különösen azért hangsúlyoz

zuk, mert a szociológiai elméletek általában nem elment mondas menetek, s a csupán általánoságban megfogalmazott telemek nem feltétlenül felelnek meg az adott elmélet egészének.

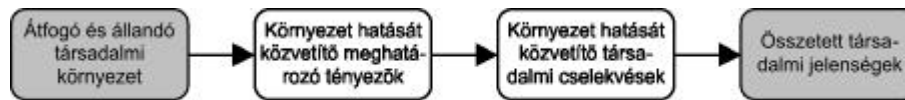
A következőkben, az egyes szemléletmódok sajátosságainak felvázolásában azt a sorrendet követjük, hogy mindekenélőtt az alapvető meghatározó tényezők szintje alapján megkülönböztethető holista és in dividualista szemléletmódot jellemezzük, s rámutatunk arra, hogy e két szemléletmód mennyiben esik egybe a makro- és a mikroszociológiai elemzésekkel. Az ismétlések elkerülése érdekében kiemelten nem jellemezzük a meghatározó tényezők természetét alapján megkülönböztethető szimbolista és faktalista szemléletmódot, ezek általában ismeretölejei majd a fő szemléletmódot elemzésből rajzolódnak ki. Tehát a holista és az in dividualista szemléletmód általános jellemzése után, a tanulmány második részében előbb a holista szemléletmód, majd az in dividualista szemléletmód szimbolista és faktalista változatát mutatjuk be.

A MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK SZINTJE SZERINTI SZEMLÉLETMÓDOK

A holista és az in dividualista szemléletmód

Megkülönböztethetjük a holista szemléletmód szűkebb és ki terjesztett értelmezését. A tipikus holista szemléletmódot majd ki terjesztve értelmezzük, de röviden utalunk a szűkebb értelmezésre is, mert ez az értelmezés a holista szemléletmód legalapvetőbb vonásait emeli ki. A szűkebb fel fogás sze rint a társadalmi je len ségek eleve igen össze tett, úgy ne ve zett makro szintű je len ségek, amelyek bizonyos emberi csoportok viselkedésére, kölcsönhatásaira, és ezek következményeire vonatkoznak. E szűkebb fel fogás sze rint a holista elméletek az össze tett társadalmi je len ségeket közvetlenül az átfogó és viszonylag állandó, illetve makro szintű társadalmi környezetből (pl. a társadalmi struktúrából, az osztály struktúrából, a kultúrából, az intézmény rendszerekből stb.) magyarázzák. Ugyanakkor szintetjes mérte kben figyelembe kell venni az egyéni társadalmi cselekvéseket, és az ezek között közvetlenül meghatározó tényezőket.

Holista szemléletmódról esetenként ilyen szűkebb értelemben beszélnék a szociológiai elméleti irodalomban. Felfogásunk szerint azonban a holista szemléletmódot képviselik azok az elméletek is, amelyek rámutatnak az egyéni társadalmi cselekvésekre és ezek között len meghatározó tényezőire, de az tényezőkre vonatkozó fogalmak az elméletelőfeltelezése sze rint eleve az átfogó társadalmi környezet hatását fejezik ki. Ilyen fogalom lehet például az objektív társadalmi helyzet által meghatározott érdek, vagy az átfogó kultúrátüköz, de a személyi ségaltal el sajtított érték, szabály vagy szerep. A kiegészítő magyarázat eredménye ként lényegesen nem módosul az alapvetőnek feltételezett össze függés az átfogó környezet és adott társadalmi je len ségek között, mert a magyarázat éppen nek az össze függés nek az alátámasztását, illetve részlete sebb ki fej tés szolgálja. Mitehát a továbbiakban ilyen ki terjesztett fogásban beszélünk holista szemléletmódról, amely magában foglalja a szűkebb fel fogást is. Az alábbi alapelvek a korábban felvázolt alapvető össze függésekre és kérdésekre vonatkoznak (2. ábra).

2. ábra A holista szemlélet módössze függései

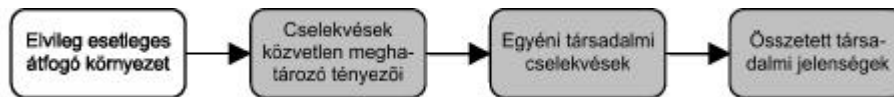
A holista szemlélet módalapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában alapvető meghatározó tényezőket az adott társadalom vagy társadalmi csoport egészét jellemző, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők képezik. (2) Az átfogó társadalmi környezeti történetileg formálódik, és mindenkor a társadalmi környezet az egyes egyének től és a megfigyelhető társadalmi jelenségek től függetlenül létezik. (3) A társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői és ezen belül a cselekvések motívumai az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatását közvetítik. (4) A társadalmi környezetben hasonló helyzetben lévő egyének cselekvései hasonlóak, ezáltal bizonyos csoportok istekinthetnek cselekvések szubjektumainak. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei az egyénektől függetlenül létező környezeti tényezők közötti összefüggéseket vagy törvényszerűségeket tükrözik.

A holista szemlélet mód szerinte hát a társadalmi jelenségek magyarázatában (de az elméletalkotásban nem feltétlenül) az egyének társadalmi környezetét átfogóan jellemző tényezőkből, illetőleg a társadalom vagy társadalmi csoport egészéből kell kiindulni. A társadalmi létezők és jelenségek az egyénekhez képest a valóság önálló szintjé képezik, a szociológiai kutatás az egyéni szinttől különböző, társadalmi szinten folyik. Az átfogó társadalmi környezetet vagy a vizsgált társadalmi egészet képezhetik például csoportok, szervezetek, intézmények, alrendszerek, és az egészen érthetjük a társadalmi struktúráját vagy a kultúráját.

Korábban láttuk, hogy a holista szemlélet módot a fő szemlélet módok szintjén a normativista és a strukturalista szemlélet mód képviseli. A fenti pontokban kiemelt, nagyon általános formában megfogalmazható hasonlóságok ellenére a két szemlélet mód nagy mértékben különbözik egymástól. Olyannyira, hogy talán egyetlen szociológiai fogalmat sem találhatunk, amelynek értelmezése vel és a szociológiai magyarázatokban betöltött szerepével kapcsolatban mindkét szemlélet mód képviselői egyetértenek.

Az indi viduális szemlélet mód esetében is különbséget tehetünk annak szűkebb és kiterjesztett értelmezése között. A szűkebben értelmű indi viduális szemlélet mód a társadalmi környezet meghatározó hatással jess mértékben elhanyagolja, tulajdonképpen csupán az egyének tulajdonságait és a cselekvések motívumait veszi figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában. E fel fogást képviseli például a pszichológizmus és az intencionalizmus. A pszichológizmus szerinte a társadalmi jelenségeket az egyének személyes tulajdonságai határozzák meg, az intencionalizmus szerint egy társadalmi jelenség azért figyelhető meg, mert létrehozására egy adott egyénnek vagy az egyének meghatározott csoportjának szándéka irányult (Orthmayr 1997).

A szűkebben értelmezett indiividualista szemléletmód azonban csak a szociológiai elméletek szűk körére vonatkoztatva tekinthető érve nyesnek, ezért ehhez képest tágabban értelmezzük az indiividualista szemléletmódot (3. ábra).

3. ábra Az individualista szemléletmód összefüggései

Az individualista szemléletmód alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik. (2) Az átfogó társadalmi környezet nem eleve adott, hanem az egyéni cselekvésekben és kölcsönhatásaiban, illetve tényezők eredményeként létezik. (3) A releváns társadalmi környezet elvileg esetleges, a közvetlen környezetet jelenti, amely csak az egyéni cselekvések és cselekvések motívumaira vonatkoztatva értelmezhető. (4) A társadalmi cselekvések szubjektumai közvetlenül csak egyének lehetnek, a csoportok tulajdonított viselkedés visszavezethető egyéni cselekvésekre. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályosságai az egyéni cselekvések számszerűsítésén alapulnak.

Az indiividualista szemléletmód azon az állásponton van, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában a természetes kiindulópontot az egyéni cselekvések, pontosabban az egyéni cselekvések képezik. Tipikusan ezt az álláspontot tükröz az elméletekben a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyéni cselekvések között kell megválasztani. Tehát egyrészt azok a közvetlen környezeti tényezők, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, másrészt az egyéni személyes tulajdonosságai és cselekvések motívumai. Ez nem jelenti azt, hogy az elemzés csupán az egyéni cselekvések szintjére korlátozódik, hanem inkább azt, hogy az egyéni cselekvések egyéni cselekvésekre, a köztük megfigyelhető kölcsönhatásokra, és esetleg a társadalmi egység működésére vonatkozó fogalmak és összefüggések is levezethetők az egyéni cselekvésekre vonatkozó állításokból. (Ehhez lásd pl.: Blumer 1969: 16–20; Elster 1982; Boudon 1987a; 1987b; Coleman 1990: 1–6; Szántó 1998; Heckathorn 2001: 274–275.)

Máremlíttünk, hogy az indiividualista szemléletmódon belül különbséget tehetünk a kreativisták és a racionalisták szemléletmódjai között. Jóllehet ezek a szemléletmódok megegyeznek a fent említett általános alapelvek tekintetében, de egyébként nagy mértékben eltérnek egymástól, és az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezőire vonatkozó nézeteik nagyrészt ellentétesek.

A makro- és a mikroszociológia szemléletmódja

A két alapvetően eltérő szociológiai szemléletmódot gyakran egyrészt mint makroszociológiát, másrészt mint mikroszociológiát különböztetik meg egymástól. Alább majd rámutatunk arra, hogy felfogásunk szerint mennyiben függ össze ez a

megkülönböztetés a holista és az indiividualista szemléletmóddal, de előbb a makro és amikrofogalmi nakszociológián belüli értelmezésével foglalkozunk.

A mikro és a makro közötti megkülönböztetés főleg két vonatkozásban jelenik meg a szociológiai irodalomban, egyrészt a társadalmi csoportok mérete, másrészt az elemzés szintje vonatkozásában. Az előbbi szempontból különbséget tehetünk a mikrocsoportok és a makrocsoportok, az utóbbi szempontból a mikroszintű és a makroszintű elemzés vagy magyarázat között. Mindkét értelmezéshez kapcsolódóan megfogalmazódik az ún. mikro-makro vagy makro-mikro probléma, amely a mikro- és a makrocsoportok, vagy a mikroszint és a makroszint közötti összefüggésekre vonatkozik (Tardos 1998: 4).

Mindkét fenntebb említett megkülönböztetés indokolt lehet, de össze is függ egymással. Az adott társadalmi csoport mérete ugyan is elve meghatározza, hogy az adott csoporton belüli társadalmi jelenségek elemzése a mikroszintű elemzésen túl mennyiben igényli a makroszintű elemzést. Mikrocsoportoknak olyan méretű csoportokat célszerű nevezni a szociológiában, amelyekben belül a mikroszintű elemzés elvileg önmagában is alkalmas az adott csoporton belüli társadalmi jelenségek magyarázatára. A makrocsoporton belüli társadalmi jelenségek elemzése viszont elvileg feltételezi mind a makroszintű, mind a mikroszintű elemzést. Mikrocsoportoknak vagy kis csoportoknak általában a legfeljebb tíz-nyolc-húsz főből álló csoportokat nevezik a szociológiai irodalomban, amelyekben belül még rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatás lehetséges a csoport valamennyi tagja között, s e szerint az ún. makrocsoportok igen különböző méretűek lehetnek.

A mikro és a makroszintet is nagyrészt elterőn értelemzik a szociológiai irodalomban (Mülich–Smelser 1987: 356–357; Ritzer 1991: 140–146; Tardos 1998: 8; Barnes 2001: 341–346). A különböző értelmezések mögött azonban felfedezhető egy általános szempont érvényesülése. A mikro- és a makroszint megkülönböztetése tulajdonképpen arra a problémára vonatkozik, hogy az elmélet fogalmi és összefüggéseinek bizonyos átala kuláson kell át esnie akkor, amikor a magyarázatban át térünk az egyik szintről a másik szintre. Ugyan azok a fogalmak és összefüggések ugyan is valószínűleg nem alkalmasok változtatlan értelemben az egyik és a másik szinten. A két szint megkülönböztetésével kapcsolatos nézeteltérések mögött főleg az húzódik meg, hogy a szociológiai irodalomban nem a kultúri egyetértés a fent említett problémára vonatkozóan. Tehát arra vonatkozóan, hogy milyen szempontok szerint és hol húzható meg az a határ, ahol az elmélet szóban forgó átala kulásának meg kell történnie, és mi-
ben kell állnia ennek az átala kulásnak.

Az elemzés mikro- és makroszintjének megkülönböztetése tehát tartalmilag függ attól az elmélettől és attól a szemléletmódtól, amelybe az elemzés illeszkedik. Számunkra elfogadhatónak tűnik a következő megkülönböztetés. Az *elemzés mikroszintjén* (1) a magyarázat tárgyát képező társadalmi jelenségek egyének cselekvéseiként és egyének közötti kölcsönhatásokként, valamint ezek következményeiként is értelmezhetőek; ugyanakkor (2) a magyarázatban a meghatározó tényezők szerepét betöltő tulajdonságok hordozóit és cselekvések szubjektumait egyének képezik.

Az *elemzés makroszintjén* (1) a magyarázat tárgyát olyan össze tett társadalmi jelenségek képezik, amelyek többé vagy kevésbé az adott társadalmi csoport egészét jellemzik; ugyanakkor (2) a magyarázatban a meghatározó tényezők szerepét betöltő tulajdonságok hordozóit és cselekvések szubjektumait – az erre vonatkozó előfelté-

telezésekszerint – valószínűleg vagy csupán át vitt értelemben az egyének bizonyos csoportjai képezik. Azok a csoportok, amelyeknek az adott elméletben bizonyos tulajdonságokat és cselekvéseket tulajdonítanak, lehetnek olyan csoportok, amelyek viszonylagos önállósággal rendelkeznek a társadalmon belül, de lehetnek csupán kategoriális csoportok is.

Makroszociológiának nevezhetjük a nagycsoportok makroszintű elemzését, *mikroszociológiának* egy részt a kis csoportok eleve mikroszintű vizsgálatát, más részt a nagy csoportok mikroszintű elemzését. A makroszociológia és a mikroszociológia kutatási területét szorosan össze függ, de elvileg nem esik egybe a holista és az in di vi du a listaszemléletmóddal.

Egy részt, a holista szemléletmóddal elvileg nem azonos a nagy csoportokra irányuló fel fog ással, és az in di vi du a listaszemléletmóddal nem azonos a kis csoportokra irányuló fel fog ással. A holista és az in di vi du a listaszemléletmód megkülönbözteti tehát ugyanarra vonatkozóan, hogy egy adott társadalmi egységben belül az elmélet az egészet, vagy az adott egészet alkotó egyéneket tekinteti a kiinduló pontnak, maga az egész azonban kis méretű vagy nagy méretű csoport egyaránt lehet. Az elemzés szintje szempontjából nézve sem esik egyértelműen egybe a holista szemléletmód a makroszociológiával, valamint az in di vi du a listaszemléletmód a mikroszociológiával. Elvileg feltelezhetjük, hogy a holista szemléletmód is alkalmas lehet a mikroszintű elemzésre és fordítva, az in di vi du a listaszemléletmód is alkalmas lehet a makroszintű elemzésre. A holista szemléletmódról azonban Alexander írja például, hogy „... a kollektívista (holista – FZ) elméletnek éppen úgy lehet mikroszociológiai, mint makroszociológiai formája.” (Alexander 1996: 38) Az individualista szemléletmód egyes képviselői viszont azt hangsúlyozzák, hogy az in di vi du a lista megközelítés alkalmas bármilyen makroszintű társadalmi jelenségek kutatására is (Boudon 1987b; Friedman–Hechter 1991; Sandstrom et al. 2001: 224–225).

Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a tipikus szociológiai szemléletmódok szorosan össze függnek a mikro- és a makroszintű megközelítéssel (Ritzer 1991: 139–159). A holista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek a viszonylag nagy méretű csoportokra és az elemzés makroszintjére összpontosítanak, mivel többnyire erre alkalmasabbak. Az in di vi du a listaszemléletmódot képviselő szociológiai elméletek viszont inkább a viszonylag kis méretű csoportokra és az elemzés mikroszintjére összpontosítanak, mivel erre alkalmasabbak.

A holista és az in di vi du a listaszemléletmód a mikro- és a makroszint közötti kölcsönhatásokra vonatkozó nézetek tekintetében is különbözik egymástól. A holista szemléletmód szerint az alapvető meghatározó tényezők a nagy méretű csoportok esetében eleve makroszintű tényezők, s alapvetően ezek határozzák meg mikroszinten is a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat. Ezért a fő problémának az ún. makro-mikro problémát, tehát a makroszintű fogalmak és összefüggések mikroszinten történő leképezését tekintik. Az in di vi du a listaszemléletmód szerint viszont a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényezői mikroszinten találhatók a makrocsoportok, s az ezeken belüli makroszintű társadalmi jelenségek esetében is. Az elemzésnek tehát a mikroszintről kell haladnia a makroszint felé, ezért a fő problémának az ún. mikro-makro problémát, a mikroszintű fogalmak és összefüggések makroszinten történő leképezését tekintik.

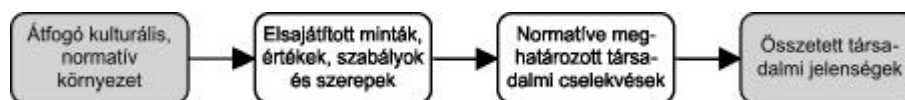
II. RÉSZ

Ez a tanulmány két nagyobb részből áll, amelyben a szociológiaelméletben kialakult tipikus szemléletmódokat, illetve paradigmákat térképezzük fel. A tanulmány első részében a tipikus szemléletmódok közül az alapvető meghatározó tényezőket szintje alapján megkülönböztetjük holista és individualista szemléletmódot jelmezünk. A tanulmány második részben jelmezünk a szociológiai szemléletmód fő típusait, és röviden rámutatunk a különböző szemléletmódokat képviselő elméletekre és elméleti irányzatokra. Arra nem vállalkozunk, hogy valamilyen lényeges szociológiai elmélet és elméleti irányzat szemléletmódjáról rámutassunk, olyan elméletekre és irányzatokra összpontosítunk, amelyek viszonylag jól ki fejezik a tipikus szemléletmódokat, vagy a tipikus szemléletmódok közötti jellegzetes átmeneteket képviselik.

A HOLISTA SZEMLÉLETMÓDTÍPUSAI

A normativista szemléletmód

A szociológiai szemléletmód fő típusai a tárgyalását a normativista szemléletmóddal kezdjük, amely egyfőholista, másfőszimbolista, tehát kétátfogó szemléletmódközösségét jelmezhetjük. A normativista szemléletmódban az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet a szimbolikus természetű kultúra képviseli, amely történetileg formálódik és a mindennapokban az egyes egyének től függetlenül eleve adott. (A normativista szemléletmód sajátosságairól lásd pl.: Ale xander 1990: 2–3; Burt 1982: 5–8; Coleman 1990: 4–11; Hechter 1987: 3).

4. ábra A normativista szemléletmód összefüggései

A normativista szemléletmód alapjai: (1) Az átfogó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. (2) A társadalmi környezet kulturális, illetve normatív természetű, amelynek legfontosabb elemeit a szimbolikus minták, az értékek, és a szabályok képezik. (3) Az egyének a szociális céljainak a kultúrától személyiségükbe építik a szimbolikus mintákat, az értékeket, és a szabályokat, és közvetlenül a tényezőkhöz tartoznak meg a magatartásokat és a kölcsönhatásokat. (4) Az egyéni társadalmi cselekvések tehát a kultúra meghatározó hatását közvetítik, a közös kultúra alapján csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei a közös kultúrát tükrözik, a társadalom rendezettsége különösen általában biztosított, hogy az egyének elfogadják a közös kultúra szimbolikus mintáit, értékeit és szabályait. (4. ábra)

A normativista szemléletmódot főleg a *normativista rendszerelmélet* és a *kulturális szociológia* képviseli a szociológiában. Azonban általánosságban a szimbolikus

interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia egyes képviselői is elfogadják a normativista szemléletmód alapelveit.

A normativista szemléletmód legjelentősebb képviselője Talcott Parsons, illetve a főleg általa kidolgozott strukturalista-funkcionalista rendszerelmélet. Parsons számos könyvben kiemelte elméleti fellegát, részben tovább gondolva, részben módosítva elméletének korábbi változatait. Az abból adódó félreértések elkerülése végett, hogy a strukturalistai kifejezéssel a holista szemléletmód faktualista változatát jelöljük, a szóban forgó elmélet vagy elméleti irányzatot mi normativista funkcionista elméletnek vagy *normativista rendszerelméletnek* nevezzük.

Az ötvenes, hatvanas évtizedben a normativista rendszerelmélet volt az uralkodó elméleti irányzat az angolszász, különösen az amerikai szociológiában. Ezt követően nagyrészt elvesztette elméleti jelentőségét, az úgynevezett neofunkcionalista elméletekben azonban újra éledt (Alexander 1985; Colomy 1990).

A normativista-funkcionalista felfogás szerint a társadalmi jelenségek legáltalánosabb meghatározótényezői az értékek. A társadalom tagjai által általánosan elfogadott értékek részletezik a szabályok, és az adott egyénekre és csoportokra vonatkozó szabályokat kifejező szerepek. Az értékek, a szabályok és a szerepek a jelképi kultúra alkotórészeit képezik. Ugyanakkor ezek a tényezők a szocializáció folyamán beépülnek az egyének személyiségébe, és ezáltal meghatározzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. A szabályok és a szerepek meghatározott értékekhez kapcsolódva és rendszert alkotva intézményekké szerveződnek, és az intézmények biztosítják a társadalom rendezett működését, harmonikus egységét. A differenciálódás eredményeként a társadalomban olyan alrendszerek alakulnak ki, amelyekben sajátos értékek érvényre jutnak a szabályok, szerepek és intézmények meghatározzák meg a társadalmi cselekvéseket, és általában a társadalmi jelenségeket. A társadalmat végső soron a tagjai által általánosan elfogadott értékek integrálják, intézményesülésükön keresztül. A társadalom egy rendezett egység vagy rendszer, amely meghatározott alkotórészekből épül fel. Az egyes alrendszerek meghatározott funkciókat látnak el a társadalom egésze számára, amelyek a társadalom rendezett működését és fennmaradását biztosítják. (Lásd például: Parsons 1949, 1951, 1967, 1971; Parsons–Smelser 1956.)

A nyolcvanas évek közepétől egy viszonylag új és sajátosan kulturális felfogás alakult ki a szociológiában, amit kulturális szociológiának neveznek. A kulturális szociológia elsődlegesen a kollektív jelentések, kollektív érzelmek és elképzelések értelmezésével foglalkozik (Alexander–Smith 2003: 5). E felfogás talán legkövetkezetesebb képviselője Alexander és Smith, akik saját felfogásukat strukturális hermeneutikának nevezik (i.m.: 11). A kulturális szociológia részben kritikusan viszonyul a normativista rendszerelmélethez, de a normativista szemléletmód alapelveit elfogadja. Mindkét felfogás azon a nézeten van, hogy alapvetően a kultúra meghatározza meg a társadalmi jelenségeket, azonban míg a normativista rendszerelmélet eleve feltelezi, hogy az értékek, a szabályok, az intézmények és a szerepek jelentése nyilvánvaló a cselekvő egyének számára, addig a kulturális szociológia a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve a jelentés értelmét vagy megértését tekintve a kutatás fő tárgyának.

Wilhelm Dilthey kulturális tanulmányai nyújtották a legjelentősebb filozófiai megalapozását a kultúra „kulturális szociológiai” elemzésének (Alexander 1990: 3–4,

1996: 262–265). Dilthey szerint az úgynevezett szellemtudományok tárgya az emberek történelmi, társadalmi és lelki valósága, illetve mind az, ami reámbektevékenysége rányomja a bélyegét (Dilthey 1974: 75–77, 497–498, 537). Úgy is fogalmazhatunk, hogy az embert és a társadalmat kutató tudományok tárgya a kultúra, s az emberi és társadalmi jelenségeket kulturális szempontból kell tanulmányozni. E fel fogás szerint a szellemtudományi megismerés módszere – főleg a természet tudományok területeinálkalma zott pozitív viztamódszerrel szemben – a megértés és értelmezés (i.m.: 504–505).

A kulturális szociológia az értelmező módszert tekintve a szociológiai kutatás módszerének. Az értelmezés szabályszerűségeit a hermeneutikának nevezett ismerelméleti fel fogásban dolgozták ki, amely szó szerint a szöveg értelmezés technikáját jelenti (Gadamer 1984; Ricoeur 1994: 43–62). Ebben a fel fogásban az értelmezés a kultúrában található kollektív jelenségek hang súlyozza, amely történeti legalkultúrák és jelenben eleve adott az egyének számára. Az egyéni cselekvéseket a kultúra határozza meg azáltal, hogy szimbolikus min tákat nyújt a cselekvésekre. Ahhoz, hogy a cselekvések megértesék magukat, közös és személytelen szimbólumokat kell használniuk, amelyek mások számára is érthetőek. A társadalmi cselekvésekben a fel fogásban nem csupán olyan értelemben jelképi természetűek, hogy jelképek által meghatározottak, hanem önmagukban is szimbolikus, jelentésteli cselekvések.

A kultúrával, és ennek különböző értelmezési vel kapcsolatokban különbséget kell tennünk a kultúra szociológiai és a kulturális szociológia között. A kultúra szociológiai a kultúrát mint a társadalmi egyike tevékenységi rendszerét vagy szféráját tekintve kutató tárgynak (Wesselly 1998). Ilyen értelemben a kultúra szociológiai a valamelyik szemléletmódot képviselheti, de főleg a strukturalista szemléletmódot képviseli. Alexander és Smith szerint a kultúra szociológiai a „gyenge programot” képvisel, amelyben a kultúra gyenge és kétértelmű változó. A kultúra hagyományos szociológiai megközelítése a kultúrát jellemzően „fügő változóként” kezeli, amelyet a társadalmi struktúra „kevény” változó, tehát a tény szerű érdekek, erő és társadalmi viszonyok határoznak meg. A kulturális szociológia viszont a kultúrát „független változóként” kezeli, amely viszonylagos önállósággal rendelkezik a társadalmi cselekvések és jelenségek meghatározásában. A kultúra szociológiai tanulmányozásán az az „erős programja” a kultúra társadalmi struktúrától való elválasztása, a kulturális autonómia mellett érvel. E fel fogás képviselői szerint ezen erős program révén képesek a szociológusok rávilágítani arra az erőteljes szerepre, amelyet a kultúrát játszik a társadalmi életformálásában (Alexander–Smith 2003: 12–13). A kultúra kulturális szociológiai, valamint a különböző szociológiai szemléletmódokra jellemző megközelítéssel más holbővebben foglalkozunk (Farkas 2005: 12–30).

A kulturális szociológiát az értelmező szociológiai fel fogások közé sorolhatjuk. *Értelmező szociológiának* is nevezik azokat a fel fogásokat, amelyek az emberek közötti kölcsönhatásokra mint kommunikációkra összpontosítanak, s a jelképek jelentésének értelmezését vagy a jelenségek minden napilétre hozását helyezik éredek középpontjába. Az értelmező szociológiai szemléletmódja azonban – az általunk alkalmazzott tipizálás szerint – nem egységes. Azok az értelmező szociológiai elméletek, amelyek előfeltelezik a kulturális értelmezést, és annak a kérdésnek a vizsgálatát helyezik éredek középpontjába, hogy a kulturális környezet az értelmezés révén hogyan határozza meg a cselekvéseket és a kölcsönhatásokat, a normativista szemléletmódot

képviselik. A kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek viszont olyan értelmű elméletek, amelyek szerint a jeleltések a mindennapi kölcsönhatások során alakulnak ki, és csak az adott cselekvésekhez és kölcsönhatásokhoz kapcsolódóan, ideiglenesen léteznek.

Az említett irányzatokon túl a normativista szemléletmódot képviseli a szociológiai elméletben is számontartott, de tulajdonképpen antropológiai elméletnek tekinthető francia strukturalizmus, amelynek legjelentősebb képviselője Claude Lévi-Strauss. Felhívása szerint a társadalom olyan egyénekből és csoportokból épül fel, akik cseréket bonyolítanak le egymás között. A kultúra viszont főleg az adott társadalomra jellemző cseréformákból, és azokból a szabályokból áll, amelyek a cserék különféle formáit irányítják. A cserék különféle formái révén megvégeződik a kommunikatív az egyének és csoportok között. Van olyan általános szabályok, amelyek a cserék különböző formáira egyaránt alkalmazhatók, s a kutatás végző célja a szabályok és szabályok struktúrájának a ki dolgozása (Meleghy 2000).

Az szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológiai képviselői tekintetében egyes elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában mindenkor a cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll. Ezért ezekről az elméletekről majd a kreativista szemléletmód tárgyalásánál lesz szó, bár az említett értelemben a normativista és a kreativista szemléletmód határára nem helyezkednek el.

A normativista szemléletmód klasszikus képviselője főleg Emile Durkheim, aki a társadalmi létezőket tulajdonképpen kulturális természetűeknek tekintette. Durkheim kifejezetten hangsúlyozta, hogy a társadalmi létezők tények, és meghatározott társadalmi tényeket mint jelenségeket más társadalmi tények határozzák meg, amelyek az egyénekhez képest külső jelenségek és kényszerítők erejűek (Durkheim 1978). Ez alapján azt mondhatnánk, hogy szemléletmódja faktualista volt. Durkheim azonban a társadalmi létezőket, illetve tényeket tulajdonképpen a jelképi kultúra valazonosította. A jelképi kultúra egyes össze tévői – például az értékek, a szabályok, a szerepek – jól lehet az egyes egyének kivül vannak, de önálló létel nem bírnak, mivel jeleltésükben más létezőkre utalnak, azaz felhívásuk szerint nem tekinthető tényeknek. Durkheimet ezért joggal tekinthetjük többnyire a normativista szemléletmód klasszikus képviselőjének.

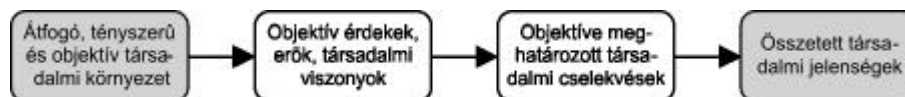
A normativista szemléletmóddal szemben megfogalmazott bírálatok főleg arra hívatkoznak, hogy az embe rek többnyire nem a szabályok hoz igazodva cselekvésnek. Egyes elméletalkotók – akár a társadalmi struktúra meghatározó hatását hangsúlyozva, akár a haszonmaximalizálását tekintve a cselekvés alapelvének – egyáltalán szükségtelennek tartják a szabály fogalmát a magatartások és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Mások nem tagadják a szabályok fontosságát, de elutasítják mint a társadalmi jelenségek fő meghatározó tényezőjét. A racionális döntések elméletének egyes képviselői a kulcskérdésnek e helyett azt tekintik, hogy hogyan keletkeznek és maradnak fenn a szabályok az egyének ésszerű cselekvései révén (Coleman 1990: 242). Különösen sok bírálat érte a normativista szemléletmód funkcionalista vonatkozását. Többnyire ki fogadják, hogy a funkcionalista elmélet túl általános, nem ad számot arról a mechanizmusról, amely az alapját képezi a társadalmi egész szolgálatában álló funkciók érvényesülésének. Túl hangsúlyozza a harmó-

niát és elhanyagolja a társadalmi változást, idegenkedik attól, hogy érdemben figyelembe vegye a társadalmi konfliktusokat, az erő- és hatalmi viszonyokat (Ritzer 1988: 101–104; Abrahamson 2001:145).

Astrukturalistaszemléletmód

A strukturalistaszemléletmód a holistaszemléletmód faktualista változata, tehát a holista és a faktualista szemléletmód közös sajátosságaival jellemezhető. A „strukturalista” kifejezés szélesebb értelemben is használatos a szociológiai irodalomban, de úgy tűnik, hogy minden szóba jöhető kifejezés többértelmű. Egyes szerzők strukturalistának az általunk holistának nevezett szemléletmódot nevezik, tehát beleértik a normativista szemléletmódot is (Blau 1976b: 2; Giddens 1984: XIX-XX). Mi viszont az előbb említett szűkebb értelemben beszélnünk strukturalistaszemléletmódról. (Tehát a szóhasználat szertart a strukturalista-funkcionalista irányzat és az ún. strukturalizmus nem a szóban forgó szemléletmódot képviseli.)

Astrukturalistaszemléletmód alapelvei: (1) Az átfogó és viszonylag általános társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. (2) A társadalmi környezet tényező és objektív természetű, az egyes egyénektől függetlenül létezik. (3) Az egyének és csoportok magatartását és aközöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat a tényező érdekek és erők, a tényező társadalmi viszonyok határozzák meg. (4) A társadalmi cselekvések a tényező társadalmi helyzetükön, és a hasonló helyzetben lévő egyénektől alkotott csoportok társadalmi cselekvések szubjektív maítis képezhetik. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályozásai a tényező és objektív társadalmi viszonyok tükrözik, a társadalmi rendszert, valamint a látható és a nem látható hatalmi viszonyok biztosítják. (5. ábra)

5. ábra Astrukturalistaszemléletmód összefüggései

A strukturalistaszemléletmódot képviselő elméletekben az átfogó társadalmi környezetet főleg a társadalmi struktúra fogalma fejezi ki. Az e fel fogást képviselő szerzők szerint az egyének magatartását alapvetően meghatározzák a környezeti feltételek, illetve – a feltételek leg alapvetőbb vonatkozásként – alapvetően meghatározza a társadalmi struktúra. A társadalmi struktúrában a foglalt hely alapján a környezeti feltételekben lévő különbségek és hasonlóságok különbségeket és hasonlóságokat idéznek elő az egyének magatartásában, s meghatározzák a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat. A társadalmi viszonyban az összetartó és a szétartó erők egyaránt jelen vannak, a társadalmi viszony mégis egyéges egészként fogható fel. Ez az egyesség azonban kényes rítőt jellegű, a szét húzó erőkkel szemben a hatalom – végzősoron és szükségese tén a fizikai kényszer alkalmazása – tartja össze a társadalom egyes alkotórészeit (Hechter 1987: 4–6).

A strukturalista szemlélet módját főleg a konfliktuselméletek, és ezen elméletek-től részben megkülönböztethető neo-marxista elméletek, különösen a kritikai elmélet és az osztályelméletek képviselik.

A konfliktusokat hangsúlyozó társadalomelméleti felfogásokkal természetesen már a társadalomelmélet kezdeteinél is találkozhatunk. A mai konfliktuselméleti felfogás az ötvenes évek végén, illetve a hatvanas évek elején bon-ta-ko-zott ki, főleg Ralf Dahrendorf és John Rex munkájában.

A *konfliktuselméletek* és a harmóniaelméletek megkülönböztetése főleg Ralf Dahrendorf nevéhez fűződik. A konfliktuselméleti megközelítést elsősorban a szociológiai normativista szemlélet módjától, illetve ezen belül is a funkcionalista irányzatától kíván elhatárolni. Dahrendorf szerint a társadalom legfontosabb vonata a hatalom (power) és a hatáskör (authority) egyenlőtlen eloszlása. A társadalmi osztályok hasonló mértékű erővel, illetve hatalommal rendelkező egyének csoportjai, és alapvetően két osztályt lehet megkülönböztetni, a hatalommal rendelkezők, és a hatalom nélküliek osztályát. E két osztály tagjainak az érdekei eleve ellentétesek egymással, és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokra a konfliktusok jellemzőek. A társadalmi konfliktusok tehát társadalomstrukturális meghatározott, szükség szerű jelenségek, amelyek a társadalmi változás fontos tényezői. A társadalmat az a kényszer tartja össze, amely a hatalommal rendelkezők gyakorolnak a társadalom más tagjai felett (Dahrendorf 1976).

Rex konfliktuselméleti felfogása leg alapvetőbb vonásait tekintve nagyon hasonló Dahrendorf felfogásához. „A leggyeszerűbb formájában ez a modell abból a feltevésekből indul ki, hogy két, ellentétes törekvésekkel vagy célokkal rendelkező fél létezik.” (Rex 1961: 122) A cselekvők szövetése seketkesnek a hasonló szociológusok körében, hogy a másik féllel szembe nem fordított érdekeiről beszélhetünk, nem csupán egyének törekvéseiről és céljairól. A legalapvetőbb konfliktus az „életesszerek” (*means of life*) megszerzéséért folyik, de a konfliktus kapcsolódhat közvetve is az életesszerek megszerzéséhez (i.m.: 122–123). Rex olyan szociológusok közül az egyik uralkodó osztály helyzetében van. Az uralkodó osztály olyan intézményeket igyekszik a társadalmi rendszer intézményeként kialkítani, amelyek az adott osztály céljait szolgálják. Ugyanakkor megkísérli elismertetni intézményeinek és helyzeteinek legitimitását az alávetett csoport tagjai val. De az alávetett csoport kérésére tesz arra, hogy megkérdőjelezze ezt az igényt a legitimitásra, és igyekszik kialkítani saját gazdasági és politikai rendszerét, korlátozva az uralkodó osztály hatalmát (i.m.: 124, 129). Az uralkodó osztály és az alávetett osztály közötti erőviszonyok ki van nak téve a változásnak, olyan tényezők változásának eredményeként, amelyek alkalmasabbá teszik az alávetett osztályt a siker elérésére vagy a forradalomra. Ennek egyik lehetséges következménye a teljes forradalom a társadalmi rendszerben, a másik, hogy átmeneti legbizonyos fajta meg egyezés alakul ki az osztályok között (i.m.: 126–130).

A neo-marxista szociológiai elméleten belül a kritikai elmélet és az osztályelmélet a konfliktuselmélet sajátos változataiként is értelmezhetők, de önálló irányzatokként is. Itt csak az előbbiről szólni, az eredeit Frankfurti Iskola legismertebb tagjai – Max Horkheimer, Theodore Adorno és Herbert Marcuse – által ki-fej-tett neo-marxista „kri-

तिकai elmélet” alapvetően a strukturalista szemléletmódot képviseli. A szóban forgó elmélet egy alapelvét kiemelve: a felfogás szerint az egyének cselekvései és általában a társadalmi jelenségeket az egyénektől függetlenül létező tény szerű és objektív viszonyok, különösen az adott munkamegosztási- és osztályviszonyok határozzák meg. Azonban ezeket a viszonyokat történetileg emberek alakítják ki, tehát az alakítókra irányuló törekvések alávethetők tervszerű döntésnek és ésszerű célkitűzésnek (Horkheimer 1976: 65). A tágabértelemben vett kritikai elmélet képviselői azonban – ha közülük tartozónak tekintjük például Michel Foucaultot, Pierre Bourdieu-t és Jürgen Habermast is – nagyrészt különböző szemléletmódokat képviselnek (Ingram–Ingram 1992; Calhoun–Karaganis 2001).

Nagy részt a strukturalista szemléletmód jellemző a társadalmi erő (power) és hatalom (authority) elméleteire. Jóllehet az említett fogalmakkal találkozhatunk a normativista és az inviduális szemléletmód keretében is, a társadalmi erő és a hatalom elméletei többnyire hangsúlyozzák a társadalmi struktúra, azaz a társadalmi egészének elsődlegességét, s a társadalmi erőviszonyok, illetve hatalmi viszonyok tény szerű természetét (Wrong 1979; Clegg 1989).

A strukturalista szemléletmód klasszikus képviselője főleg Karl Marx. Marx szerint bár az egyének tudatos céljait követik, de az egyének társadalmi cselekvései tényleg az aközöttük megfigyelhető kölcsönhatások alapvetően az objektív, illevedologi természetű társadalmi viszonyok határozzák meg (Marx–Engels 1976: 3; Marx 1957: 176). E viszonyok között is a legalapvetőbbek a termelés szférájában a társadalmi osztályok közötti alkultúrási viszonyok. A társadalmi-gazdasági alkultúra rendszerzett formában hangsúlyozta, hogy a társadalom egy szerves egész, amelyen belül a termelési viszonyok összességéből alakul ki a társadalmi gazdasági szerkezet, azt az alap, amelyre a társadalom egyéb össze tevéi épülnek, amelyek felépítménynek nevezett (Marx 1965: 6). Marx azonban azt nem állította, hogy az elméletalkotásban is a társadalmi egészéből kell kiindulni, felfogás szerint e tekintetben a kiindulópontot “...a valóságos egyének, cselekvésük és anyagi életfeltételei k...” képezik (Marx–Engels 1976: 21).

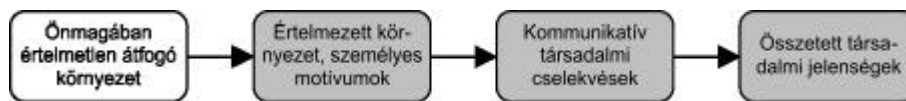
Mint valamennyi szociológiai szemléletmódot, a strukturalista szemléletmódot is sok bíráló látta más felfogások képviselői részéről. A normativista megközelítés hívei kifogásolják, hogy a strukturalista elméletek elhanyagolják az egyének társas, illetve kultúrási lényvonalát, és bírálják a strukturalista felfogáson alapuló empirikus szociológiai kutatások látszólag objektív mérési módszereit. A racionalista szemléletmód képviselői mindenekelött azt a felfogást kérdőjelezzik meg, hogy a szociológiának a társadalmi jelenségek magyarázatában a társadalom egészéből, illetve a társadalmi struktúrából kell kiindulnia. Kifogásolják a strukturalista elméleteknek azt a sajátosságát, hogy mi közben az egyénekről feltételezik, hogy mechanikusan alkalmazkodnak a társadalmi környezethez, a szándékos cselekvés képességével ruházzák fel az egyének meghatározott csoportjait. A kreativisták szemléletmód, különösen az etnometodológia képviselői annak hangsúlyozásával, hogy a társadalmi létezők nem adóttak, hanem azokat az egyének hozzák létre és tartják fenn a személyes kölcsönhatások révén, megkérdőjelezzik a társadalmi létezők tény szerű vagy objektív természetét.

AZINDIVIDUALISTASZEMLÉLETMÓDTÍPUSAI

A kreativistaszemléletmód

Kreativistaszemléletmódnak nevezük az individualistaszemléletmód szimbolista változatát, amely az individualista és a szimbolistaszemléletmód közös sajátosságai jellemzők. A kreativistaszemléletmódot főképpen az a nézet jellemzi, hogy az emberek a mindennapi életben magukhoz zakk létre saját szimbolikus társadalmi valóságukat, egy közös értelmezési folyamatban.

A kreativistaszemléletmód alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. (2) A társadalmi környezet az egyének tudatában létezik, az egyének a mindennapi kölcsönhatások során magukhoz zakk létre saját társadalmi valóságukat, egy közös értelmezési folyamatban. (3) Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat személyes motívumok, és az együttesen kialakított, de csupán az adott esetekre érvényes értelmezések motiválják. (4) A társadalmi cselekvések szimbolikus természetű, jelentések hordozó egyéni cselekvések, s a csoportok viselkedései is ilyen cselekvésekből épülnek fel. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek az egyének személyes viselkedésihajlandóságainak halmozódásai, s a társadalom rendezettsége annyi bizonyított, amennyiben az egyének rendszeresen kialakítják a társadalmi valóság közös értelmezését (6. ábra).

6. ábra A kreativistaszemléletmód össze függései

A kreativistaszemléletmód felfogásában a közvetlen környezet alkotórészei jelentős réven lényegesek, de jelentésük nem eleve adott egy szimbolikus rendszer, illetve a kultúra által. E felfogás egyik képviselője szerint: „Az emberi egyénekre úgy tekintünk, mint akik jelentésteremtő társadalmi világban élnek...” (Blumer 1969: 69). A szabályok a mindennapi kölcsönhatásokban jönnek létre, és azok általában fenn tartva léteznek, s nem a szabályok határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat.

A szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia körébe sorolt egyes elméletek a normativista és a kreativistaszemléletmód háttérhelyezkednek el, de ezen irányzatok döntően a kreativistaszemléletmódot képviselik. Tisztában fejezik ki a kreativistaszemléletmódot az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia.

A *szimbolikus interakcionizmus* szerint a társadalmi kölcsönhatások tulajdonképpen közvetlen személyközi kommunikációk, amelyekben a jelképek és jelentések kölönösen fontos szerepet töltenek be (Stryker 1981: 15–17). Az egyének cselekvéseit főleg az határozza meg, hogy a cselekvők milyen jelentést vagy értelmet tulajdonítanak a maguk számára környezeti bizonyos össze tevőinek. Ezek a jelentések az egyének közötti mindennapi kölcsönhatások során formálódnak, s ebben a folyamatban formálódik az egyének énjé, illetve személyisége is. E felfogás kialakására jel entős

hatással volt George Herbert Mead elmélete, amely talán közelebb áll a normativista, mint a kreativisták szemléletmódhoz. Mead elméletében a kultúra főleg az „általános mások” és a „felépített én” révén határoz meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat (Mead 1973).

Megkülönböztethetjük a mai szimbolikus interakcionizmus négy vonulását, amelyek közül két fő viszonylag közel áll a korábban tárgyalt normativista szemléletmódhoz (Alexander 1996: 211). Az egyik vonulat olyan összeállításra törekszik, amely tulajdonképpen a normativista szemléletmódot tükrözi. Megkísérli leképezni a cselekvéseket és a személyközi kölcsönhatásokat kulturális környezet által meghatározottságát, részben a normativista rendszer elméletben is használatos fogalmak segítségével (Stryker 1980). A másik vonulat általában véve hangsúlyozza a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások kulturális meghatározottságát, de érdeklődésének középpontjában mindenkor cselekvési szituációk viszonylag szabaddefiniálásának értelmezési folyamata áll. Az utóbbi vonulat legjelentősebb képviselője Erving Goffman, aki a szimbolikus interakcionizmus sajátos változatát dolgozta ki, amelyet dramaturgiai elemzésnek nevezett (Goffman 1981). Goffman elmélete egészében véve egyaránt kifejti a normativista és a kreativisták szemléletmódjainak viszonyait. Általában véve elismeri a kultúra alapvető meghatározó hatását, de munkáiban részletesen annak elemzésére helyezi a hangsúlyt, hogy az egyének nagyrészt alkotómódon definiálják szituációjukat, alkotómódon alakítják szerepfeladásukat és magatartásukat (Farakas 2005: 16–19). Az interakcionizmus továbbiki vonulata viszonylag tisztáforumban fejezi ki a kreativisták szemléletmódjainak viszonyait.

A szimbolikus interakcionizmus individualista és kreativisták változatát Blumer képviseli a legvilágosabban, de elmélete szintén csak az alapelvek megfogalmazására terjed ki. Felhasználja a szimbolikus interakcionizmus alapvető teóriái – könyvének különböző helyein található megfogalmazások kategóriáit figyelembe véve – következőket: (1) A társadalmi élet az adott csoportot alkotó egyének közötti kölcsönhatásokból, az egyének cselekvéseinek egymáshoz igazításából áll. (2) A cselekvéseknek az egymáshoz igazodás érdekében oly módon meg kell válniuk, hogy a résztvevők jelzik, hogy mit várnak el egymástól, és értelmezik mások ilyen irányú jelzéseit. (3) Az egyének adott létezőkre irányuló cselekvéseik során azon jelenségek alapján cselekszenek, amelyekkel az adott létezők számukra rendelkeznek. (4) Az adott létezők jelentése az egyéneknek a cselekvéseik határozta meg az adott egyén számára, akiket kölcsönhatásban van. (5) Ezeket a jelenségeket az egyének egy értelmezési folyamatban kezelik és formálják. Ebben az értelmezési folyamatban az egyén részben kommunikál önmagával, részben a szituáció és cselekvése irányának fényében szelektálja, ellenőrizi, felülvizsgálja és átalakítja a jelenségeket. (6) Az egyének cselekvéseik ilyen folyamatos összekapcsolódása hozza létre a rendszeresen megfigyelhető és összeállítható társadalmi jelenségeket is, mint a szervezeteiket, az intézményeket, és a kölcsönösen függő viszonyok egészét (Blumer 1969: 2–5, 49–50). A szimbolikus interakcionizmusnak ezt a változatát képviseli például a címkézéssel szemléletnek nevezett elmélet, amely a deviáns magatartásra ad sajátosan kreativisták magyarázatot. Vagy a kollektív viselkedés elmélete, amely szerint az összetett társadalmi jelenségek az egyének személyes viselkedési hajlandóságainak egyszerű halmozódásai.

A szimbolikus interakcionizmus képviselőit többnyire úgy lehetne jellemezni, mint „lánydetermisztákat”, akik szerint a társadalmi környezeti tényezők nem határozzák meg, de befolyásolják a cselekvéseket. Nem az egyének től függetlenül eleve adott körülmények határozzák meg az egyének cselekvéseit, a körülmények az adott egyének által felépítettek és ki gondoltak. Az embe rek szán dé kos lé nyek, akik az adott szituációknak tulajdonított jelentések alapján cselekszenek, amelyben találják magukat. Az egyes egyének maguk határozzák meg, hogy milyen értelmet tulajdonítanak a szituációknak, és hogyan cselekedjenek mások cselekvései, ki fejezései, és leplezett szándékai függvényében. E felfogás szerint a társadalom emberi egyénekből épül fel, akik szimbolikus kölcsönhatásban állnak egymással. A társadalom nem csupán az emberek fejében létezik, a társadalom egy vál to zó, de struktúrált folyamat (Sandstrom–Martin–Fine 2001: 218–219).

A szimbolikus interakcionizmuson, illetve az individualista szimbolikus interakcionizmuson túljutó módon képpen a kreativista szemléletmódot képviselik azok az elméletek és irányzatok is, amelyek egyes szerzők kreatív szociológáinak neveznek: a fenomenológiai szociológia, az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia (Morris 1977).

A *fenomenológiai szociológia* minden nap életközösséjének vizsgálata elemzi, a köznapiságját és a magától értetődő tudást, amelyet az egyének felépítettek a gyakorlat során, és amelyre alapozzák cselekvéseiket. A fenomenológiai felfogás a filozófiában hosszú múltra tekint vissza, a szociológiában való megjelenése főleg Alfred Schütz munkásságához köthető. A fenomenológiai szociológia hatvanas évek közepén indult el a fejlődésnek az Egyesült Államokban, különösen Peter Berger és Thomas Luckmann *A valóság társadalmi felépítése* c. munkája nyomán, amely 1967-ben jelent meg (Berger–Luckmann 1998). Mind Schütz, mind az utóbb említett szerzők fenomenológiai szociológiájuk szemléletmódját tekintve úgy értelmezhető, hogy a normativista és a kreativista szemléletmódot határozza meg. Bár érdeklődésük középpontjában mindenkor közvetlen cselekvési szituációk cselekvő egyének által tapasztalt értelmének áll, általában véve azt is hangsúlyozzák, hogy ez az értelmezés a közönségtől alapozódik (Farkas 2005: 16–19). Az említett két értelmezéssel szemben a hagyomány követői főleg a fenomenológiai szociológia azon jegyeit hangsúlyozzák, amelyek a kreativista szemléletmódnak felelnek meg.

A fenomenológiai szociológia képviselői főleg azt a hiányosságot fogalmazzák meg a holisztikus szemlélettel szemben, hogy olyan környezeti tényezőknek tulajdonítanak társadalmi cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket alapvetően meghatározó hatást, amelyek nem tükröződnek a cselekvő egyének közvetlen szituációiban és köznapiságjában, illetve köznapiságában. Ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy az emberi cselekvések és különböző szintű elrendeződéseik tudományos értelmezésének az kell kezdődnie és arra kell épülnie, hogy megértsük azoknak a mindennapi életét, akik a cselekvéseket végrehajtják (Douglas 1970b: 5–12, 1984: 359–369). E szerint „... a társadalmi cselekvések jelentései cselekvések, vagyis szituációk és cselekvők számára megnyilvánuló jelenségek fogalmi szinten kell őket tanulmányozni és magyarázni” (i.m.: 4, 358).¹ A szociológiai kutatásban való ilyen módon arra kell támaszkodnunk, ahogyan a közvetlen megfigyelés útján mi magunk

¹ Az idézet a magyar fordításból részben eltér.

megértjük a minden nap életet, mind végig felhasználva saját köznapit értelmezésünket, amelyek a minden nap életben való közvetlen részvételünkből fakadnak (uo.).

A szóban forgó felfogás szerint az emberi, illetve a társadalmi cselekvések messzemenően szituációtól függőek (situational), a cselekvők konkrét szituációikra vonatkozó jelentésszerkezeteiknek megfelelően cselekszenek (Douglas 1970b: 16, 1984: 375). A fenomenológiai szociológiai mint kreativistá elmélet az abszolúta, illetve „strukturális” (értsd: holista) szociológiától leginkább a szituacionalitás és a szituációfeletti ségkérésé különözteti meg. A fenomenológiai szociológiai különösen a közvetlen személyközi szituáció, és a szituáció teljes ségének jelelő ségét hangsúlyozza. E felfogás szerint a konkrét cselekvéseket és eseményeket bizonyos mértékben mindig az a szituáció határozza meg, amelyben el fordulnak. Minden konkrét esemény leírását, okát és magyarázatát tekinthetjük a valamilyen módon egyetemesül (i.m.: 35–37, 389–393). Mindig azzal kell kezdenünk, hogy miként értelmezzük az egyének szituációit, de ahogy mind jobban megértjük ezt, már arra kell törekednünk, hogy meghaladjuk az egyéni értődéseket, és szituációfeletti, objektív tudásratergünk szert (i.m.: 43–44, 401).

A fenomenológiai szociológiai kreativistá értelmezése szerint a társadalmi jelenségek elrendezéseinek felsőbb szintjeit végső soron az elrendezések alacsonyabb szintjei határozzák meg, bár a felsőbb szinteknek megvan a maguk belső összefüggései (Douglas 1970b: 8, 1984: 364). Az olyan összetett társadalmi jelenségek, mint például a szervezetek és az intézmények, az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak mintázott elrendeződései (Wilson 1970: 58–59). A fenomenológiai szociológiai szerint a társadalmi elrendezések és egy sége a minden nap magától értő feltelezések sokaságát alkálított és fenn tartott (Ferguson 2001: 243). A társadalmi valójában nem elrendezett, az egyéni észlelés és értelmezés az, amely lát szólag elrendezetté teszi. A társadalom az egyes egyéni tudatában, az értelmezési folyamat eredményeképpen válik elrendezett, egy séges egészé.

Az *etnometológiai* szoros kapcsolódó a fenomenológiai szociológiai ához, de a kreativistá szemlélet mód szélsőségesebb változatát képviseli. Ezt az irányzatot Harold Garfinkel alapozta meg, szélesebb körű elfogadásához jelelő sen hozzájárult a *Tanulmányok az etnometológiában* könyve (Garfinkel 1967). Az etnometológia azt a magától értő tudást, azokat a „népi mód szerket”, illetve tudati eljárásokat tanulmányozza, amelyek révén a társadalmi tagjai a minden napokban értelmet adnak környezetüknek, eligazodnak és cselekszenek azon körülmények között, amelyben találják magukat (Heritage 1984: 4 idézi Ritzer 1988: 66).

A társadalmi viselkedés el fogás szerint nem létezik eleve az egyének környezetében, hanem azokat az egyének folyamatosan létre hozták és újratemelik a személyes kölcsönhatás, elsősorban a beszéd révén. A beszéd által tem nek az emberek olyan elrendezett világot, amelyben biztonságban érik magukat. Az egyéni cselekvésben a felfogásban egy rendteremtő aktívitás, az egyének állandóan kapcsolódnak egy elrendezett társadalmi világhoz, de ez a elrendezett világ csak az adott szituációban létezik. E felfogás szerint hát az egyének – a normativista szemlélet mód fel fogásával szemben – anélkül elrendezik kölcsönhatásait, hogy eközben eleve létező szabályokhoz igazodnának. (Mülich–Smelser 1987: 364). Az *egzisztencialista szociológiai* szemlélet módja hasonló az előbbi két irányzat által képviselt megközelítéshez, de az egzisztencialista irányzat különös figyelmet szentel az érte seknek és ér-

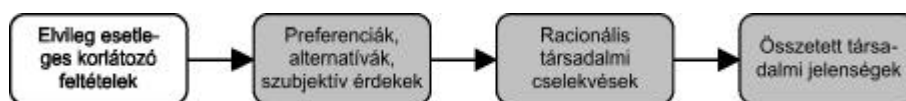
zelmeknek, valamint az én-nek a cselekvések magyarázatában (Ritzer 1988: 360–365).

A kreativista szemléletmódot képviselő elméletekkel szembe nem bírálhatók főleg azt hangsúlyozzák, hogy ezek az elméletek a társadalmi jelenségek magyarázatában elhanyagolják a kultúra és/vagy a tényszerűen létező társadalmi viszonyok szerepét. E szemléletmód egyes képviselői ki fejezetten tagadják a tényezők önálló, az egyes egyének tudatosságától független létezését. Más képviselői bármilyen mértékű társadalmi környezet, valamint a kulturális értékek és szabályok önálló létét, de elméleteikben a tényezőket követezve te sen nem veszik figyelembe. A kreativista elméletek kritikusai szerint ezek az elméletek nem képesek megmagyarázni a társadalmi jelenségek meghatározottságát és rendszerezését, és túlhangsúlyozzák a jelenségek esetlegességét.

Aracionalistaszemléletmód

Aracionalistaszemléletmód az individualistaszemléletmód faktalista változata. Aracionalistaszemléletmódszerint a szociológiai elemzés kiindulópontja a racionális gondolkodó és cselekvő egyén. A társadalom nem azonos az egyénekkel, de a racionális egyénekből kiindulva a társadalmi jelenségek is levezethetők és megérthetők. E feltevése szerint a társadalom egyénekből és az egyének közötti alkalkölcsönhatásokból, illetve viszonyokból áll.

Aracionalistaszemléletmód alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. (2) A társadalmi környezet az egyének cselekvéseiben és kölcsönhatásaiban, illetve a tényezők eredményeként létezik. A mindenkor társadalmi környezet elvileg esetleges, és csak az egyéni cselekvőkre vonatkoztatva értelmezhető. (3) Az egyének magatartása és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat főleg az egyének racionális motívumai, azaz szubjektív érdekei, szel összefüggésben preferenciái és alternatívái határozzák meg. (4) A társadalmi cselekvések egyéni racionális cselekvések, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés is ilyen cselekvésekből épül fel. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei és a társadalmi rendezettség aracionalis cselekvések részben szándékolt, de főleg spontán eredményei (7. ábra).

7. ábra Aracionalistaszemléletmód összefüggései

A szűkebb értelemben vett racionális szemléletmódban a társadalmi környezet önmagában nem létezik, csak az egyének racionális cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az eredményeként. Ilyen szigorú értelemben az úgynevezett metodológiai individualizmus azt jelenti, hogy „...minden társadalmi jelenség – e jelenségek szerkezete és

változása – elvileg megmagyarázható oly módon, hogy a magyarázat ki zárólag egyéneket, az egyének tulajdonságait, céljait, vélekedéseit és cselekvéseit foglalja magában.” (Elster 1985: 5) A racionalista szemléletmódnak ez a szigorú értelmezése eredetileg közgazdaságtudományban alakult ki, de elég széles körben elfogadott a szociológiai irodalomban is.

A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek azonban egyre inkább eltávolodnak szemléletmód szűkebb értelmezésétől, és nagy részt elismerik az egyes egyének szempontjából nézve elévadt társadalmi környezet létezését. A racionalista szemléletmódnál tottabb értelmezése szerint a társadalmi jelenségek magyarázatában általában a környezet és a társadalmi környezet meghatározó hatástól oly módon vehetjük figyelembe, ha a környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva értelmezzük.

Azok a fogalmak, amelyek a normativista és a strukturalista szemléletmódban az egyének számára elévadt társadalmi környezetre vonatkoznak (pl. intézmény, társadalmi viszony, társadalmi struktúra, társadalmi csoport, társadalom stb.) a racionalista szemléletmódban tipikusan az egyének kölcsönhatásaira, illetve az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak eredményeire utalnak. Amennyiben a racionalista elméletek figyelembe veszik az egyes egyének számára elévadt társadalmi környezetet, azt csupán az adott konkrét társadalmi jelenség magyarázata szempontjából releváns vonásaikban ragadják meg. Azokat az átfogó környezeti tényezőket, amelyek hatással vannak az egyének preferenciáira és alternatíváira, és ezáltal cselekvéseire, a racionalista szemléletmódban „korlátozó feltételek” közé sorolva elméleti szinten következtelenül veszik figyelembe.

A racionalista szemléletmód cselekvésekre vonatkozó egyik alapelve, hogy az egyének cselekvései racionális cselekvések, amelyek az egyének preferenciái és bizonyos korlátozó feltételek együttesen határoznak meg azáltal, hogy meghatározzák a cselekvési alternatívákat és ezek várható következményeit. Racionálisan cselekednie fel fogás szerint azt jelenti, hogy a cselekvési alternatívák közül az egyén ki választja a legkedvebbet, azaz a maximális hasznot ígérő alternatívát. A cselekvésekre vonatkozó más alapelv, hogy cselekvések szubjektív mai lényegében véve csak egyének lehetnek, bizonyos csoportok (pl. társadalmi osztályok, társadalmi egyesülések, társadalmi szervezetek stb.) csak annyiban tekinthetők cselekvések szubjektív maiak, amennyiben csoportoknak tulajdonított viselkedést a csoportot alkotó egyének cselekvéseire visszavezethetjük.

A racionalista szemléletmódot matulajdonképpen a racionális döntések elméleti képviselői a szociológiában, valamint ez a szemléletmód jellemző a korai társadalmi csereelméletekre is.

A korai *társadalmi csereelmélet* főleg George C. Homans és Peter Blau munkáiban formálódott, és tulajdonképpen a racionalista szemléletmódot képviseli. Homans csereelmélete olyan általános tételeken alapszik, amelyek főleg pszichológiai természetűek, s az egyének motívumaira vonatkoznak (Homans 1974: 16–39). Blau korai cselekvéselmélete is még csupán a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit veszi következtetésen figyelembe a társadalmi csere magyarázatában (Blau 1964). A hetvenes évek elejétől azonban a csereelmélet egyre inkább eltávolodott a tisztán racionalista szemléletmódtól, és a társadalmi hálózat elemzésel összekapcsolódva közelebb került a strukturalista szemléletmód felé. Az erő (*power*) és annak használata vált a csereelmélet

let fő té má já vá, és nem ön ma guk ban az egyé ni cse lek vők, ha nem in kább a cse lek vők közötti tartós vi szo nyok ke rül tek az ér deklő dés kö zép pont já ba (Molm 2001: 262).

A ra ci o na lis ta szem lé let mó dot a nyolc va nas évek től nap ja in kí g fő leg *aracionális döntések elmélete* (Rational Choice Theory) kép vi se li, amely a nyolc va nas év ti zed ben az an gol szá sz, de kü lö nö sen az ame ri kai so ci o ló gia el mé le ti iro da lom ban egy re in kábbel fo ga dott vá lt. A ra ci o nális döntések elmélete a cse lek vé sek ma gyar áza tá ban a dön té si szí tu á cí ó há rom ele mé t kü lö n bö z te ti meg. Egy részt az adott kor lá to zó fel té telek kö zött le he tő ség szerint meg va ló sí t ha tó cse lek vé sek hal ma zát. Más rész te cse lek vé sek vár ha tó kö vet ke zé nyei t. Harmad rész t a le he tsé ges al ternatívák szub jektív rang so ro lás át, amely ál ta lá ban a vár ha tó kö vet ke zé nyek rang so ro lás án alapszík. Ra ci o nális an cse le ked ni e zek szerint azt je len ti, hogy a meg va ló sí t ha tó cse lek vé sek hal mazá ból ki vá lasz tjuk a leg ma gas abbra ér té kel t ele met, az az amely a leg na gyobb ha szon nál jár (Elster 1986b: 4; Hechter 1987: 30–31; Hechter–Opp–Wippler 1990b: 2–3; Szán tó 1998; Heckathorn 2001: 276).

Egyes szerzők arra a kö vet ke zé tés re ju tot tak, hogy a ra ci o na lis ta szem lé let mó d va la men nyi em be ri ma ga tar tás ra hasz ná l ha tó (Becker 1986: 112–119; Boudon 1987b: 56).² A dön té sel mé let ér deklő désé nek kö zép pont já ban az egyé ni cse lek vé sek áll nak, de ef fel fo gás szerint a so ci o ló gi ai ku ta tás nem kor lá to zó dik az egyé ni cse lek vé sek és az egyé nek kö zötti köl csön ha tás ok szin té je re, az vé gül is az adott tár sa dal mi cso port egészét je lem ző ös szetett társadalmi je lenségek ma gyar áza tá ra is í rá nyul hat. Az ös szetett társadalmi je lenségek ma gyar áza ta azon ba í gény li egy részt az adott cso port on be lü li egy nek cse lek vé sei nek a ma gyar áza tá t, más rész t az egyé ni cse lek vé sek és az ös szetett társadalmi je lenségek kö zötti át me ne te le m zé sét (Coleman–Fararo 1992b: IX–X). E szem lé let mó d fő prob lé má ja azon ban az un. mik ro-mak ro prob lé ma, az az hogy ho gyan le het el jut ni az egyé ni cse lek vők szin té jéről a ma ga sabb ele m zé si szin te re, s vé gül az ös sz tár sa dal mi szin tre (Boudon 1987b; Coleman 1990: 11; Wiley 1988).

A ra ci o na lis ta szem lé let mó d kép vi se lői klasszi kus ként fő leg Max Weberre hi vat ko znak. Weber elmélete azon ban igen ös szetett, s na gyrészt ma gá ban ho dor zza a nor ma tivis ta és a struk tu ra lis ta szem lé let mó d is mer te tő je gye it is. Weber meg értő so ci o ló gi á já nak fel fo gás á ban a so ci o ló gia “...a társadalmi cse lek vé sértel mező meg ér té sé re, és ezen ke resz tül a cse lek vé se me ne té nek és ha tás a i nak ok sá gi ma gyar áza tá ra tö rek szík” (Weber 1987: 37–38). Weber fel fo gás át te há t in di vi du a lis tá nak is te kin thet jük, ha azt vesszük fi gye lem be, hogy az egyé ni cse lek vők szán dé kai szem pont já ból va ló meg ér tést hang sú lyoz za. Szán dé kö lt ér tel műk sze rint ti pi zál ta a cse lek vé se ket, (i. m.: 39–40, 53–54) de kü lö nö sen az un. cél ra ci o nális cse lek vé st elő fel té te le z ve fo gal maz ta me g té te le it, az in di vi du a lis ta me g kö ze lí té sen be lül te há t fel fo gás a fő leg ra ci o na lis tá nak te kin the tő.

Mun kás sá gá nak egé sé zé ben azon ban nem az egyé ni cse lek vé sek meg ér té sé re, ha nem a “rend”-nek, az az adott sza bály rend szer nek, il let ve in té z mé nyek nek – a cse lek vé sek ben meg fi gyel he tő sza bály szer ú sé gek le í rás á nak formá já ban törté nő –

2 Ké sőbb Boudon is ár nyal tab ban fo gal maz, és amel lett ér vel, hogy a ra ci o nális dön té sek elmé te nem al kal maz ha tó ál ta lá ban va la men nyi cse lek vé sé s pro blé ma ma gyar áza tá ra. A ra ci o nális dön té sek elmé le te fel té te le zi, hogy az egyé nek cse lek vé sei in stru men tá lis cse lek vé sek, az az biz onyos cé lok el ér sé re í rá nyul nak. Azon ba nem min den cse lek vé s in stru men tá lis cse lek vé s, ezért a ra ci o nális dön té sek elmé le té vel szem ben nem tá masz that juk azt az í gényt, hogy a cse lek vé sek ál ta lá nos elmé le te le gyen. (Boudon 2001: 58).

elemzésére helyezte a hangsúlyt. A társadalmi cselekvések és kölcsönhatások szabályszerűségeit alapvetően az adott szabályrendszerből magyarázza, ami nagyrészt a normativista szemlélet módhoz tezi hasonlóvá Weber felfogását. Különösen *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című, talán a legismertebb művére jellemző a normativista szemlélet mód, amelyben a kapitalizmus racionális természetét a vallási nézetekből származtatja (Weber 1982). Tovább bonyolítja Weber felfogásának egyértelmű besorolását a valamely tipikus szemlélet mód alá az, hogy Weber szerint – a normativista megközelítés feltevéseivel ellentétben – az egyéneknek nem kell azonosulniuk a szabályokkal ahhoz, hogy ezek a szabályok rendszeresen meghatározó cselekvéseiket, mivel az érdekvizonyok alapján, célracionálisan is alkalmazkodhatnak hozzájuk, mint valamiféle tényekhez, amelyek cselekvéseik feltételeit képezik. Weber elméletében tehát részben nem rejlik a strukturális szemlélet mód is, de fogalmilag tisztázatlan, hogy a szabályok milyen közvetítésközvetítés révén válhatnak pusztán előírásokból tényezővé.

A racionális szemlélet mód dal szemben megfogalmazott bírálatok főleg egyrészt azt állítják, hogy az egyénekből kiindulva nem lehet eljutni a társadalmi elemzéshez, mivel a társadalmi nem egy más tőle különböző egyének halmaza. Másrészt kifogásolják, hogy a szóban forgó szemlélet mód figyelmen kívül hagyja a szociális záció során az egyének beépült kulturális motívumokat. Az embekek nem mindig vagy gyakran nem érdekelik őket a cselekvéseik, cselekvéseiket nagymértékben meghatározzák olyan motívumok, mint például az önzetlenség, az együttérzés, a kötelességtudat, a bűntudat, továbbá korlátozott ismeretekkel rendelkező környezeti feltételekről és cselekvéseik várható következményeiről (Mansbridge 1990).

VEGYES, ÁTMENETI ÉS ÖSSZETETT SZEMLÉLETMÓDOK

Korábban említettük, hogy az általunk megkülönböztetett tipikus szemlélet módok olyan ideáltípusok, amelyekkel az a célunk, hogy a szociológia sokszínű elméletei közötti eligazodást szolgáljuk. Tehát az egyes elméletek, elméleti irányzatok, vagy az egyes elméletalkotók nem feltétlenül képviselik viszonylag tisztán valamely tipikus szemlélet módot. A szociológiai elméletek és elméleti irányzatok nagy része következetesen nem képviseli egy adott szemlélet módot, illetve az általunk megkülönböztetett tipikus szemlélet módok szempontjából nézve vegyes szemlélet módúnak tekinthető. Egyes elméletek és elméleti irányzatok képviselhetnek olyan átmeneti szemlélet módot, amely valamely tipikus szemlélet módok háttérén helyezkedik el. Természetesen kiálhatnak olyan összetett szemlélet módok is, amelyek több vagy kevésbé egyesítik a tipikus szemlélet módokat.

A második világháború után a normativista szemlélet mód, különösen Parsons normativista rendszerelmélete válturalkodóvá az angolszász szociológiai elméletben, s túlsúlyát megőrizte a hatvanas évek közepéig (Abrahamson 2001: 141). A hatvanas és a hetvenes években megerősödött a strukturális, a kreativisták vagy a racionális szemlélet módot képviselő elméletek a más szemlélet módoktól való elhatárolódást hangsúlyozták. A nyolcvanas évek közepéig tehát főleg olyan általános igényű elméletek jellemezték a szociológiát, amelyek viszonylag szorosankötődtek az általunk megkülönböztetett fő szemlélet módok valamelyikéhez. A nyolcvanas évektől kezdve

azonban egyrészt az elméleti szociológusok viszonylag szűk körében felerősödtek azok az elméleti törekvések, amelyek a különböző szemléletmódok egyesítési irányultak. Másrészt, a szociológiai művelőinek szélesebb körében felerősödtek azok a törekvések, amelyek eredményeként a szociológiai elmélet egyre inkább sokrészlettelre esett szét.

E tanulmány terjedelmi korlátai eleve nem tezik lehetővé, de a szerző is mere te sem lennének elégségesek ahhoz, hogy valamennyi jelentős szociológiai elmélet és elméleti irányzat szemléletmódjára rámutassunk. Eddig főleg olyan elméletekről tetünk említést, amelyek alkalmasak voltak az egyes szemléletmódok alapelveinek megvilágítására, tehát amelyek viszonylag tisztán kifejezik az általunk megkülönböztetett típusú szemléletmódokat. A tanulmány hátralevő részében néhány olyan szociológiai elméletre és elméleti irányzatra mutunk rá, amelyek szemléletmódja végyes, átmeneti vagy bizonyos mértékben összevont.³

Habermas *A kommunikatív cselekvés elmélete* című munkájában képviselt szemléletmód nagy részt Schütz fenomenológiai szociológijának a szemléletmódjához hasonló, tehát a normativista és a kreativista szemléletmód határára helyezkedik el, és bizonyos értelemben a két szemléletmód egyesítését jelenti. Az alapvető különbség azonban a normativista-kreativista szemléletmódhoz képest az, hogy Habermas fel fogása szerint a társadalmat életvilágként és rendszerként egyaránt elemezni kell. A normativista-kreativista szemléletmódot többé-kevésbé következtesen csak az úgynevezett életvilág elemzésében ér vényesíti. Úgy tűnik, hogy az úgynevezett rendszer elemzésében ingadozik a normativista szemléletmód funkcionalista változata, és a strukturalista szemléletmód között (Habermas 1984, 1987, 1995).

Habermas elmélete tehát két különálló elméletként is fel fogható, egyrészt az életvilág, másrészt a rendszer elméleteként. Az egyik elmélet, a szűkebb értelemben vett kommunikatív cselekvés elmélete az emberi együttélésnek arra a területére vonatkoztatva tekinthető ér vényesnek, amelyet Habermas életvilágnak nevez. A másik elmélet a társadalom mint rendszer elmélete lenne, és az emberi együttélésnek arra a területére vonatkoztatva lenne ér vényesnek tekinthető, amelyet Habermas rendszernek nevez. Habermas életvilágra vonatkozó elmélete többé-kevésbé rendszerezettnek tekinthető, elemzése a rendszer és az életvilág szétválásáért valószínűleg az is alapok. Azonban magára a „rendszerre” nézve nem fejtett ki határozott elméletet, erre vonatkozó fogalmi és össze függései igen elnagyoltak. Ugyanakkor egyrészt az életvilágra, másrészt a rendszerre vonatkozó fogalmak és összefüggések nem kapcsolódnak közös alapfogalmakhoz és előfeltételezésekhez, tehát nem alkotnak egy egységes elméletet.

A szociológiai alapvető kérdéseire na gyon különböző választadó fő szemléletmódok kialakulásátán az elméleti szociológusok viszonylag szűk körében kialakult a meggyőződés, hogy ki lehetne a kitalálni egy átfogó és egységes szociológiai elméletet, amely egyesíti az egymástól na gyon eltérő szemléletmódokat. Az egyes szerzők igen különböző módon képviseltek el ennek az egységes elméletnek a felépítését, például a mikroszintű és a makroszintű elemzés egyesítésével, a cselekvésre és a struktúrára,

3 A tanulmány egyik lektorja jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy az észak-amerikai szociológiai elméleti irodalomra összefoglaló jelölések, valamint nem foglalkozom például a posztmodern elméletek, a feminista elmélet és a világ rendszer-elmélet szemléletmódjainak a bemutatásával. E tanulmány bővített változata egy szociológiai elméleti munkakészét képezi majd, e hiányosságokat az említett kötetben majd igyekszem pótolni.

vagy a rend materiális és ideális felfogására vonatkozó felfogások egyesítésével. Azonban ezek a törekvések nem biopolitikai igazán eredményeseknek (Camic–Gross 1998: 457–459).

Az utóbbi húsz évben a szociológia elméleti irányzatok közül a racionális döntések elméletére jellemző leginkább az a törekvés, hogy egy adott főszemlélet mód, nevezetesen a racionális szemlélet mód alapelveihez lehetőleg hűnek maradván, érdeklődési körébe vonjon olyan fogalmakat és összefüggéseket, valamint olyan problémákat, amelyekkorábban más főszemlélet módok központi fogalmi és összefüggései, valamint központi problémái voltak. Ennek szellemében kerültek összeállításra például olyan gyűjteményes kötetek, amelyek a társadalmi szabályok, az intézmények és az értékek problémáival foglalkoznak (Hechter–Opp–Wipplet 1990a; Hechter–Nadel–Michod 1993; Hechter–Opp 2001).

A racionális döntések elméletének egyes képviselői hajlamosak olyan mértékben kiterjesztve értelmezni a metodológiai individualizmust, hogy az alkalmassá váljon annak elemzésére is, hogy az átfogó és állandó társadalmi környezet hogyan határozza meg a racionális cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket. Például Coleman felfogása szerint a metodológiai individualizmus magában foglalhatja az átfogó és állandó (makroszintű) környezeti meghatározó tényezők létezésére vonatkozó előfeltételezéseket is, valamint a makro-mikro közvetítés elemzését, bár érdeklődésének középpontjában a mikro-makro közvetítés elemzése áll (Coleman 1990: 2–21). Olyan elmélet azonban nem alakult ki a racionális szemlélet módban, illetve a racionális szemlélet módhoz kapcsolódóan, amely általános elméleti szinten leképezné az egyének szempontjából nézve eleve adott társadalmi környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva. Ha a racionális szemlélet módhoz illeszkedve még is kiakarna ilyen általános elmélet, ez már olyan mértékben megkérdőjelezná a racionalista szemléletmód alapelveit, hogy egyáltalán megkérdőjelezná a tipikusan racionalista szemléletmódot mint azonos alapelvekkel jellemezhető felfogást.

Sajátos irányzatot képvisel a szociológiaelméletben a hálózatelemzés, amely az úgynevezett társadalmi kapcsolatok vonatkozásában a holista és az individualista, illetve főleg a strukturális és a racionális szemlélet mód egyítésére tesz kísérletet. A hálózatelemzés két alapvető gondolatot foglal magába a társadalmi jelenségek természetére vonatkozóan, amelyek közül az egyik az egyének cselekvéseire, a másikat a társadalmi kapcsolatok hálózatára vonatkozik. Az előbbi azt hangsúlyozza, hogy az egyének olyan társadalmi környezetben tevékenykednek, amely számos olyan cselekvőt foglal magában, akik jelentős vonatkoztatási pontjai egymás cselekvéseinek. Egy adott cselekvő másokhoz fűződő kapcsolatai hatnak észlelésre, hiedelmekre, beállítottságaira, s ezáltal cselekvéseire. Az utóbbi a társadalmi kapcsolatok hálózatát vizsgálja meg, amelybe az egyéni cselekvők be vannak ágyazva. Elemzi a társadalmi kapcsolatok különböző szintjeit az adott társadalmi csoportban, s egyaránt törekszik az egyes kapcsolatok megvilágítására és a társadalmi kapcsolatok egészének a leképezésére (Knoke–Kuklinski 1982: 9–13).

A társadalmi hálózatelemzés kiindulópontja az úgynevezett szociogram, amely a felfogás szerint a cselekvőket és társadalmi kapcsolataikat vagy viszonyait ábrázolja. A szociogramban a viszonyok minthát az adott társadalmi csoport struktúráját fejezik ki. A szociogram matematikai elemzése információszolgáltatást

társadalmi viszonyok e strukturájáról, és e struktúrában az egyes cselekvők társadalmi helyzetéről (Scott 2002b: 5). A hálózat elemzés irodalmából például a Burt elméletére bizonyos értelemben a normativista és a racionalista megközelítés egyaránt jellemző. Kiindulópontja ugyan is az egyéni cselekvő, aki az alternatív cselekvéseket értékel és kiválasztja a legmagasabbra értékelt cselekvési alternatívát. Ez az értékelés azonban viszonylagos, amely meghatározott szabályok és a hasonló helyzetben lévőkkel való összehasonlítás által (Burt 1982: 4–8, 178, 191–192).

Korábban említettük, hogy a hetvenes évek elejétől a cselekmélet egyre inkább elterjedt a tisztán racionalista szemléletmódtól, és a társadalmi hálózat elemzés felé. Richard M. Emerson volt az első, aki a cselekmélet összekapcsolta a társadalmi hálózat elemzés növekvő területével. Az erő (*power*) és annak használata vált a cselekmélet fő témájává, és nemcsak a cselekvők, hanem inkább a cselekvők közötti tartós viszonyok kerültek az érdeklődés középpontjába (Molm 2001: 262–263). A társadalmi cselekmélet és a társadalmi hálózat elemzés közötti kölcsönhatásértékes volt mindkét hagyomány számára, de egy fontos különbség megmaradt közöttük. A társadalmi cselekmélet képviselőinek érdeklődése főleg olyan hálózatok felé irányul, amelyekben a cselekvők egyrésze szemben áll egy másikkal a más erőforrásaiért folyó versenyben. Míg a hálózatelemzés kutatói elsődlegesen olyan hálózatokat tanulmányoznak, amelyekben a cselekvők a cserék révén együttműködést és szolidaritást alakítanak ki egymás között (i.m.: 270).

A különböző szemléletmódok egy sítésére irányuló kísérletek mellettfolyamatosan burjánzanak a szociológiában az egyes részterületekre vonatkozó sajátos fellegések. A növekvő specializáció valószínűleg továbbra is jellemző a szociológia elméletére (Ritzer–Smart 2001b: 8). A mai szociológia elmélettel foglalkozó sok elemzés jellemző a kiábrándultság érzése. Azt az elvárást, hogy az elméleti fejlődés eredményei felhalmozódjanak, és egy egységes elméleti alaku lása felé mutatnak, sok elméleti szociológus csupán ábrándnak tartja. A szociológia elmélet érdeklődési köre egyre bővül, ugyanakkor a rá bók ra esik szét. Egy adott rész terület kiemelkedő képviselői gyakran nincsenek tudatában elődeiknek más részterületeken. Az elméleti szétaprózódás és speciális aludás a szociológia elmélet kutatási területét egyre ki sebb és egyre elszigeteltebb részekre osztja. Úgy tűnhet, hogy a széthúzó erők a végtelenül távoli jövőbe tolják az egységes szociológiai elmélet várható kialakulását. (Heckathorn 2001: 273; Alexander 1998).

Azok a szociológiai elméleti irányzatok, amelyek nem az általunk kiemelt osztályozási szempontokhoz szoros kapcsolódó szempontok alapján foglalkoznak a cselekméletbizonyos köreit, az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokat tekintve többnyire igen vegyesek. Például a liberális feminizmust követően a mai feminista szociológiára a szemléletmódbeli sokszínűség növekedése jellemző (Rogers 2001). Tehát normativista, strukturális vagy kreativista, esetleg racionalista szemléletmódokról a feminista szociológiai elméletekkel világegyaránt találkozhatunk.

Felmerülhet a kérdés, hogy van-e jelentősége e tanulmányban tárgyalt tipikus szemléletmódok megkülönböztetésének olyan elméletek és elméleti irányzatok vonatkozásában, amelyek nem foglalkoznak az össze függésekkel és kérdésekkel, amelyekre vonatkozó nézetek alapján megíthetjük az adott elméletek és irányzatok szemléletmódját. E kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy a nyolcvanas évek közepéig

ki alakult át főgés főszociológiai szemléletmódok társadalmi jelenségek meghatározottságára vonatkozó alapvető összefüggéseket és kérdéseket fejezik ki. Ezek az összefüggések és kérdések a társadalmi jelenségek meghatározottságának az alapvető összefüggéseit és kérdéseit jelölik, függetlenül attól, hogy az egyes szociológiai elméletek és elméleti irányzatok képviselői mennyiben tartják fontosnak ezen összefüggések és kérdések vizsgálatát. Tehát minden szociológiai elméletet lehet jelölmezni az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokhoz viszonyítva. Ebből a jellemzésből azonban egyes elméletek esetében az derülhet ki, hogy nem adnak választ a szociológia elmélet alapvető kérdéseire, ezek kérdésekre vonatkozásban szemléletmódjuk semlegesnek tekinthető.

IRODALOM

- Abrahamson, M. (2001): Functional, Conflict and Neofunctional Theories. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London: Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications, 141–151.
- Alexander, J.C. (1985): *Neofunctionalism*. Beverly Hills: Sage.
- Alexander, J.C. (1990): Analytic Debates: Understanding the Relative Autonomy of Culture. In Alexander, J.C.–Seidman, S.: *Culture and Society. Contemporary Debates*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–27.
- Alexander, J.C. (1996): *Szociológiaelmélet II. világháború után*. Budapest: Ballasi Kiadó.
- Alexander, J.C. (1998): *Neofunctionalism and After*. Malden: Blackwell.
- Alexander, J.C. (2003): *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Alexander, J.C.–Giesen, B.–Münch, R.–Smelser, N.J. ed. (1987): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press.
- Alexander, J.C.–Seidman, S. (1990): *Culture and Society. Contemporary Debates*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alexander, J.C.–Smith, P. (2003): The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics. In Alexander, J.C.: *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press, 11–26.
- Barnes, B. (2001): The Macro/Micro Problem and the Problem of Structure and Agency. In Ritzer, G. – Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 339–352.
- Bertalan L. szerk. (1987): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Becker, G. (1986): The Economic Approach to Human Behavior. In Elster, J. ed.: *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 108–122.
- Berger, P.L.–Luckmann, T. (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: Jászóveg Műhely Kiadó.
- Blau, P.M. (1964): *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley and Sons.
- Blau, P.M. ed. (1976a): *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books.
- Blau, P.M. (1976b): Introduction: Parallels and Contrasts in Structural Inquiries. In Blau, P.M. ed.: *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books, 1–20.
- Blumer, H. (1969): *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

- Boudon, R. (1987a): Az ökológiai elemzés és a kontextuális elemzés kapcsolata. In Bertalan L. szerk.: *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Boudon, R. (1987b): The Individualistic Tradition in Sociology. In Alexander, J.C.–Giesen, B.–Munch, R.–Smelser, N.J. ed.: *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press.
- Boudon, R. (2001): *The Origin of Values. Sociology and Philosophy of Beliefs*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Bourdieu, P. (1990): *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Burt, R.S. (1982): *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York: Academic Press.
- Calhoun, C.–Karaganis, J. 2001: Critical Theory. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 179–200.
- Camic, C.–Gross, N. (1998): Contemporary Developments in Sociological Theory: Current Projects and Conditions of Possibility. *Annual Review of Sociology*, 24: 453–476.
- Clegg, S.R. (1989): *Frameworks of Power*. London: SAGE Publications.
- Coleman, J.S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Coleman, J.S.–Fararo, T.J. ed. (1992a): *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. London: Sage Publications.
- Coleman, J.S.–Fararo, T.J. ed. (1992b): Introduction. In Coleman, J.S.–Fararo, T.J. ed.: *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. London: Sage Publications, IX–XXII.
- Coleman, J.S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Colomy, P. ed. (1990): *Neofunctionalist Sociology*. Edward Elgar Publishing Limited.
- Cson tos László vál. (1998): *Aracionális döntéshelmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Dahrendorf, R. (1976[1959]): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London and Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Dilthey, W. (1974): *Atörténelmivilágléptése az ellemtudományokban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Douglas, J.D. ed. (1970a): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Douglas, J.D. (1970b): Understanding Everyday Life. In Douglas, J.D. ed.: *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, 3–44.
- Douglas, J.D. (1984): A minden napi élet megértése. In Her ná di M. szerk.: *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 356–402.
- Durkheim, E. (1978): *Atársadalmi tények magyar ázatához*. Budapest: Köz gazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Elster, J. (1982): Marxism, Functionalism and Game Theory. The Case for Methodological Individualism. *Theory and Society*, 11: 453–482.
- Elster, J. (1985): *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J. ed. (1986a): *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell.
- Elster, J. ed. (1986b): Introduction. Elster, J. ed.: *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 1–33.
- Far kas Z. (2005): A kul tura, a szabályok és az intézmények. Magyar Elekt ronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/03000/03092>
- Ferguson, H. (2001): *Phenomenology and Social Theory*. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications, 232–248.

- Friedman, D.–Hechter, M. (1991): Miben járul hozzá a racionális döntések elmélete a makroszociológiai kutatásokhoz? *Replika*, 4: 58–79.
- Gadamer, H. (1984): *Igazság és mód szer.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Garfinkel, H. (1967): *Studies in Ethnomethodology.* Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. (1981): *A hétköznapi életszociálpszichológiája.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Habermas, J. (1984): *The Theory of Communicative Action.* Volume 1. Reason and Rationalization of Society. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1987): *A kommunikatív cselekvés elmélete.* Budapest: A Filozófiai Folyóirat és a Szociológiai Folyóirat különlkiadványa. ELTE
- Habermas, J. (1995): *The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason.* Cambridge: Polity Press
- Hechter, M. 1987: *Principles of Group Solidarity.* Los Angeles: University of California Press
- Hechter, M.–Opp, K.–Wipplet, R. ed. (1990a): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects.* New York: Walter de Gruyter.
- Hechter, M.–Opp, K.–Wipplet, R. ed. (1990b): Introduction. In Hechter, M.–Opp, K.–Wipplet, R. ed.: *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects.* New York: Walter de Gruyter, 1–9.
- Hechter, M.–Nadel, L.–Michod, R.E. ed. (1993): *The Origin of Values.* New York: Aldine de Gruyter.
- Hechter, M. (1987): *Principles of Group Solidarity.* Los Angeles: University of California Press
- Hechter, M.–Opp, K. ed. (2001): *Social Norms.* New York: Russel Sage Foundation.
- Heckathorn, D.D. (2001): Sociological Rational Choice. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory.* London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 270–284.
- Heritage, J. (1984): *Garfinkel and Ethnomethodology.* Cambridge: Polity Press.
- Her ná di M. szerk. (1984): *Afenomenológia társadalomtudományban.* Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Homans, G.C. (1974): *Social Behavior: Its Elementary Forms.* New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Horkheimer, M. (1976): Hagyományos és kritikai elmélet. In Papp Zs. szerk.: *Tény, érték, ideológia. Apozitívizmus-vitaanyag német szociológiában.* Budapest: Gondolat Kiadó, 43–116.
- Ingram, D.–Ingram, J.-S. ed. (1992): *Critical Theory: The Essential Readings.* St Paul: Paragon.
- Knoke, D.–Kuklinski, J.H. (1982): *Network Analysis.* Beverly Hills: Sage Publications.
- Kuhn, T.S. (1984): *Atudományosforradalmak szerkezete.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Mansbridge, J.J. ed. (1990): *Beyond Self-Interest.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Marx, K.–Engels, F. (1976): *Anémet ideológia.* Budapest: MEM 3. kötet.
- Marx, K. (1957): *Amoselvidéki...tudósítói igazolása.* Budapest: MEM. 1. köt.
- Marx, K. (1965): *Előszó Apolitikai gazdaságtan bírálatához.* Budapest: MEM. 13. köt.
- Mead, G.H. (1973): *Apszichikum, az én és a társadalom.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Meleghy, T. (2000): A strukturalizmus – Claude Lévi-Strauss. In Morel, J. et al. szerk.: *Szociológiaelmélet.* Budapest: Osiris Kiadó, 129–154.
- Molm, L.D. (2001): Theories of Social Exchange and Exchange Networks. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory.* London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 260–272.
- Morel, J.–Bauer, E.–Meleghy, T.–Niedenzu, H.–J.–Preglau, M.–Staubmann, H. szerk. (2000): *Szociológiaelmélet.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Morris, M. (1977): *Excursion into Creative Sociology.* New York: Columbia University Press.

- Müncsh, R.–Smelser, N.J. (1987): Relating the Micro and Macro. In Alexander, J.C.–Giesen, B.–Müncsh, R.–Smelser, N.J. ed. (1987): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press.
- Orthmayr I. (1997): Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 3: 3–31.
- Papp Zs. szerk. (1976): *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Parsons, T. (1949[1937]): *The Structure of Social Action*. New York: Free Press; London: Collier–MacMillan Limited.
- Parsons, T. (1951): *The Social System*. New York: Free Press.
- Parsons, T. (1967): *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited.
- Parsons, T. (1971): *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Parsons, T.–Smelser, N.J. (1956): *Economy and Society*. New York: Free Press.
- Rex, J. (1961): *Key Problems of Sociological Theory*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ricoeur, P. (1994[1981]): *Hermeneutics and the Human Science*. Paris: Cambridge University Press.
- Ritzer, G. (1988): *Contemporary Sociological Theory*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Ritzer, G. (1991): *Metatheorizing in Sociology*. Lexington: Lexington Books.
- Ritzer, G.–Smart, B. ed. (2001a): *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Ritzer, G.–Smart, B. (2001b): Introduction: Theorists, Theories and Theorizing. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 1–9.
- Rogers, M.F. (2001): Contemporary Feminist Theory. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 285–296.
- Rosenberg, M.–Turner, R.H. eds. (1981): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books.
- Sandstrom, K.L.–Martin, D.D.–Fine, G.A. (2001): Symbolic Interactionism at the End of the Century. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London: Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications, 217–231.
- Scott, J. ed. (2002a): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology*. Volume I. London and New York: Routledge.
- Scott, J. ed. (2002b): General Introduction. In Scott, J. ed.: *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I*. London and New York: Routledge, 1–21.
- Smelser, N.J. ed. (1988): *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage Publications.
- Stryker, S. (1980): *Symbolic Interactionism*. Merlo Park, California: Benjamin Cummings.
- Stryker, S. (1981): Symbolic Interactionism: Themes and Variations. In Rosenberg, M.–Turner, R.H. eds.: *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books, 3–29.
- Szántó Z. (1998): Aracionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In Csontos L. vál.: *Aracionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó, 7–24.
- Sztompka, P. (1991): *Society in Action. The Theory of Social Becoming*. Cambridge: Polity Press.
- Tardos R. (1998): Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára. *Szociológiai Szemle*, 1: 3–22.
- Wallace W. (1988): Toward a Disciplinary Matrix in Sociology. In Smelser, N.J. ed.: *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage Publication, 23–76.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wessely A. (1998): *A kultúraszociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium.

- Wiley, N. (1988): The Micro-Macro Problem in Social Theory. *Sociological Theory*, 6: 254–261.
- Wilson, T.P. (1970): Normative and Interpretive Paradigms in Sociology. In Douglas, J.D. ed.: *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, 57–79.
- Wrong, D.H. (1979): *Power. Its Forms, Bases and Uses*. Oxford: Basil Blackwell.
- Zhao, S. (2001): Metatheorizing in Sociology. In Ritzer, G.–Smart, B. ed.: *Handbook of Social Theory*. London: Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications, 386–394.

MŰHELY

FÉRFIAKHÁTRÁNYA A FELSŐOKTATÁSBAN EGY REGIONÁLIS MINTA TÜKRÉBEN¹

FÉNYES Hajnalka–PUSZTAI Gabriella

Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
H-4032 Debrecen Egyetem tér 1.; e-mail: fenyesh@freemail.hu

Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék
H-4032 Debrecen Egyetem tér 1.; e-mail: gabriella.pusztai@iif.hu

Összefoglaló: A dolgozat a férfiak és nők esetleges eltéréseit vizsgálja a felsőoktatásban, leszűkítve a kérdést az anyagi, kulturális és kapcsolati tőkékkel való ellátottságra. Hipotézisünk szerint, mivel több kutatási adatai alapján kevesebb férfi jut el a felsőoktatásba (a közép- vagy a félharmadfok más intézménytípusaiban folytatnaktanulmányokat), nekik többet kell felmutatniuk, hogy bekeverüljenek, és így – úgy tűnik – hátrányos helyzetben vannak a nők hözképest. Azoknak, akik közülük egyetemre vagy főiskolára jutnak, ott honról hozott kulturális erőforrásaik, anyagi tőkéjük nagyobb lesz, és kapcsolataik inkább jellemzőek az erős és szoros kötések, melyet a továbbtanulás során kama tozzatni tudnak, vagyis több erőforrás mozgósítására van szükségük, mint a lányoknak. Jeleltanulmányunkban ehypotézisek ellenőrzésére teszünk kísérletet.

Kulcsszavak: felsőoktatás, anyagi, kulturális és kapcsolati tőke, hátrányos helyzet, nemek közötti eltérés

Vizsgálatainkban az első éves férfi és női felsőoktatási hallgatók anyagi, kulturális és társadalmi erőforrásokkal való ellátottságát hasonlítjuk össze. Az elemzésben a Kozma Tamás vezette Regionális Egyetemkutatás adatbázisát használjuk fel. (A kutatás előzményeiről lásd Kozma 2002.) A Regionális Egyetemkutatás csoport keretében több elemzés is született, melyben különböző szempontok alapján elemezték az első éves hallgatókra vonatkozó adatokat (Bocsi 2004; Fényes 2004; Kiss 2003; Kozma–Pusztai 2004; Nagy 2003). Mi most a kulturális, anyagi és kapcsolati tőkékkel való ellátottság nemek közötti eltéréseit állítottuk a középpontba. A vizsgálat leírójellegű, azonban a későbbiekben tervezük a kérdés komplexebb elemzését is.

¹ A tanulmány az NKFP-26-0060/2002 számú kutatáson alapul. A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatta. Köszönet illeti a Szociológiai Szemle névtelen bírálóját, akiknek tanácsai alapján módosítottuk cikkünk egyes részeit.

KORÁBBI EREDMÉNYEKÉSHIPOTÉZISEINK

Sokan feltehetik, hogy a nők több szempontból hátrányos helyzetben vannak, és feltehetőleg így van ez a felsőoktatásban is. Azonban, ha megnézzük adatainkat, ebben a régió nális mintában (és más országos mintákban is) a nők vannak többségben a felsőoktatási hallgatók között. A nemek aránya mintánkban – más vizsgálatokhoz képest – egy kicsit még jobban elterjed a nőjára – itt 67,4% nő, míg más hol 58 illetve 60%-os nőarány szerepelt (Róbert 2000; Székelyi et. al. 1998) –, ennek oka feltehetőleg a régió speciális képzési szerkezete (nincs műszaki egyetem, csak főiskola, a fiúk más régióba mennek inen tanulni), mindazonáltal általában igaz, hogy több nő tanult a felsőoktatásban Magyarországon, mint férfi, és ez nem csak a régió jellemzője.²

A felsőoktatásban a nők fokozatosan zárkóztak fel a férfiakhoz, míg az 1960-as években ki egyenlített volt a felsőoktatásba jelelt kező nők és férfiak aránya, addig a 80-as években már a nő aránya elérte az 58 százalékos, és a 90-es években arányuk tovább nőtt. Ezt ellenőrizte az a tény, hogy az 1999-es Verdes és Fényes (1999) cikkükben kimutatták – akései Kádár-korszakban jelelt volt a férfiak preferálása a felsőoktatási felvételi vizsgákon. Azonban a felvételt követően is több volt a lány, mint a fiú. A férfiak preferálása időben gyengült, a férfijelelt kező csökkenő aránya elnére, ennek oka lehet, hogy a férfiaknak jobb lett vizsgaeredménye, ami növelte a bejutási esélyüket.

A felsőoktatás nő több lete nek egyik lete nek oka, hogy a fiúk közül soke el sem jutnak a felsőoktatásig, aközép fok vagy a félharmad fok más in téz mény típusai ban folytatnak tanulmányokat, ahonnan nem vezet egyenes út a felsőoktatásba. A fiúk felsőoktatásban lévő hátránya te hátrá má már egy korábbi fo lyamat követ keze nye. (Erre már több hazai kutató felhívta a figyelmet, pl. Gazsó 1971; Ferge 1980.) A 90-es évek végen a szakmunkás tanuló több mint 60%-a férfi, míg a gimnazisták több mint 60%-a nő, illetve a szakközépiskolások fele-fele arányban férfiak, illetve nők.³ Feltehetnénk azt is, hogy a volt gimnazista fiúk már nincsenek hátrányban a felsőoktatásban a nőkhöz képest, de egy másik vizsgálat tapasztalatai szerint (Lannert 2005) a gimnazistalányok esetében kétszer akora esélye van a továbbtanulásnak, mint a gimnazista fiúk esetében.

Hipotézisünk szerint a fiúknak többet kell felmutatniuk, hogy bekerüljenek a felsőoktatásba, s így valógtat társaság ke rül be, ennek alapján állítható, hogy hátrányos helyzetben vannak, a nőkhöz képest. Azoknak, akik közülük egyetemre vagy főiskolára jutnak, ott honról hozott, és saját kulturális erőforrásaikna gyobbak lesznek, valamint várhatóan a gyobb lesz az anyagi tökéjük, keve zöbb állandó lak helyel ren

- 2 A KSH adatai szerint Észak-Alföldön a gyobb számban van felsőfokú végzettségű nő mint férfi, szemben az országos adatokkal, ahol párezerrel több férfinak van ilyen végzettsége. A régióban az összes férfi 9,5%-a, míg az összes nő 9,2%-a szerzett felsőfokú diplomát, tehát felsőfokon a nemek szerinti arányok ki egyenlítettnek. (A felsőfokú végzettségű nőkna gyobb aránya az abszolút adatoknál a miatt fordulhatt elő, mert több nő van a régióban, mint férfi.) Mind ezen adatok fényben te hátr nem annyira meglepő, hogy a további elemzésünkben a régióban a gyobb nő több lete tetmutatunk ki az első éves felsőoktatási hallgatók körében, mint az az országos elemzésekben előfordul, hiszen Észak-Alföld összes korcsoportot mutató felsőoktatásban végzetek adatai nál is arányában több nő szerepel, mint az országos adatoknál. Ennek oka lehet a speciális képzési szerkezet és a elvándorlás is.
- 3 A szakmunkás vizsgáttettek 37,3%-a nő és 62,7%-a férfi 1997-ben, az érettségivizsgáttettek 55,8%-a nő és 44,2%-a férfi ugyanabban az évben, ebből gimnazisták 62,2% nő és 37,8% férfi tett, szakközépiskolai érettségit pedig 50,8% nő és 49,2% férfi. 1998-ban szakmunkás képzőbe 36,3% nő és 63,7% férfi járt, középiskolába 53,8% nő és 46,2% férfi, egyetemre és főiskolába 53,2% nő és 46,8% férfi. (forrás OM statisztikai adata gyűjtései).

del kez nek majd, és kap csola ta i k ra in k ább jel lem z ő ek lesz nek az er ő s és szo ros kö té sek, melyet a tov ább tanu lás sor án ka ma toz ta tni tud nak, va gy is töb b er ő for rás mo z g ó sí tá sá ra van szü k sé g ű k, mint a l á ny o k na k.

A hall ga tó sa j á t kul tu r á li ser ő for rás a i ra vona t ko zó hi po té zi sü nk az on ban fel ülv iz s g á la t ra szo rul. DiMaggio (1982) ame ri kai kö z ép is ko lás ok ada ta in ki mu ta t ta, ho gy a l á ny o k kul tu r á li ak ti vi tá sa na gy o bb, és ö ssz es sé gé ben töb b „sa j á t” kul tu r á li st ő k é vel ren del kez nek, mint fi ú tár sa ik. En nek oka le het, ho gy a l á ny o k fel é na gy o bb el vá rás k é nt je lent ke zik a ma ga kul tu r á ban va ló rész vé tel, amit mint fe le sé g és csa lád anya pl. a gy e rek ne ve lés sor án, va gy a fér j tá mo ga tá sá val tud hasz no sí ta ni, va la mint a ta nu lás ki ut a t je lent a fi z i kai mu ka ter hei el ő l. Ere de ti fel te vé sü nk et te há t mó do sí ta nu nk kell, és azt fel té te le z ű k, ho gy a l á ny o k sa j á t kul tu r á li ser ő for rás a i ma ga sab bak lesz nek, mint a fi ú ké. Ö ssz es sé gé ben, a kul tu r á li st ő k é vel kap csola tos fel te vé sü nk, ho gy a fi ú k ott hon ról töb bet hoz nak, mi köz ben sa j á t kul tu r á li ser ő for rás a i ki seb bek lesz nek.

Bukodi (1999, 2000) a KSH 1995-ös Ifjú sá gi fel vé tel é nek ered mé nyei kö zt arra ju tott, ho gy a nő k kö ré ben in k ább a kul tu r á li re pro duk ci ó s el mé let tel je sü l, míg a fér fi ak ar a ci ó ná li s d ö nt é s el mé let i mo dell szer int vi sel ke d nek.⁴ Elem zé sü nk szem pont já b ó l ez azt je len ti, ho gy a nő k ma ga sabb kul tu r á li há t tér rel ju t ha tak a fel s ő ok ta tás ba, míg a fér fi ak in k ább na gy o bb anya gi t ő ké vel ke r ű l he t tek be ide. Viz g á la tunk ezt a hi po té zist is tesz tel ni fog ja.

Ér de kes ered mé ny, ho gy töb b elem zés sze rint a nő k na gy o bb kul tu r á li st ő ké je, eset leg jo bb ta nu l má nyi ered mé nyei nem fel té t le n ű l ve zet nek na gy o bb prez tí z s ű fog lal ko z á shoz, ha son ló t ő ké vel a fér fi ak jo bb po z i c i ó ka t tud nak el é r ni. Jakobs (1996) elem zé sé ben hang s ű lyoz za, ho gy a fel s ő ok ta tás há rom s za ka szá ban más a ne mek sze rin ti egy en l ő t len sé g. Abel é p é s ko ran ő ke gy é r tel m ű en jo bb ant el je sí te nek (Ame ri k á ban, de sok más eu ró pai or sz ág ban is, mint pél dá ul Cseh or sz ág, Fran cia or sz ág va gy Por tu g á lia eset én a fel s ő ok ta tás i hall ga tó k kö z ő t töb b sé g ben van nak), a fel s ő ok ta tás i, f ő is ko lai jár ta s á g ű k, tel je sí t mé ny ű k már ke vés bé ki em el ke d ő, itt a fér fi hall ga tó k hoz ha son ló ered mé ny e ket ér nek el, vé g ű l a fel s ő ok ta tás ered mé nyét, le en d ő fog lal ko z á su ka t te kint ve már há t rá ny ban van nak, no ha a fel s ő ok ta tás ba na ma ga sabb prez tí z s ű kép zé si á g ak ban is töb b sé g ben van nak. Te há t a nő k fel zár k ó zá sa meg fi gy el he t ő a fel s ő ok ta tás ban, de a vé g ered mé ny te kint ve le ma r á dás ban van nak a fér fi ak hoz ké pest. Elem zé sü nk ben a nő k el ő ny e a fel s ő ok ta tás ba na fen ti ered mé ny e k fé nyé ben már meg kér d ő je lez he t ő, il let ve a mo bi li tá s ű k szem pont já b ó l fel te he t ő leg már nem ki mu ta t ha tó.

A fel s ő ok ta tás ba ki seb b sé g ben lev ő fi ú k há t rá nya va l ó sz í n ű leg a kap csola tok ban re j l ő er ő for rás o k men tén is meg nyil vá nu l. Á l ta l á ban je lent ő s kü lön b sé get ta pasz ta lun k a kü lön b ő z ő ne m ű ek kap csola t re nd sze ré nek min tá za ta kö z ő t. A nő k nek in k ább szo ros és sta bil a kap csola t re nd sze re, a fér fi ak nak pe dig ki ter jed tebb és sok sz í n ű bb (Albert–Dávid 1999; Utasi 2000). Ko rá bbi ku ta tás i ered mé ny e k (Pusz tai 2004; Fé ny es–Pusz tai 2004) sze rint a kap csola ti (Bourdieu 1998), va gy egy má si k el mé let i pa ra di g ma fog al om hasz ná la t á na k meg fe le l ő en tá rs ad al mi (Coleman 1990) t ő ke ha tá ro zott be fo ly á s sal bír az is ko lai pá lya fu tás ra. Is mer j ű k u gy an a na gy tár sa da mi tá vo l s á g o ka t á t hi da l ni ké pes gy en ge kö té sek ere j é r ő l sz ó ló (Granovetter 1982), va la mint

4 Bukodinak el lent mond va Rice (1987) ang li ai ada to kon ki mu ta t ta, ho gy a j ő ve del mi vá l to z ó k (anya gi t ő ke) in k ább a l á ny o k to vá b b ta nu l á s á ra va n ha t á s sal, bár ő a to vá b b ta nu l á s t ő sz t ő n z ő ok ta t á s í tá mo ga t á sok kal kap csola t ban ju tott erre az ered mé ny re.

akapcsolathálókmetszés pontjában elhelyezkedő kelőnyéthirdető (Burt 2001) elméleteket és kutatási eredményeket, azonban a tapasztalatok azt mutatják, hogy a tárgyalt életkori csoportban – ahol a tanulástársas kontextusnak jelenléte súlya van – még sokkal inkább a norma biztonosság és a stabil kapcsolat hálóhatáson zöleg a tanulmányi munkára, eredményességre gyakorolt hatását, azonban fel kívánja tárni, hogy a kulturális és anyagi erőforrások mellett ezen a téren hogyan jelennek meg a felsőoktatásba bejutott fiúk és lányok. Mi vel úgy véljük, hogy a fiúk közül ebben a tekintetben is az előnyösebb helyzetűek jutnak be, azt feltételeztük, hogy közöttük is jelenléte számban lesznek a szoros és stabil kapcsolatokkal rendelkezők.

ELMÉLETI HÁTTEREK KULTURÁLIS, ANYAGI ÉS TÁRSADALMI TŐKÉK MÉRÉSÉHEZ

A kulturális erőforrásoknál Bourdieu (1998) nyomán jelelemzésünkben a hallgató és szülei iskolai végzettsége – mint in téz ményé sült kulturális tőke – mellett vizsgáljuk a „magaskultúrában” való részvételt, az olvasási szokásokat és a kulturális fogyasztást (színház, mozi, műzeum és hangverseny látogatási gyakoriságokat). Az elemzésben kapcsolódunk Blaskó (1998), illetve Róbert (1986, 1991) vizsgálatához, akik hasonló bontásban⁵ elemezték a kulturális erőforrásokat. A kulturális tőke klasszikus mérésén túl vizsgáltuk azt is, hogy milyen a hallgatók internet-használata, illetve a kérdőív lehetőségein belül megnéztünk még néhány kulturális háttérhez kapcsolódó mutatót, mint például hogy rendelkezik-e a hallgatók nyelv vizsgával, milyen az elvégzett középiskolai típusa, milyen volt az érettség eredményük, mennyi volt a felsőoktatásba hozott és szerzett pontjuk. Sajnos elemzésünkben nem tudtuk megvizsgálni az objektívált kulturális tőkemutatókat, mint például a hallgató, illetve szülei könyveinek, hanglemezének száma, mivel ilyen kérdés nem szerepelt a kérdőívben. Az anyagi helyzet elemzésekor külön választjuk az objektív és szubjektív mutatókat, emellett megvizsgáltuk a hallgató állandó lakhelyének településtípusát is. A társadalmi tőkeforrások között a bizalmas kapcsolatból összeálló támogatói kört vizsgáltuk (Albert–Dávid 1999), majd a stabil, szoros kapcsolatok vizsgálatát végeztük el, valamint egy sorjelenleg tesztársadalmi helyzetű, illetve szubkultúrához tartozó szereplő felé irányuló gyenge kötések feltekerképezésére törekedtünk (Granovetter 1982).

RÖVIDEN A MINTÁRÓL

A mintavétel 2003-ban Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye felsőoktatási intézményei (Debreceni Egyetem, Nyíregyházi Főiskola, Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola), valamint a nagyvárosi székhelyű Partium Keresztény

5 Róbert (1986) a szülő és a gyerekek iskolai végzettsége mellett vizsgáta a kulturális fogyasztást, igaz ez utóbbi csak a gyerekre vonatkozóan. Emellett vizsgáta a szülői kulturális infrastruktúrát is (erről nekünk sajnos nem volt adatunk). Blaskó (1998) illetve Róbert (1991) tanulmányaikban külön vizsgálták a szülő és a gyerekek kulturális fogyasztását, illetve egyéb kulturális tőkét, és egyértelműen választották az iskolai végzettség a magaskultúrában való részvételtől.

Egyetem és a bejegyzési II. Rákóczi Ferenc Főiskola (Kárpátalja) hallgatói körében zajlott. A vizsgálatbancsoportos rétegzett minta vételeredményeként 1587 elsőéves hallgató szerepel, ebből 314 határon túli és 1273 magyarországi hallgató. A választási arány a határon túli, illetve a Debreceni Egyetem bölcsész és jogi karán átla gon felüli, a nyíregyházi főiskolán és a természet tudományi karon átla gon aluli volt.

A mintában az érvényes válaszok alapján 480 férfi (32,6%) és 994 nő (67,4%) szerepel, 113-an nem választak a neme kérdésére, így őket ki kellett hagyni az elemzésből. A karonkénti megoszlás a következő volt:

1. táblázat Férfiak és nők aránya karonként

	Férfiak		Nők	
	N	%	N	%
DE agrártudományi kar	36	35,64	65	64,36
			101	100,00
DE bölcsészettudományi kar	29	14,22	175	85,78
			204	100,00
DE természettudományi kar	55	50,00	55	50,00
			110	100,00
DE közgazdaságtudományi kar	36	40,00	54	60,00
			90	100,00
DE orvostudományi	16	32,00	34	68,00
			50	100,00
DE műszaki	108	74,48	37	25,52
			145	100,00
Hajdúböszörményi Főiskolai Kar	2	2,06	95	97,94
			97	100,00
Egészségügyi Főiskola, Nyíregyháza	13	24,07	41	75,93
			54	100,00
DE Jogi és Államtudományi Kar	36	29,51	86	70,49
			122	100,00
Partium Keresztény Egyetem	60	34,88	112	65,12
			172	100,00
Kárpátaljai II. Rákóczi Ferenc Főiskola	53	43,80	68	56,20
			121	100,00
Nyíregyházi Tanárképző Főiskola	23	20,72	88	79,28
			111	100,00
Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola	13	13,40	84	86,60
			97	100,00
ÖSSZESEN	480	32,56	994	67,44
			1474	100,00

Itt és a további táblázatokban a Chi-négyzetre vonatkozóan *** jeleli a 0,000 alatti, ** a 0,001 és 0,01 közötti, * jeleli a 0,01 és 0,05 közötti szignifikanciát, NS jeleli, ha nem szignifikáns. Vastag szedjük a szignifikáns nagyobb értékeket.

Jelen táblázatunkban a Chi-négyzet *** szinten szignifikáns.

Amint látható majd nem minden karon, illetve intézményben a nők vannak többségben, és a két határon túli intézményben is hasonló az arányok a magyarországiakéhoz. Az is látható, hogy nemcsak az alacsonyabb presztízű főiskolai karokon

vanak többségben a lányok, ha nem az egyetemeken is, bár a főiskolai karokon valami vel még a nők aránya.

A FÉRFIAK ÉS NŐK KULTURÁLIS HÁTTERE

Az eddig nemzetközi és hazai kutatások tapasztalatai szerint a kulturális tőke iskolai eredményekre gyakorolt hatása igen erős. Amikor a felsőoktatásba bejutó nők és férfiak körében vizsgáljuk a nemek alakulását, elsőként a szülők intézményesült kulturális tőkével való rendelkezésre koncentráltunk.⁶

2. táblázat Az anya legmagasabb iskolai végzettsége nemenként (százalék)

Az anya végzettsége:	Férfiak	Nők	Összesen
8 ált. vagy kevesebb	4,4	6,7	6
Szaktunskáképző	17	18,8	18,4
Szakközépiskola	23,1	22,4	22,2
Gimnázium	20,3	22,6	21,9
Főiskola	20,3	20,7	20,5
Egyetem	14,8	8,8	11,1
Érv. Válaszok száma:	458	968	1491

A Chi-négyszet * szinten szignifikáns.

3. táblázat Az apa legmagasabb iskolai végzettsége nemenként (százalék)

Az apa végzettsége:	Férfiak	Nők	Összesen
8 ált. vagy kevesebb	3,1	2,5	2,7
Szaktunskáképző	25,6	32,9	30,4
Szakközépiskola	28,7	29,2	28,8
Gimnázium	11	10,6	10,8
Főiskola	10,4	11,9	11,6
Egyetem	21,2	12,9	15,7
Érv. válaszok száma:	453	952	1470

A Chi-négyszet ** szinten szignifikáns.

Látható, hogy összeségében az apák közt több a szakmunkás, szakközépis kolai és egyetem i végzettségű, és kevesebb az általános iskolai, a gimnáziumi és a főiskolai végzettségű. A nemek szerinti megoszlásokat tekintve látható, hogy, mind az apák mind az anyák esetében a férfiak körében jóval több az egyetem i végzettségű szülő, a többi alacsonyabb végzettség pedig inkább a nők szülei jellemző. Eszerint tehát a

6 Erre vonatkozóan vannak korábbi felmérések, bár nem nemek szerinti bontásban. Gábor (2002) külön vizsgálta a főiskolások és egyetemisták fiatalok szülei iskolai végzettségét, így adatainkal ez nehezen vehető össze, de Róbert (2000), illetve Székelyi et al. (1998) végzettség alapján vizsgálta a katasztrófa felvételizők körében. Az anyáktól kivéve a szakmunkás végzettség 5-6 százalékkal alacsonyabb, míg a főiskolai és egyetem i végzettség 6-8, illetve 2-3%-al magasabb volt, mint a minimálisban, a többi végzettség körülbelül azonos gyakoriságú volt. Az apáknál nálunk 5-6%al gyakoribb a szakmunkás végzettség, és itt is nálunk alacsonyabb a főiskolai és egyetem i végzettség aránya (6-8%-al). Ezen különbségeknek az oka feltehetőleg a régió nális hatása, az ok az észak-kelet magyarországi, partiumi, kárpátaljai régió elmaradottságában keresendő.

férfiak, akik eljutnak a felőoktatásba ott honról ma gasabb intézménye sült kulturális tőkét hoznak, szüleik ma gasabban képzettek, a férfiak kevésbé mobilak, mint a nők.

A kulturális tőke fontos mutatója a hallgatók és szüleik olvasási szokása, amelyre úgy is tekinthetünk, mint a magaskultúra fogyasztásának a települési háttértől viszonylag független jellemzőjére. Vizsgált változóinkal – a hallgató és szüleik olvasnak-e, milyen arányban olvasnak szép irodalmat, az utóbbi évben a hallgató hány könyvet olvasott – ezt a kérdést igyekezünk körbejárni. Nézzük tehát az olvasási szokásokat:

4. táblázat A hallgatók és szüleik olvasási szokásai nemeként

	Férfiak	Nők	Chi-négyzet
Anyáolvas-e (%)	66,7	63,6	NS
Érvényes válaszok száma:	448 fő	931 fő	
Apaolvas-e (%)	55,6	53,4	NS
Érvényes válaszok száma:	430 fő	882 fő	
Hallgatóolvas-e (%)	71,1	84	***
Érvényes válaszok száma:	456 fő	948 fő	
Hallgató utóbbi évben olvasott könyveinek száma (átlag)	7,67	8,29	NS
Érvényes válaszok száma:	423 fő	906 fő	
Anyáolvas-e szép irodalmat (%)	10,9	11,7	NS
Érvényes válaszok száma:	376 fő	836 fő	
Apaolvas-e szép irodalmat (%)	6,2	5,9	NS
Érvényes válaszok száma:	369 fő	815 fő	
Hallgatóolvas-e szép irodalmat (%)	16,9	32,4	***
Érvényes válaszok száma:	354 fő	698 fő	
Anyáolvas-e szép irodalmat az olvasók között (%)	17	19,2	NS
Érvényes válaszok száma:	241 fő	510 fő	
Apaolvas-e szép irodalmat az olvasók között (%)	12,2	11,8	NS
Érvényes válaszok száma:	189 fő	407 fő	
Hallgatóolvas-e szép irodalmat az olvasók között (%)	25,6	40,4	***
Érvényes válaszok száma:	246 fő	560 fő	

Adatok szerint az anyák több olvasnak mindkét nem esetében, illetve szép irodalmat is több olvasnak, de legtöbbit, illetve legtöbbször szép irodalmat ma csak a hallgatók olvasnak.⁷ Szembetűnő különbség van azonban a férfiak és a nők között, ez szerint a nők többet olvasnak, és az összes hallgatóhoz képest, illetve az olvasó hallgatók között több a szép irodalmat olvasó nő. A magaskultúrában való részvétel ezen mutatói szerint – hipotézisünknek megfelelően – a nők vannak előbbé. A szülők között azonban nincs szignifikáns különbség az olvasási szokásokban, összességében hasonló arányban olvasnak nemeként az apák és az anyák, és hasonló arányban olvasnak

7 Az ifjúság 2000 kutatás (Bauer–Tibori 2002) adatai szerint a budapesti régió fiataljai 26%-ban, míg a többi régióban 10-13% olvas szép irodalmat, ez szerint tehát a Budapesti régió kiemelkedéséhez képest mintánkban a hallgatók több szép irodalmat olvasnak (Igazottá mintában nemcsak a felőoktatási hallgatók szerepeltek, és nem szerepeltek határon túliak sem.)

szépirodalmatis. Az anyák kulturális tevékenysége sokkal határozottabban képes felhajtóerőt gyakorolni a fiatalok kulturális szokásaira és iskolai döntéseire. Az alacsonyabb iskolázott, azonban szépirodalmat rendszeresebben olvasó lányos anyák magatartását és hatásait elemezve az előzetes szociálizáció jellemző szituációibontakozik ki előttünk. Ezek az anyák alacsonyabb iskolai végzettségük ellenére határozott és ambiciózus célt jelölnek ki, amelyhez maguk már csak a szokások szintjén képesek közelebb kerülni, lányaik azonban már intenzívenyesült formájában is fogják birtokolni a kulturális tőkét.

A kulturális tőke másik dimenziója a művelődési intenzív nyelvbentörténőkultúra fogyasztás. Habár ezt a helyi kulturális kínálat erősen befolyásolja, azért érdemes megvizsgálnunk.

5. táblázat Színház, mozi, múzeum és hangverseny látogatási gyakoriságok nemeként

	Férfiak	Nők	ANOVA
Színház (átlag)	1,95	2,16	szign.
Érvényes válaszok száma:	471 fő	978 fő	
Hagyományos mozi (átlag)	2,03	2,13	NS
Érvényes válaszok száma:	462 fő	964 fő	
Multiplex mozi (átlag)	2,43	2,33	NS
Érvényes válaszok száma:	468 fő	974 fő	
Múzeum (átlag)	2,01	2,11	szign.
Érvényes válaszok száma:	472 fő	968 fő	
Hangverseny (átlag)	1,38	1,51	szign.
Érvényes válaszok száma:	464 fő	971	

A látogatási gyakoriságok mérésénél 1: jelenti, hogy soha, 2: évente, 3: havonta egyszer, 4: havonta többször, 5: hetente egyszer, 6: hetente többször, 7: naponta., a táblázatban ennek átla gszá r e p e l.

Látható, hogy színházba, mozi ba, múzeum ba és hangversenyre havonta egyszer, vagy annál ritkábban jutnak el a la go san mind két nem képviselői. Ezen belül leggyakrabban multiplex mozi ba jár nak, leg ritkábban pedig hangversenyre. Neme k sze rint a nők gyakrabban jár nak színházba, múzeum ba és hangversenyre.⁸ A nők sa ját kul tu rá listő ké je te hát itt is ma ga sabb, összhangban ere de ti hi po té zi sünk kel, pe dig mint ahogy majd lát ni fogjuk, a nők között több a kis városi, falusi lakos, ami az ellenkezőt valószínűsítene.

Az előző éves férfiak és nők internet-használatáról két változó adott információ t.

8 Az Ifjúság 2000 kutatás adatai (Bauer-Tibori 2002) szerint színházba főleg a lányok, és főleg a középiskolás, vagy 25–29 évesek járnak, és egy hónapban egyszer, vagy gyakrabban a felső oktatási hallgatók 14–17%-a jár színházba. Mozi ba adataik szerint főleg a férfiak járnak, de inkább a 15–19 évesek járnak, a 20–24 évesek 12%-a jár egy hónapban belül. Múzeum ba főleg a gimnazisták és a felső oktatási hallgatók járnak, a főiskolások és egyetemisták 21–29%-a egy hónapban belül jár ide. Hangversenyre járnak a legkevésbé, a fiatalok 2–3%-a jár, hasonlóan más felmérésekhez.

6. táblázat Az internet-felhasználás napi átlaga és internet-kávészó látogatásgyakoriságának átlagánemenként

	Férfiak	Nők	ANOVA
Internet-használat (átlag)	54,37 perc	37,64 perc	szign.
Érvényes válaszok száma	428	867	
Internet-kávészó látogatás	2,38	2,1	szign.
Érvényes válaszok száma	466	971	

Az internet-kávészó látogatói gyakoriságai: 1 soha, 2 évente, 3 havonta egyszer, 4 havonta több szor, 5 hetente, 6 hetente több szor, 7 naponta.

Amint látható a fiúk és lányok között szignifikáns különbség volt aszerint, hogy mennyi időt fordítanak internetezésre, a fiúk több időt fordítanak erre. Internet-kávészóba is adtak lehetőséget a fiúk járnak gyakrabban. Így tehát míg a nők többet olvasnak, és kulturális fogyasztásuk magasabb, de az internetezés szempontjából kissele vannak maradva a férfiakhoz képest.

A kulturális tökéletesen megéretté vált, megnéztük hogy mennyi volt az éves férfiak és nők a felőket a társasba hozott és szerzett pontok átlaga:

7. táblázat A felőket a társasba hozott és szerzett pontszámok átlagánemenként

	Férfiak	Nők	ANOVA
Hozott pont (átlag)	63,99	63,29	NS
Érvényes válaszok száma:	390 fő	830 fő	
Szerzett pont (átlag)	46,67	46,62	NS
Érvényes válaszok száma:	356 fő	727 fő	

A hozott illetve szerzett pontok aránya sem tér el jelesen a két nemnél, tehát a felvételiken nem preferálják egyik nem képviselőit sem, körülbelül azonos pontszám alapján kerültek be.

Következő mutatóink a középiskolai típusa, illetve az érettségiműködése, mely szintén a hallgatók kulturális környezetétől, korábbi választásaitól és iskolai eredményesétől háttérrel nyújt információkat. A látogatott középiskolai típusát azért is tartjuk árulkodónak, mert sokat elmond egy fiatal korábbi, továbbtanulási döntéseiről. A középiskolai választásnak ugyanis nyilvánvalóan az egyik oldala az addigi tanulmányi eredmények minősége, az aspiráció másik oldala a jelentkező tanulmányi beruházás kapcsolatos alapvető diszpozíciójából adódik. Azok a gyerekek (és szülők), akik a korábbi döntéseik során a hosszabb tanulmányi időt követelő, vagyis a később és bizonytalanabbul megtérülő általános képzésbe léptek, valószínűleg pozitívabban tanuláshoz való hozzáállással rendelkeznek.

8. táblázat A középiskola típusa, és az érettségimínősítése nemenként (százalék)

Középiskola típusa:	Férfiak	Nők
Gimnázium	63,3	72,5
Szakközépiskola	28,3	21,1
Technikum	5,4	2,4
Egyéb	3	4
Érv. Válaszok száma:	466 fő	968 fő
Érettségimínősítése:	Férfiak	Nők
Jeles	25,9	38,3
Jó	52,4	42,7
Közepes	20,5	18,1
Elégséges	1,1	1
Érv. Válaszok száma:	448 fő	947 fő

Mind két esetben a chi-négyzet *** szinten szignifikáns.

Látható, hogy a nők között több a gimnáziumi végzettségű, míg a férfiak közül többen jönnek szakközépiskolából, illetve technikumból. Ennek hátterében az állhat, hogy a szülőknek más elképzelésük van a fiú gyermekekkel, hangsúlyosabb szempont, hogy mi ha marabb szakmát szeretnének. Ha bár a fiús szülők összességében tanulatbak, mégis kevesebben segítettek ambiciózusabb továbbtanulási terv kialakításához gyermekeiket, mint a lányok szülei. Az érettségimínősítés a nők szerepelnek jobban (elképzeltető, hogy a gimnázium jobban felkészít erre, azonban ott esetleg valamilyen helyzetben lehet jó jeget szeretni), köztük több a jeles, és kevesebb a jóilletve közepes minősítésű hallgató.⁹ Ebből a szempontból tehát az egyetemre és főiskolára kerülő nők saját kulturális tökéje magasabb, mint a férfiaké.

A hallgató saját kulturális tökéjét mérve következő mutatóknak a nyelv vizsgával való rendelkezés volt. A nyelv vizsgát úgy fogtuk fel, mint a korábbi iskolai évek eredményességének egyik jellemzőjét, de ez egyszerűen a felsőoktatási tanulmányok sikerességének egyik előrelőjele is.

9. táblázat A leg alább középfokú nyelv vizsgával rendelkezők aránya nemenként

	Férfiak	Nők	Chi-négyzet
Van nyelv vizsgája (%)	33,3%	40,7%	**
Érvényes válaszok száma:	447 fő	960 fő	

Látható, hogy a nők első éves hallgatók körében többen rendelkeznek leg alább középfokú nyelv vizsgával, ennek is részben oka lehet a nagyobb arányú gimnáziumi végzettség. Összességében itt is a nőknél nagyobb saját kulturális tökéjét tudtuk ki mutatni.

9 Elképzeltető lenne, hogy a nők jobb jegyei a több vidéki, kisvárosi lakhelyből kövessék (a nők között több a kisvárosi, falusi lakos. kétségtelen, de adataink szerint vidéken nem voltak jobb az osztályzatok, és települt típusok szerint is a nőknek minden esetben jobb eredményei voltak, mind a férfiaknak).

A FÉRFIAK ÉS NŐK ANYAGI HÁTTERE

A rendszerváltás utáni hazai kutatások felhívták a figyelmet arra, hogy a társadalmi helyzet és mobilitás szubjektív értékelései a társadalomban a foglalt hely meghatározó tényezőjévé váltak, mindeközben fény derült arra is, hogy a társadalmi helyzet szubjektív értékelése nem mozog együtt ennek objektív mutatóival Róbert (2001). Ezért tartottuk fontosnak, hogy eldőljön az anyagi helyzet szubjektív megítélésének nemek szerint a kulcsát elemizzük. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy romló-e vagy javuló-e a férfiak és a nők hallgatóinak családanyagi helyzetét a 10 évevel ezelőttihez képest.

10. táblázat Az anyagi helyzet szubjektív megítélésének nemek szerint

	Férfiak	Nők	ANOVA
Jobban él-e mint tíz éve (átlag)	2,21	2,23	NS
Érvényes válaszok száma:	397 fő	833 fő	

1: rosszabb lett a helyzetük, 2: ugyan olyan, 3: jobb lett, a táblázatban ezek átlag szerinti értékek.

Úgy tűnik, anyagi helyzetük ugyan olyan, vagy kicsivel jobbnak ítélik mind a nők, mind a férfiak, tehát a két nem között ebben nincs különbség. Hogy valóban egyforma-e a nők és a férfiak anyagi helyzete, ezt az anyagi háttér objektív mutatói segítségével felgyekezünk megvizsgálni. Az egyik ilyen mutató az lehet, hogy hányan osztoznak családbelvételein. A vizsgált térségben az ország többi részéhez képest viszonylag magas a családok gyermek száma. Ebben a hátrányos helyzetű térségben tehát többszörösen alacsonyabb az egy főre jutó jövedelem, melynek nem elhanyagolható szerepe juthat a továbbtanulással kapcsolatos döntéshozatalban. Ezért kísértük figyelemmel a családban lévő testvérek számát, valamint az egy háztartásban élők számát, melyeket az anyagi háttér fontos mutatóinak tekintünk.

11. táblázat A testvérek száma, és az egy háztartásban élők száma nemek szerint

	Férfiak	Nők	ANOVA
Testvérek száma (átlag)	2,14	2,22	NS
Érvényes válaszok száma:	447 fő	965 fő	
Egy háztartásban élők száma (átlag)	4	3,96	NS
Érvényes válaszok száma:	445 fő	964 fő	

Látható, hogy bár a férfiak hallgatóknak valószínűleg kevesebb testvérükkel kell osztozniuk a szülői jövedelmének tanulmányokra felszabható részén, azt mondhatjuk, hogy sem a testvérek száma, sem az egy háztartásban élők száma nem tér el jelentősen a két nemnél. A férfiak és nők hallgatóinak családjának anyagi javakal való ellátottságát úgy igyekezünk össze hasonlítani, hogy tíz vizsgált válogatásból (van-e szüleitőlajdonában gépkocsi, saját lakás, családiház, televízió, számítógép, Hi-fi torony, CD lejátszó, DVD lejátszó és mobiltelefon) egy összevont objektív anyagi helyzet mutatót képezzünk, s ezeket nemek szerint összevetjük.

12. táblázat Az objektív anyagi helyzet mutató értéke nemeként

	Férfiak	Nők	ANOVA
Amutatóátlaga	5,99	5,55	szign.
Érvényes válaszok száma:	480 fő	994 fő	

Részletes adataink szerint a férfiaknak a leg több mutatóban jobb az objektív anyagi helyzete, és az összevont mutató is ezt mutatja. A nők között egyedül több családi házfordult elő, és kevesebb a saját lakás, ennek oka feltehetőleg az, hogy közöttük több a kisvárosi, falusi lakos. Összességében az anyagi helyzet objektív mutatója szerint többet kellett felmutatniuk a férfiaknak, hogy bekerüljenek a felsőoktatásba. Azonban igen figyelemre méltó, hogy a lányok a gyengébb objektív gazdasági mutatók ellenére optimisztikusabban ítélik meg az anyagi helyzetüket, mint a fiúk. Ez a Bourdieu által leírt optimisztikus tésztézi sít idézi, amely a fel törekvő és a hosszú távú célok érdekében lemondásra késztetőket jellemzi.

A HALLGATÓK ÁLLANDÓ LAKHELYE

Ebben a hátrányos helyzetű régióban különösen figyelemre méltó szempont a hallgatók állandó lakhelyének településtípusa, mivel az egyes kisvárosok, falvak vagy akár egész kistérségek vannak olyan helyzetben, hogy a munkanélküli ség mellett az infrastruktúra, a szolgáltatók, és a kulturális lehetőségek teljes hiánya szorongatja az ott lakókat.

13. táblázat A hallgatók állandó lakhelyének megoszlása nemek szerint

	Férfiak	Nők
Tanya és falu	27,3	31,6
Kiseb város	30,6	34,7
Megyeszékhely	40,8	32,5
Fő város	1,3	1,1
Érvényes válaszok száma:	458 fő	967 fő

Chi-négyzet* szinten szignifikáns.

Látható, hogy a férfiaknak előnyösebb lakhely kellett a bejutáshoz, több közöttük a megyeszékhelyi, fővárosi lakos, és kevesebb a kisebb városokban, falvakban élők. Korábbi eredményünk, hogy a kulturális tevékenységek tekintetében a kedvezőebb lakhely ellenére is aktívabban a nők. A nők esetében a települési hierarchiában lentebb álló lakóhelytől valóbb erőtí az anyagi helyzet okozta hátrányokat.

A KAPCSOLATOK FONTOSÁGA A TOVÁBBTANULÁSI DÖNTÉSEKBEN

Az első éves hallgatók körében készült vizsgálat teremtése során arra a kérdésre is kerestem a választ, hogy miért jeleztek ezek a fiatalok a választott felsőfokú oktatási intézménybe. Bár jól tudjuk, hogy az okok egy részét ve ma rad a cselekvő előtt is,

azonban meg kell elégednünk annak fel tá r á s á val, hogy mi vel ma gya rá z á k e z e k e t a döntéseiket¹⁰. A magyarázatok gyakoriságát tekintve az volt a legrangosabb válasz, hogy a vá lasz tott fel s ő o k t a t á s i i n t é z m é n y b e n m e g t a l á l t a z t a s z a k o t, a m i é r d e k l i. A második leggyakoribb érv felhívja a figyelmünket arra, hogy a felsőoktatási intézmény hálózati meg fe l ő s ű r ű s é g e i g e n f o n t o s l e n n e a f i a t a l o k s z á m á r a. A z á l l a n d ó l a k ö h e l y k ö z e l é b e n e l é r h e t ő i n t é z m é n y k ü l ö n ö s e n a h á t r á n y o s a b b h e l y z e t ű t a n u l ó k s z á m á r a f o n t o s, s a h á t r á n y o s h e l y z e t ű t é r s é g e k f e l s ő o k t a t á s i k í n á l a t á n a k e l s z e g é n y í t é s e e z e k n e k a f i a t a l o k n a k a t o v á b b t a n u l á s i e s é l y e i t m i n i m á l i s r a c s ö k k e n t i (Kozma 2002). Csak a harmadik leggyakoribb ok a korábbi tanulmányi eredmények mérle gel é s e, a m e l y n e k v é g i g g o n d o l á s a m ő g ö t t n y i l v á n r a c i o n á l i s k a l k u l á c i ó v a n, a m e l y n e k s o r á n a b e f e k t e t é s e k, é s a z e d d i g i n y e r e s é g ö s s z e v e t é s e g y a n í t h a t ó (Boudon 1981). Az első három népszerű magyarázat lényegében nem lepett meg ben n ű n k e t, b á r a t e r ű l e t i s z e m p o n t f o n t o s s á g a t a l á n r i t k á b b a n k i m u t a t o t t j e l e n s é g. A negyedik leggyakoribb szempont azonban a korábbi vizsgálatokban kevésbé elemzett szempont felé ka la u z o l t a f i g y e l m ű n k e t. U g y a n i s a s z ű l ő k, r o k o n o k v é l e m é n y é n e k e r ő t e l j e s h a t á s á r ó l e d i g a z t h i t t ű k, h o g y é s z r e v é t l e n ű l m ű k ö d ő t ő k e f a j t a k é n t l a p p a n g a t a n u l ó k ö z v e t l e n k ö r n y e z e t b e n, s n e m g o n d o l t u k, h o g y e n n y i r e t u d a t o s u l a f i a t a l o k b a n e z a h a t á s. A z ö t ö d i k l e g g y a k o r i b b m a g y á r a z a t a f e l s ő o k t a t á s i t a n u l m á n y o k a z o n v o n á s á r a m u t a t r á, h o g y s o k f i a t a l s z á m á r a a z á l t a l á n o s s á v á l t k ö z é p i s k o l a i o k t a t á s u t á n m o r a t ó r i u m o t j e l e n t a n a g y v é g l e g e s é l e t t e r v e k k o v á c s o l á s á i g n y e r h e t ő g o n d o l k o d á s i i d ő. A b a r á t o k é s o s z t á l y t á r s a k p é l d á j á n a k k ö v e t é s e a h a t o d i k h e l y e n s z e r e p e l t a f o n t o s s á g i s o r r e n d b e n, d e j e l e n t ő s s z á m ű f i a t a l t b e f o l y á s o l t e z a s z e m p o n t. A h e t e d i k é r v – a m u n k a v á l l á s e l k e r ű l é s e – m á r k e v e s e k v é l e m é n y é t ű k r ő z i, d e a b i z o n y t a l a n o k t á b o r á n a k e g y m á s i k t í p u s á t j e l e n í t i m e g, m i n t a z ö t ö d i k n e k e m l í t e t t, s e z é r t f o n t o s n a k t a r t j u k i t t k i e m e l n i.

A f e n t i m a g y á r a z a t o k a t j e l e n t a n u l m á n y u n k b a n e l s ő s o r b a n a b b ó l a s z e m p o n t b ó l v i z s g á l t u k, h o g y v a n - e j e l e n t ő s k ű l ö n b s é g a f i ú k é s a l á n y o k v á l a s z a i b a n. A h é t l e g g y a k o r i b b o k k ö z ű l n é g y e t a l á l t u n k, a h o l j e l l e g z e t e s e n e l t é r t a f i ú k é s a l á n y o k v á l a s z a i n a k m i n t á z a t a. E z n e m c s a k a z t j e l e n t e t t e, h o g y e l t é r ő a r á n y b a n v á l a s z t o t t á k k i a z e g y e s o k o k a t, h a n e m a z t i s, h o g y e l t é r t a s o r r e n d a z e g y e s é r v e k f o n t o s s á g á n a k m e g í t é l é s é b e n. A n é g y s z e m p o n t k ö z ű l k e t t ő – a s z a k i r á n t i é r d e k l ő d é s é s a t a n u l m á n y i e r e d m é n y e k f i g y e l e m b e v é t e l e – a l á n y o k s z á m á r a f o n t o s a b b v o l t, m i n t a f i ú k s z á m á r a. M á s i k k e t t ő – a b a r á t o k é s o s z t á l y t á r s a k k ö v e t é s e v a l a m i n t a m u n k a v á l l á s e l k e r ű l é s e – v i s z o n t a f i ú k s z á m á r a j e l e n t e t t m e g g y ő z ő b b é r v e t. E z ö s s z e s s é g é b e n a z t j e l e n t e t t e, h o g y a f i ú k k ö r é b e n a k ö z v e t l e n k ö r n y e z e t ű k, s z ű l e i k, r o k o n a i k, b a r á t a i k, o s z t á l y t á r s a i k f e l s ő f o k ú t o v á b b t a n u l á s u k i r á n y á r a g y a k o r o l t h a t á s a f o n t o s a b b n a k t ű n t a l á n y o k é n á l. M e g j e g y e z z ű k, h o g y e z a s o r r e n d n e m v á l t o z i k a t ó l f ű g g ő e n s e m, h o g y h a t á r o n i n n e n i v a g y a h a t á r m á s i k o l d a l á n m ű k ö d ő f e l s ő o k t a t á s i i n t é z m é n y h a l l g a t ó i r ó l v a n s z ó.

M e g l e h e t, h o g y m i n d k é t n e m v á l a s z a i a m a g u k l o g i k á j a s z e r i n t r a c i o n á l i s n a k t ű n n e k, a z o n b a n a z i g a z i e l t é r é s a k é t n e m k ö z ö t t a b b a n á l l, h o g y a l á n y o k m o t i v á c i ó i a z o k t a t á s i r e n d s z e r b e n h a t é k o n y m u n k á r a ö s z t ö n ö z n e k, a f i ú k é i v i s z o n t r e n d s z e r i d e g e n,

10 A hallgatók intézmény- és szakválasztási motivációinak fontossági sorrendjét az előzetes próbaavizsgálatsorán ki szűrt válaszvariációkrangsorolással váltuk fel. A kérdőívben az „ami kor a továbbtanulásról döntöttél, milyen megfontolásból választottad ezt a felsőfokú intézményt” kérdésre adott válaszkatelemeztük. Itt 12 válaszlehetőség szerepelt, ebből öt válaszlehető sé get jelelöltek be a hallgatók, és ezek előfordulási gyakoriságát vettük alapul az elemzésben.

nem ki fejezetten facilitáló motívációk az oktatásban, inkább bizonytalanságról árulnak, mint eltanoríthatatlan felletörékről.

14. táblázat A felsőoktatási intézményi választásának okai fontossági sorrendben és nemeként, százalékkal

	Férfiak	Nők	Összesen	Chi-négyzet
1. Itt van olyan szak, amelyik érdekelte	80,6	86,3	84,4	**
2. Intézményközelisége	57,2	55,3	54,3	NS
3. Tanulmányi eredményei	45,8	54,0	51,3	**
4. Szülők, rokonok véleménye	47,2	49,6	50,8	NS
5. Ki derüljön, mihez van tehetősége	44,9	48,0	49,6	NS
6. Barátai, osztálytársai is ideje lent keztek	45,3	38,4	40,6	**
7. Amíg ide jár, nem kell dolgoznia	24,1	17,4	19,6	**

A bizalmas kapcsolatok alapuló támogató kör

Miután a kapcsolati szempont megjelölésére felgyelünk, arra voltunk kíváncsiak, hogy van-e a nemek között elterjedés a szempontból, hogy milyen méretű támogató kör veszi körül őket. A támogató kör kiépítésére két kérdést alkalmaztunk: az egyik arra vonatkozott, hogy ki vel beszélhet meg magánéleti problémáit, a másik pedig arra, hogy ki vel oszthatja meg tanulmányi- és karrierkérdéseit a hallgató. A felmérés során egyrészt külön-külön is elemeztük a két kérdést, másrészt egyösszevont támogatói körindepndent rehozunk. Az előző kérdésre kapott válaszok alapján azt feltételeztük, hogy a kapcsolati szempontot fontosnak tartó fiúk körül nagyobb, erősebb, talán stabiliabbnak a támogató kör, azonban megállapítható volt, hogy ebben a tekintetben a lányok háttere szélesebb, s mind magánéleti, mind tanulmányi ügyekben szignifikánsan több emberhez fordulhatnak, mint a fiúk. Mint a táblázat mutatja, a lányok magánéleti kérdésekben jelentősen, tanulmányi kérdésekben valami val nagyobb körrel kérhetnek tanácsot.

15. táblázat A fiatalokat körülvevő támogató kör mérete átlagokban

	Férfiak	Nők
Magánéleti kérdésekben tanácsot adók száma (átlag)	2,1	2,4
Tanulmányokkal kapcsolatban tanácsot adók száma (átlag)	2,2	2,4
Támogatók összesen (átlag)	4,3	4,7
N	480	994

Az ANOVA teszt szignifikáns volt mindkét esetben.

Az egyént körülvevő környezet fontos eleme a tanácsadáson túl a szabadidős tevékenységekben létrejövő közösség. A baráti kör összetételét, stabilitását fontos tényezőnek tekintjük (Coleman 1990). Jelentősen meg kell említeni, hogy az utóbbi szempont alakulását megfigyelhesük. A szabadidő eltöltésének társas vonatkozásait vizsgálva meg kívánjuk figyelni, hogy melyik nemre jellemzőbbek a stabil, állandó kapcsolatok ebben a tevékenységben. Az adatok azt mutatják, hogy a lányok nagyobb

arányban tőlük eljelenlegi barátaikkal a szabadidejüket, s a fiúk szívesen fordulnak e célból jelenlegi barátaik mellett gyerekkori barátaikhoz vagy osztálytársaikhoz és másokhoz. Összeségében úgy tűnik, hogy a lányok körében stabilabban a közeli kapcsolatok, mint a fiúknál.

16. táblázat A szabadidős tevékenységek társas vonatkozásai nemek szerint, száza lék

	Férfiak	Nők
Jelenlegi barátaival	43,5	55,4
Változó összetételű társasággal	56,5	44,6
N	480	994

A Chi-négyzet *** szinten szignifikáns.

A szabadidős tevékenységek társas vonatkozásai között nem csak a szórakozó partnerekre kell gondolnunk, hanem arra is, hogy más tevékenységekben milyen közös tagjaként vesz részt a tevékenységekben a fiatal. Az utóbbi évek adatai azt mutatják, hogy a hazai fiatalok részvétele az egyesületi életben és önkéntes szervezeteiben meglehetősen ritka. Ebből a cívszférából egyedül az egyházak fiatal tagtagságát tekinthetjük egy észrevehető lélekszámú társaságnak (Gazsó–Szabó 2002). Az egyesületi, és önkéntes szerveződések világnak meglehetősen felátatlan, de valószínűleg gazdag réteget képezik az egyházak körében létrejövő ifjúsági szerveződések, amelyek jelen témánk szempontjából azért érdekesek, mert olyan kapcsolatrendszereket alakíthatnak a fiatalok körül, amelyek a network-elemzésekben erős kötésnek vagy kulcstulajdoni szempontból zárt formációknak tarthatóknak építenek, mert a tagok értékrend és normák vonatkozásában kvázi egyöntetűséget mutatnak. Mivel a rendelkezésre álló adatok lehetővé tették, megvizsgáltuk azt, hogy a fiúk és a lányok valószínűleg a közösségi hátteret ehogyán alakítják. Valószínűleg tartottuk, hogy a lányok előnyében a téren is jelen lesz, hiszen a nemek közötti aktivitás különbségei jól ismertek a vallásszociológiai kutatásokból.

A fiatalok egyetemesen tempóba járásban a min tában, ami a hátrón túli fiatalok arányokat javító hatásával magyarázható. Ha csak a hazai hallgatókat nézzük, akkor a hallgatók 20%-a rendszeres tempóba jár, így ebben a körben jelentősebb aktivitásról beszélhetünk, mint a hazai népesség körében, vagy mint a kortársaknál általában. Amikor a nemek közötti különbségeket vagy hasonlóságokat keresünk, azt látjuk, hogy a lányok valószínűleg gyakrabban járnak tempóba, de a különbség nem szignifikáns, legfeljebb akkor, ha a nagyünetes tempóba járást vizsgáljuk, ami viszont nem az erős, kohézív kapcsolatok erősítési, hanem inkább gyenge kötések te remt het. A hallgató szer tartásokban való részvétele is az előbbi tapasztalatait erősíti meg. A ritkábban áldozó és úrvacsorázó hallgatók aránya megegyezik a nagyünetes kenjáró arányával, s itt is a lányok előnyben tapasztalható. A közösségi tagság a lányoknál kicsivel magasabb 13,3%, a fiúk 11,1%-os tagságánál, s ezzel egybevé az egyetemen, főiskolán működő ifjúsági közösség életébe való bekapcsolódás szándékának terve is. Tény az, hogy a fiúk és a lányok között nem mutatható ki jelelen tős különbség a valószínűleg szervezeteiben való részvétel szempontjából.

17. táblázat Részvétel a különböző közösségi jellegű valási tevékenységekben, százalékos

	Férfiak	Nők
Rendszeres, gyakori templombajáró	24,0	26,8
Nagyünnepi templombajáró	20,0	26,0
Szertartásokban résztvevő	35,0	47,5
N	480	994

A Chi-négyzet nem szignifikáns.

A gyengekötések jelenléte

Megvizsgáltuk, hogy a hallgatók milyen jellegzetes társadalmi helyzeteket, szubkultúrát megtestesítő figurákkal érintkeznek, van-e a családjukban, barátai vagy ismeretségi körükben néhány olyan társadalmi szereplő, akivel való kapcsolattartás a korábbi vizsgálatok szerint társadalmilag orientálhatja a hallgatót¹¹. Mindkét nem esetében azt tapasztaltuk, hogy a magasabbban kvalifikált szülőknek és gyermekeiknek több magas státusú szereplő felé van kapcsolata, az alacsonyabbban kvalifikáltaknak pedig több alacsony státusú felé. Feltehetően a felsőoktatásba bekezdő lányok inkább a saját családjuk kulturális hátterüknek megfelelően kevesebb társadalmilag felfelé ívelő kapcsolattal, a felsőoktatásba bejutó fiúk pedig több előnyös kapcsolattal rendelkeznek. Aprólékosan végigtekintve az adatokon megdőlt tapasztalat, hogy más képpen tér el a fiúk és a lányok kapcsolattartási rendszere, s éppen fordított orientáció képe bontakozik ki előttünk nek szent. A lányoknál több az egyetem, főiskolai hallgató, a diplomás, a vallásgyakorló ember és a fővárosi lakos kapcsolat hálójában. A fiúk körében viszont a külföldön dolgozó ember, a külföldi állampolgár, a sikeres üzletember, a vezető beosztású ember, a munkanélküli és az illegális kereskedelemmel foglalkozó ember tekinthetőben mutatkozik a térség az általános viszonyoktól. A lányokhoz képest tehát a fiúk kapcsolattartási rendszere – függetlenül attól, hogy az ő szüleik iskolázottabbak – kevesebb felhajtó erőforrással rendelkezik.

11 Az egyéni koncepció alapján készült, de immár többször ki próbált kérdés blokkban a társadalmi szereplőt soroltunk fel, ezek között olyanokat, akik az iskolarendszerben dolgoztak, mások nem feltétlenül a tanulmányi körükben jutottak előre, megint mások pedig ki léptek az általános megszokott keretek közül (Pusztai 2005). Kérdésünk volt, hogy előfordul-e a családban, baráti körben, illetve az ismerősök között az adott társadalmi szereplő.

18. táblázat A hallgatók kapcsolatterend szerének össze té vői nemek szerint, szá za lék

	Családban		Baráti körben		Ismerősök közt	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
egyetemi hallgató	61,0	64,3	76,9	73,5	8,1	13,9 ***
főiskolai hallgató	55,4	64,2 **	72,9	71,5	12,9	14,4
dip lomás ember	82,7	85,1	43,5	43,0	27,1	32,4 **
Kül föld ö n dolgozó ember	59,0 **	53,0	30,8 *	26,6	21,7	23,7
kül föld i ál lampol gár	50,4 *	44,8	24,4	21,6	21,0	18,8
vallás gyakorló ember	59,4	64,2 *	32,5	34,0	19,4	23,5 *
pap/lelkész	26,3	28,3	16,3	12,8	13,8	14,9
siker es üz let ember	55,8	59,5	23,3 **	18,0	24,8	22,9
fő városi lakos	58,1	65,7 **	33,5	32,8	19,8	24,0 **
vezető beosztású ember	69,6	72,4	24,2 **	18,8	25,8	25,7
Munkánélküli	54,6	52,5	26,3 **	20,8	19	19,7
illegális kereskedelemmel foglalkozó ember	20,0 ***	13,1	15,8 ***	8,4	11,5 ***	7,3
országgyűlési képviselő	14,2	10,8	3,5	3,1	6	5,7

A kurzív je lö li a szig ni fi kán san na gyobb ar á ny o kat, a Chi-nég yzet szignifika ncia szint jét pe dig a szo kás os *** , ** , * je lö li.

Talán nem túl me rész fel té te le zés, hogy a fi a ta lok pers pek tí vá it nagy mér ték ben meg ha tá roz zák azok a pá lyák, ami ket a csa lá di, bará ti és is me ret sé gi kö rük ben ma guk el ő tt lát nak, s a sa ját jö vő stra té gi á ik ki ala kí tá sá ban messze me nő ha tá sa le he te ze k nek. Ezért tar tot tuk fon tos nak e kér dés vizs gá la tát. Ered mé nye inks zerint a lá nyok át la gn ál gy a ko ribb ka p cso la ta i ra je l lem ző a tár sa dal mi fel eme l ke dést jós ló ver ti ká lis ori en tá cí o, amely az ok ta tás ré vén el ő re ju tot tak írá nyá ba mu tat (egye te mi, fő is ko lai hall g a tók, dip lomás ok). A fi úk ti pi kus ka p cso la ta i je l leg ze te sen o lyan sze replők, aki ket n em azért tar ta nak szá mon, mert ki eme l ke dő volt az is ko lai pá lyá fu tá suk. Azo kat je gy zik töb ben, akik ki lép tek a szá muk ra adott föld raj zi, tár sa dal mi ke re tek kö zül (kül föld ö n dol goz nak, ille gá lis ke re s ke de lem mel foglalkoz nak, munkánélküliek), vagy azo kat, akik si ke re sek let tek, de nem tud ni, hogy eb ben mi lyen sze re pe volt az is ko lá zott sá guk nak. Va gy is ab ból, hogy az el ő nyö se bb tár sa dal mi hely ze tő, kva li fi kál tabb csa lá dokból va ló fi úk ke ve se bb fon tos sá got tu laj don í ta nak a tanu l má nyok nak, mint az ala c so ny ab b stá tu s ú a klá nyai, ar ra kö vet kez tet het tünk, hogy a ke vés bé is ko lá zott szü lők fia i va ló szí n ű leg en né l mé g ke ve se bb tő rő dhet nek a tanu l má nyi pá lyá fu tá suk kal, mint a ha son ló hely ze tő lá nyok.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az északkeleti határmenti régió felső oktatásában tanulókat folytató férfi és nő hallgatók között csupán létszámbeli különbség tapasztalható, vagy teljesen eltérő vonásokkal jellemezhető a különböző neműek. A kul t u rális, any a gi és tár sa dal mi tő ke el lá tott sá g ban ta pasz talt kü lön b sé ge ket ö sszefü ggés be hoz tuk a fel ső ok ta tás ba va ló be ke rü lé si e sé ly ek kel. Ugyan dol go za tunk cí mé ben a fi úk há trá nya sze re pel, ered mé nye inks nem

feltehetően az előny, vagy hátrány mentén értelmezhető. Az elemzésben a nemek szerint különbözőségekre súlyoztunk, amelyekön magukban is érdekes voltak.

A kulturális erőforrásokat tekintve látható volt, hogy a lányok több szépírodalmat olvasnak, a kulturális fogyasztásuk magasabb, vagyis magasabb saját kulturális tőkével rendelkeznek (bár az internet-használatban kiséle van, nemcsak a fiúkhoz képest). A szülőket tekintve az olvasási szokásokban nincs jelentős különbség a két nem között, pedig a fiúk szülei magasabb szintűen vannak jelen a kultúrális tőkét tekintve mobilizációban, mint a fiúk szülei, ez egyben azt is jelenti, hogy a fiúknak jobb kulturális háttérrel kell rendelkezniük a felsőoktatásba. Emellett eredményeink szerint a felsőoktatásba kerülő fiúk jobb anyagi háttérrel, és kedvezőbb állandó lakással rendelkeznek, mint a lányok.

Bukodi nyomon megfogalmazott hipotézisünk, miszerint a nők inkább a kulturális reprodukciós elmélettel jelesül, míg a férfiak a raciónális döntésmélti modell szerint viselkednek csak részben teljesült. Abban a vonatkozásban egybehangzanak eredményeink, hogy a nők tényleg magasabb saját kulturális tőkével jutottak a felsőoktatásba, azonban a férfiak nemcsak a családan anyagi tőkérére, de a szülők iskolázottságára támaszkodtak, ami elment mond Bukodi eredményeinek.

A lányok magasabb saját kulturális tőkéjének oka feltehetőleg az iskolarendszerű társadalmi felemelkedésre vonatkozó fokozott társadalmi elvárás. Ezzelegybevág az a tapasztalat, hogy a kapcsolathálójukból is az etekintetben megfelelő referenciás mélyeket tartják jobban számon. A kapcsolathálóvizsgálata nál felmerült, hogy a lányok a család, a szűkebb társasági környezet, az iskolai közösséghatására válszítottak középiskolai és felsőoktatási intézményt, s talán az előzetes szociális záció lépésében, amikor leendő diplomásként törekcsenek arra, hogy értelmiségi kulturális szokásokat gyakoroljanak (Merton 2002). Ez az előzetes szociális záció része a feltelevők ethosának, amelynek másképp jellemzője az optimitasizáció, amely se gít abban, hogy gyengébb anyagi helyzetüket is kedvezőben ítélik meg. A fiúknak tehát a magasabb kvalifikált szülők mellett nagyobb anyagi tőkére és kedvezőbb települési környezetre volt szükségük ahhoz, hogy bejusssanak a felsőoktatásba, s még is azok az ismerősi, baráti életpéldák tűnnek felhangsúlyosabbak előttük, amelyekben nem a iskolai pályafutásuk kapja a központi szerepet.

A kapcsolati tőkévizsgálata nál eredményeink szerint a fiúk sem a feltelevő irányuló gyenge kötésekkel, sem a stabil és szoros erős kötésekkel nem rendelkeznek olyan mértékben, mint a lányok. A megkérdezett hallgatók továbbtanulási döntéseisorán mérlegelt legfontosabb tényezők között szerepelt a szülők, rokonok, barátok és osztálytársak hatása is, sőt a fiúk körében ezek a szempontok a leggyakoribb négy közé is bekevertek. A hallgatókat körülvevő társasági kör nagysága szerint viszont a lányok több kapcsolati erőforrással rendelkeznek, mint a fiúk. A szabadidő eltöltésének társas vonatkozása is vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a lányok stabilabb baráti körrel rendelkezhetnek, mint a fiúk, azonban a nemutató ki jeles különbség a nemek között a valóságos szerepben való részvételszempontjából. A lányok kapcsolatai jellemző a társadalmi hierarchiában feltelevő orientáció, míg a fiúk több kötelekkel rendelkeznek olyan szereplők felé, akik nem az eredményes iskolai pályafutásuk révén értékeljenek a helyüket. Mi velévé váló színű, hogy az általános alacsonyabb iskolázott háttérrel rendelkező hallgatóknak környezetében inkább előfordulnak

társadalmilag felfelé irányuló kötések, ezért a társas környezet szubjektív érzékelésére gyakorolhatunk. Úgy tűnik, ez a sajátos prizma befolyásolja, és hatásosan arra a szelekciós-önszelekciós folyamatra, amelynek eredményeként a nemek aránya alakult a vizsgált régióban.

IRODALOM

- Albert F.–Dávid B. (1999): A bizalmas kapcsolatokról In Szívós P.–Tóth I. Gy szerk.: *Monitor*. Budapest: TÁRKI, 218–230.
- Bauer B.–Tibori T. (2002): Az ifjúság viszonya a kultúrához. In Szabó A.–Bauer B.–Laki L. szerk.: *Ifjúság 2000 Tanulmányok I*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 180–202.
- Blaskó Zs. (1998): Kultúrális tőke és társadalmi reprodukció. *Szociológiai Szemle*, 3: 55–81.
- Bocsi V. (2004): Felőktatásban tanulófiatalok idő-felhasználási mintázatai. <http://dragon.unideb.hu/nevtud/Regionális/index.htm>
- Boudon, R. (1981): Társadalmi egyenlőtlenségek a továbbtanulásban. In Halász G.–Lannert J. szerk.: *Az oktatási rendszer elmélete. Szöveggyűjtemény*. Budapest: OKKER, 406–417.
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kultúrális tőke, társadalmi tőke In Lengyel Gy.–Szántó Z. szerk.: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula, 155–176.
- Bukodi E. (1999): Educational choices in Hungary. *Hungarian Statistical Review*, 77: 71–94.
- Bukodi E. (2000): Szülői erőforrások és iskolási egyenlőtlenségek. In Elek Zs.–Spéder Zs. szerk.: *Törések és kötések a magyartársadalomban*. Budapest: ARTT-Századvég 13–27.
- Burt, R. (2001): Structural Holes versus Network Closure as Social Capital. In Lin, N.–Cook, K.S.–Burt, R.S. eds.: *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 31–56.
- Carbonaro, W.J. (1998): Opening the Debate on Closure and Schooling Outcomes. *American Sociological Review*, 64: 682–686
- Coleman, J.S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- DiMaggio, P. (1982): Cultural Capital and School Success. *American Sociological Review*, 47: 189–201.
- Fényes H. (2004): A partiumi és kárpátaljai felőktatási hallgatók anyagi és kultúrális tőkái. *Educatio*, Nyár: 305–308.
- Fényes H.–Pusztai G. (2004): A kultúrális és társadalmi tőke kontextuális hatásai az iskolában. *Statisztikai Szemle*, Június–Július 567–582.
- Fényes H.–Verdes E. (1999): Döntés preferálással. Felvételi vizsgák a felsőoktatásban 1967–1989 között Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2: 58–76.
- Ferge Zs. (1980): A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In Ferge Zs. szerk.: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Gábor K. (2002): A magyar fiatalok és az ifjúsági korszak. Túlrendes osztályon? In Szabó A.–Bauer B.–Laki L. szerk.: *Ifjúság 2000 Tanulmányok I*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 23–42.
- Gazsó Ferenc (1971): *Mobilitás és iskola*. Budapest. Társadalomtudományi Intézet.
- Gazsó T.–Szabó A. (2002): Társadalmi közélet, politikához való viszony In Szabó A.–Bauer B.–Laki L. szerk.: *Ifjúság 2000 Tanulmányok I*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 240–262.
- Granovetter, M. (1991 [1982]): A gyenge kötések ereje. In Angelusz R.–Tardos R. szerk.: *Társadalmunk rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 371–400.

- Ja cobs, J.A. (1996): Gender Inequality and Higher Education. *Annual Review of Sociology*, 22: 153–185.
- Kiss A. (2003): Hallgatók a harmadfokú képzésben. *Educatio*, Tavasz: 142–147.
- Kozma T. (2002): *Kutatás közben*. Regionális Egyetem Oktatás Kutató Intézet, No.233.
- Kozma T.–Pusztai G. (2004): Hallgatók a határon. Észak-alföldi, kárpátaljai és partiumi főiskolások továbbtanulási igényeinek összehasonlító vizsgálata In Kelemen E. szerk.: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Budapest: MTA.
- Lannert J. (2005): A továbbtanulási aspirációk társadalmi meghatározottsága. <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=hogyan-Lannert-tovabbtanulasi>
- Merton, R. (2002): A vonatkozó szociológiai elméletek és a társadalmi mobilitás. In Merton R.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris, 345–355.
- Nagy É. (2003): „Kultúr-tér” – avagy a lokális szempontok helye és szerepe a kulturális fogyasztás folyamatában. *Educatio*, Nyár: 297–301.
- Pusztai G. (2004): A társadalmi tökeszerpe a határon túli felekezeti középiskolások iskolai pályafutásának alakulásában. *Protestáns Szemle*, 1: 40–61.
- Pusztai G. (2005): Különböző iskolafenntartók diákjainak felsőoktatási eredményessége. In Pusztai G. szerk.: *Régió és oktatás európai dimenzióban*. Debrecen: Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, 218–239.
- Rice, P. (1987): The demand for post-compulsory education in the UK and the effects of educational maintenance allowances. *Economica*, 54: 465–475.
- Róbert P. (1986): *Származás és mobilitás*. (Rétegződés-modell vizsgálat VII.) Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Róbert, P. (1991): The Role of Cultural and Material Resources In *Status Attainment Process: The Hungarian Case in: Beyond the Great Transformation*. Budapest: Research Review, 145–171.
- Róbert P. (2000): Bővülő felsőoktatás: Ki jut be? *Educatio*, 1: 79–94.
- Róbert P. (2001): *Társadalmi mobilitás tények és vélemények tükrében*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.
- Széke lyi M. et al. (1998): *Válaszúton a magyar oktatási rendszer*. Budapest: Új Mandátum.
- Utasi Á. (2000): A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég*, 24.

AGETTÓSODÓTÉRSÉG

VIRÁGTünde

MTA Regionális Kutatások Központja
H-1067 Budapest, Teréz körút 13.; e-mail: viragt@rkk.hu

Összefoglaló: Dolgozatomban egy, a cigány népesség által erősen felülreprezentált, aprófalvastérségben bekövetkező társadalmi és térszerkezeti változásokat mutatom be. A nyolcvanas évek közepe óta még csak egy-két gettósofó aprófaluról lehe tett beszélni a térségben, napjainkban 17 etnikailag szegregált, és továbbibb tudni az etnikai szegregáció jeleit mutató településtalálható térségben. A minimális foglalkoztatottság és a népességse rén alapuló demográfiai változások eredményeképpen nemcsak újabb és újabb gettósodott települések alakultak ki a térségben, hanem a helyi társadalmak szerkezete változott meg. Minden településen a népesség ki sebb vagy na gyobb része, vagy szinte teljese gése a társadalmon kívül, azaz a munkaerőpiacról, a mobilitás lehető ségét biztosító iskolázottságból kirekesztve él.

Kulcsszavak: szegregáció, etnikum, gettósodás, cigányság, leszakadó térségek

Tanulmányomban azt szeretném bemutatni, hogy a rendszerváltást követő gazdasági szerkezetváltás hatására kialakuló újszegénység, mennyiben változtat meg az ebben arétegben erősen felülreprezentált cigányok térbeli elhelyezkedését. Az etnikai szegregációt nem ön magában, hanem az azt meghatározó társadalmi változások, elsősorban a gazdasági szerkezetváltás és annak egyenlőtlen térbeli megoszlása tükrében vizsgálom. Azt fogom bizonyítani, hogy a rendszer váltást követő társadalmi, gazdasági átalakulást követő szerkezeti változások hatására a területi szegregációnak teljesen új formája jelent meg: a gettósofó térség.

Fontosnak tartom mindezt azért is, mert napjainkban a különböző társadalmi dományi műhelyek kutatói is hasonló társadalmi jelekre hívják fel a figyelmet: a cigány népesség egyenlőtlen térbeli elhelyezkedéséről és a gettósodás regionális folyamatairól (Kocsis–Kovács 1999: 19), az „elkülönítettségi arány” fokozódásáról, és a szegregáció formáinak változásáról (Jankó–Kemény 2004b: 100) számolnak be. Leírják a szegregálódó térségek különböző típusait (Bihari–Kovács 2004: 21), és sürgetik azon gettósofóterületek rehabilitációját, ahol többszöröskirekesztettséggel sújtott népesség koncentrálódik (Ladányi 2004).

A kilencvenes években a magyar társadalomnak megjelent egy olyan, alacsony iskolázottságú, a munkaerőpiacról tartósan vagy végleg kiszorult, cigányok által erősen felülreprezentált, atöbbségtől élesen elkülönülő rétege, amelynek máresélyes inccarra, hogy rendszeres jövedelme, lakása, társadalombiztosítása legyen, hogy gyermekeit a továbblépés esélyt adó módon tudja iskoláztatni. Eréteg társadalmi kirekesztettsége nemcsak tartós munkanélküliséggel, tartós szegénységgel, hanem fokozott

mértékű lakóhelyi és iskolai elkülönítettséggel jellemezhető (Havas–Liskó–Kemény 2002; Ladányi–Szelényi 2002 Spéder 2002 Szalai 1998 2002). E halmozott tanhátrányos helyzetű, a gazdasági szerkezetváltás következtében a munka megosztás új rendszerében feleslegesé váló társadalmi csoportok strukturális helyzetének leírására az USA-ban az „underclass” fogalmát használják (Auletta 1982 Wilson 1987). E fogalom jelentésén az európai társadalomtudományi gondolkodás némileg módosított (Mingione–Morlicchio 1993 Wacquant 1993), illetve ugyanezen jelenségkörre az „exclusion”, azaz társadalmi kirekesztődés fogalmát használja (Kronauer 1998). Ladányi és Szelényi kísérletet tesznek az underclass fogalmának historizálására és speifikálására, a fogalomfalusi viszonyokra való ki terjesztésére (Ladányi–Szelényi 2004).

Wilson az underclassként értelmezett társadalmi réteget térbeli elhelyezkedésének leírásakor elsősorban a gettó jellegének megváltozását említi, amit a gazdaságtérbeli és szerkezeti átsztruktúrálásához köt (Wilson 1999). Legfontosabb állítása az, hogy a hatvanas évek intézményesített (*institutional*) gettója a nyolcvanas évek reamunkanélküliek (*jobless*) gettójává alakult át. Az intézményesített gettó berendezkedése és az ott folyó tevékenységek leképezték a többségi társadalom berendezkedését: a fekete közeposztály is a szervezett gettóban élt és bár olykor a városrészen belül külön utcákban laktak, de ugyanabban az üzletben vásároltak és gyerekek ugyanabban az iskolába jártak. Ezzel szemben a munkanélküliek gettója a lehejtőségek, és a társadalmi kontroll hiánya jellemzi. A belső városrészekből elűntek a munkahelyek, az újonnan létrejött pedig a belső városrészek szegény lakói számára elérhetetlen elővárosokba települtek. A belső városrészek nem szegény lakói nak elköltözésével, a munkanélküli felöltöttek árán a nővekedésével együtt elűntek a környékről azok az alapvetően intézmények (üzletek, bankok, biztosítók, éttermek, orvosi rendelők, közösségi helyek), amelyek nélkül nehezen való sulhat meg a teljes jogú társadalmi tagság. Ezen intézmények, szervezetek elűnésevel a formális és informális társadalmi kontroll egyre inkább városrészekben. Ezen városrészek gettóiban a tartós munkanélküliek magas aránya, a lakosság demográfiai összetételének megváltozása, azaz a lakosságon belül a 19 éves aluliak és a 65 éves feletiek magas aránya, vezetett a szegénység koncentrációjához, a belső városrészek társadalmi szervezeteinek leépüléséhez – azaz a munkanélküliek gettójává alakuláshoz. Ugyanakkor fontos megjegyezni azt, hogy a jobless gettó kialakulásánem vonatkozik minden szegregáltan élő kisebbségi csoportra. „Chicagóban a mexikói bevándorlók a város szegényréseiben élnek, zsúfolt, ütött-kopott házakban, de szomszédsgaikban olyan kisüzletek vannak, amelyeknek tulajdonosa és vezetője is mexikói. A szegény feketék sokkal jobban elvannak szigetelve a munkától és a foglalkoztatottságtól, mint a mexikói bevándorlók” (van Haitsma idézi Wilson 1999: 52)

Felmerül a kérdés, hogy a fent vázoltakhoz hasonlótársadalmi folyamatok hatására, azaz hogy a posztiszocialista gazdasági átalakulások következtében megszűnt szociálista nagyipar, a foglalkoztatottság teljes leépülésének hatására a települések élőci gányok szegregált lakóhelyei, a ci gánytelepek és a gettó sodó falvak milyennek alakulnak? Ter mé szetesen tisztában vagyunk azal, hogy az USA metropoliszainak gettói sem történetileg, sem az etnikai koncentráció mértéke, sem a hátrányos helyzetű etnikai csoportok méretének tekintetében nem összehasonlíthatóak a magyarországi legnagyobb etnikai kisebbség, a ci gány ságtársadalmi-gazdasági-térbeli kirekesztettségének problémájával. A chicagói példa elméleti következtetése it, –

azaz azt, hogy a gazdaság térbe liátstruktúrállódása, a munka el tûnése egy adott térbõl az etnikai szegregáció egy speciális min táját, a munka nélküli ek getóját hozza létre –, fogom felhasználni aki válsztott térség elemzéséhez.

Kutatási területünknek olyan, a cigány népesség által erősen felülreprezentált, aprófalvas kis térséget választottunk, ahol a településeket a szociális iparfejlesztés, az iparban való foglalkoztatás lehe tő sé ge kü lö n bö ző idő szak ok ban, kü lö n bö ző mértékben ért el, viszont annak rendszer vál tást kö ve tő össze om lá sa egyen lő kép pen érin tett. A Cserháton elhelyezkedő Encsikistérségben¹ végzett kutatásaim, az egész kis térségre ki terjedő, az általános iskolákban végzett és az általános iskolás tanulóira teljes körű adatfelvétel² lehe tő vé te szi, hogy a szociális és etnikai szegregációt ne csak egy adott településen, hanem egy nagyobb területi egység, több település területi legősszefüggő rendszerében vizsgáljam. Wilson elemzéséhez hasonlóan az etnikai szegregáció intenzitásának változását nem önmagában, hanem a térség gazdasági szerkezetének, ezzel összefüggésben a foglalkoztatás lehetőségeinek átalakulásával, és a hatvanas-hetvenes évek politikai döntéseinek hatására a térségben zajló, hatásaitban ma is tartó demográfiai és etnikai összetétel alakulásával összefüggésben fogom elemezni.

AMUNKAELTŰNÉSE

Vizsgált területünk jelen tős része a szociális musévti zedei alatt tervezett fejlesztett Sajó völgyi ipari agglomeráció periferiáján helyezkedik el, a Miskolc központú borsodi iparvidék külső ingázási övezetébe sem tartozik bele (Barta–Beluszky–Berényi 1975), azaz a napi ingázásokról a területéről szin te le he tet len volt. Kivétel képeztek azok a nagyobb települések, amelyeknek volt közvetlen vasúti összeköttetésük Miskolc felé.

A nyolcvanas évek közepére a térség települései között jelen tős különbségek alakultak ki a től füg gő en, hogy a településen élő cigányok mi kor és milyen rend sze res ség gel tud tak kapcsolódni a régi ó ban zajló modernizációs folyamatokhoz.³ Ez esetben minde nek elõtt az ex tenzív iparosi tást és az iparban való rend sze res mun ka vállalást je len tet te az itt élõ em be rek szá má ra. Ennek meg fe le lő en anyolc va nas évek re ezek a települések – az itt élõ cigányok munka megosztásában el foglalt helye sze rint –

- 1 Az Encsikistérséghez tartozó településeket a 2002. évi adatok alapján a kutatók kezdetben a korábbi népszámlálások alapján a Miskolc központú borsodi iparvidék külső ingázási övezetébe sorolták. A kutatás kezdetén a területet a Miskolc központú borsodi iparvidék külső ingázási övezetébe sorolták. A kutatás kezdetén a területet a Miskolc központú borsodi iparvidék külső ingázási övezetébe sorolták.
- 2 Az Encsikistérség településeinek iskolákban végzett teljes körű felmérésből 497 gyerekről van adatunk. Mivel napjainkban a naplókban már nem jeleznek fel sem mi adatot az iskolás gyerekek szüleinek foglalkoztatottsági helyzetéről, ezért a gyerekek kettő társasági felmérését a kutatók a Miskolc központú borsodi iparvidék külső ingázási övezetébe sorolták. Az iskolai adatfelvételkor az osztályfőnökökkel készült interjú során szívesen vettük fel a véleményüket a területi helyzetéről, illetve, hogy a háztartásban, ahonnan a gyerekek érkeznek milyen a gondviselő foglalkoztatottsága. Természetesen tisztában vagyunk azokkal a korlátokkal, amelyek a területi adatfelvétel során felléphetnek. Természetesen tisztában vagyunk azokkal a korlátokkal, amelyek a területi adatfelvétel során felléphetnek. Természetesen tisztában vagyunk azokkal a korlátokkal, amelyek a területi adatfelvétel során felléphetnek.
- 3 A települések közötti különbségek kialakulásának elemzéséhez esettanulmányokat készítettünk a kiválasztott településekhez tartozó általános iskolákban, elsősorban a hetvenes–nyolcvanas évek iskolai naplói bábéjegyzétszülei foglalkozásadatainak feldolgozására alapozva. Lásd Virág 2005.

alapvetően két típusba sorolhatók. (1) Azok a települések, ahonnan a cigány apák többségének lehetősége volt arra, hogy már az extenzív iparosítás korai szakaszában is tartósan munkát vállaljaljanak az iparban, és (2) azok a települések, ahonnan a cigány apák csak időszakosan, nagyobb munkaerőhiány esetén, illetve a munkaerő-tartalékok teljes kihasználása után dolgoztak az iparban, és foglalkoztatásuk hosszabb ideig csak helyben, elsősorban a helyi térségekben való sult meg.

Az iparban való munkavállalást alapvetően meghatározta a település földrajzi elhelyezkedése. A települések első csoportjába azok a kedvező forgalmi helyzetű települések, illetve a kistérségi központ, Encs tartoznak, amelyek a főútvonal mellett helyezkednek el, fővonalmentti vasútállomással rendelkeznek, ahonnan a ponton, viszonylag könnyen be lehetett járni Miskolcra. Mi vel ezekről a településekről könnyen elérhetőek voltak a borsodi iparvidék munkahelyei, a települések lakónépessége a térségből való nagyarányú elvándorlás, a hetvenes évek időszakában sem csökkent.

Azok a cigány apák, akik a hatvanas évek vége–hetvenes évek eleje előtt kezdtek el az iparban dolgozni, és munkahelyük hosszú ideig, a szocialista nagyipar összeomlásáig, a nyolcvanas évek közepéig–végéig fenn tudták tartani, az így szerzett lehetőségetnek, presztízsnak és szocializációs előnyöknek tulajdonítható anyokeresztudtak változtatni életformájukon. Ezek az apák előbb-utóbb a mezőgazdaságban szerzett jóléval magasabb fizetésel rendelkező, a munkaerőpiacra többé-kevésbé beintegrálódott ipari bér munkássá váltak. Ők az „útonlevők hatalmas táborához” (Kemény 1972) tartoztak, az agrár túlnépés elől az iparba menekültekhez, akiknek egy része – elsősorban az egyébként is több forrással rendelkező nem cigányok – közelebb költözött munkahelyéhez, másrésze korábbi lakóhelyén változtatott életformáján. Ezzel az életformaváltással átala kultacsaládok szerkezete, megváltoztak gyermekvállalási szokásai. A falutársadalmi-gazdasági életétől, kialakult kapcsolati rendszerétől független bér munkalehetőségét a cigány családot számára, hogy a falutársadalomban elfoglal helyükön jelentősen változtassanak.

Az ipari bér munkahatásátörténetét életformaváltás következményeként a falun belüli térben elhelyezkedés is átala kult. Azokon a viszonylag kedvező forgalmi helyzetű, növekvő lakónépességű településeken, ahol a cigány apáknak már a hatvanas évektől lehetőséük nyílt az iparban való rendszeres munkavállalásra, megtalálhatóak azok az utcák, ahol cigányok és nem cigányok, sokszor alacsony béttel, az életformaváltást jelző „kocaházakat” (Szelényi 1992) építettek maguknak. Ez az életformaváltás azonban sehol sem érintett minden cigány családot. Ilyen településeken is sokan voltak, akik továbbra is településközelben, vagy a falu szegélyénél, a falu végénél éltek.

A települések második csoportjába azok tartoznak, ahonnan a cigány apák többsége nem, vagy csak időszakosan tudott munkát vállalni az iparban. Innen nem, vagy csak a győnehezen lehetett megközelíteni a centrális tanterületi ipari központokat, ezért a tsz-szervezések után itt követték be a legna gyobb elvándorlás. Ezt azonban többnyire csak a több forrással rendelkezők, elsősorban a nem cigányok tették meg. Az elköltözéshez forrással nem rendelkező, többségben cigány családot – akik gyakran éppen a paraszti elköltözés miatt tudtak a falu bálköztől –, ezzel ki maradtak az ipari munkahelyek új területi előnyökből. Ők többnyire csak a helyi termelőszövetkezetekben, jóval alacsonyabb bérért helyezkedhettek el. Jelentősebb és hosszútávú ipari munkavállaláshoz ezeken a településeken csak akkor

jut hat tak, ha egy-egy bá nya vagy üzem mun ka er ő hi ányal küsz kö dött és ezek r ő l a te le p ű l é s e k r ő l e z t s a j á t m u n k á s j á r a t t a l o l d o t t a m e g. A t e l e p ű l é s e k n e k e b b e a c s o p o r t j á b a e g y a r á n t t a r t o z n a k v o l t a l s ó f o k ú k ö z p o n t o k é s s z e r e p k ö r n é l k ű l i a p r ó f a l v a k i s.

Az on c i g á n y a p á k c s a l á d j a i, a k i k n e k n e m, v a g y c s a k r ő v i d e b b - h o s s z a b b i d ő r e v o l t l e h e t ő s é g ű k a r r a, h o g y a z i p a r b a n d o l g o z z a n a k, é l e t f o r m á j u k n e m, v a g y c s a k a l i g v á l t o z t t. M u n k a l e h e t ő s é g e i k z ö m e t o v á b b r a i s a f a l u n b e l ű l r e k o r l á t o z ó d o t t, a m i i t t á l t a l á b a n m e z ő g a z d a s á g i t e r m e l ő s z ö v e t k e z e t e k b e n v á l l a l t k ű l ö n f é l e m u n k á k a t j e l e n t e t t. A f a l v a k b a n, h e l y b e n m u n k á t v á l l a l ó c i g á n y a p á k f o g l a l k o z t a t o t t s á g i h e l y z e t e c s a k a n n y i b a n v á l t o z t t, h o g y p é l d á u l a z é v e n k é n t, v a g y h o s s z a b b i d ő r e s z e r z ő d ö t t j u h á s z b ó l a t s z á l l a t g o n d o z ó j a l e t t, n a p s z á m o s b ó l p e d i g a h e l y i t s z - b e n d o l g o z ó g y a l o g m u n k á s. E z z e l a z o n b a n – b á r a c i g á n y c s a l á d o k j ö v e d e l m e i r e n d s z e r e s e b b é é s k i s z á m í t h a t ó b a k k á v á l t a k, é l e t k ö r ű l m é n y e i k, i s k o l á z o t t s á g u k j a v u l t – a f a l u n b e l ű l i t á r s a d a l m i h e l y z e t ű k a l i g v á l t o z t t. T e l e p ű l é s e n b e l ű l i t é r b e n i e l h e l y e z k e d é s ű k i s c s a k a n n y i b a n v á l t o z t t, h o g y a k o r s z a k s z o c i á l p o l i t i k a i i n t é z k e d é s e i n e k h a t á s á r a, t o v á b b á a n a g y m é r v ű e l k ö l t ő z é s e k k ö v e t k e z m é n y e k é n t c s ö k k e n t a k ű l t e r ű l e t i é s t e l e p i l a k á s o k s z á m a, m e r t e z e k r ő l a h e l y e k r ő l a c i g á n y c s a l á d o k t ö b b s é g e a f a l u v é g é r e k ö l t ő z h e t t e t t. M i n d e z a z o n b a n n e m v á l t o z t a t o t t a z o n a t é n y e n, h o g y l e g n a g y o b b r é s z ű k n e m t u d o t t e l k ö l t ő z n i a f a l v a k l e g s z e g é n y e b b r é s z e i b ő l, v a g y a z o k b ó l a z a p r ó f a l v a k b ó l, a h o n n a n m á r m i n d e n k i m á s e l k ö l t ő z t t, í g y e z e k a t e l e p ű l é s e k, t e l e p ű l é s r é s z e k a n y o l c v a n a s é v e k v é g é r e g e t t ő s o d t a k.

A n y o l c v a n a s é v e k v é g é t ő l k e z d ő d ő t á r s a d a l m i - g a z d a s á g i v á l t o z á s o k h a t á s á r a e z e n e k a t e l e p ű l é s e k e n, a k e d v e z ő b b f o r g a l m i h e l y z e t ű t e l e p ű l é s e k e n, v o l t a l s ó f o k ú k ö z p o n t o k b a n é s s z e r e p k ö r n é l k ű l i t e l e p ű l é s e k e n e g y a r á n t l é n y e g é b e n u g y a n a z o n, í g e n e r ő t e l j e s f o l y a m a t o k i n d u l t a k e l, m e l y n e k h a t á s á r a a t e l e p ű l é s e k t á r s a d a l m a e g y i r á n y b a k e z d e t t v á l t o z n i. A v á l t o z á s a z e g é s z t é r s é g e t é r i n t e t t e.

M á r a g a z d a s á g i á t a l a k u l á s k e z d e t i i d ő s z a k á b a n j e l e n t ő s r e g i o n á l i s e l t é r é s e k m u t a t k o z t a k o r s z á g o s s z i n t e n a m u n k a n é l k ű l i e k a r á n y á b a n. 1990 n y a r á n B o r s o d - A b a ú j - Z e m p l é n m e g y e a d t a a m u n k a n é l k ű l i e k e g y ö t ö d é t. A k ű l ö n b s é g e k n e m c s a k m e g y e i, r e g i o n á l i s s z i n t e n v o l t a k m e g r a g a d h a t ó a k, h a n e m k i s t é r s é g i s z i n t e n i s: 1992 m á r c i u s á b a n a z E n c s i k ö r z e t b e n v o l t a z o r s z á g b a n a l e g m a g a s a b b, 27-28%-o s a m u n k a n é l k ű l i s é g (A r a d i 1992: 4).

A z é s z a k - k e l e t i o r s z á g r é s z b e n a l e g m a g a s a b b m u n k a n é l k ű l i s é g i r á t a p á r o s u l t a l e g a l a c s o n y a b b i s k o l á z o t t s á g i s z i n t e l é s a z a l, h o g y i t t a l e g m a g a s a b b c i g á n y n é p e s é g a r á n y a. Á b r a h á m é s K e r t e s i e g y s t a t i s z t i k a i m o d e l l s e g í t s é g é v e l a r r a a k ö v e t k e z t e t t e s r e j u t, h o g y a m u n k a n é l k ű l i s é g k o r a i s z a k a s z á b a n a c i g á n y o k f e l ű l v o l t a k r e p r e z e n t á l v a a h a s o n l ó a n a l a c s o n y k é p z e t t s é g ű m u n k a n é l k ű l i e k k ö z ö t t, a z a z h á t r á n y o s a n m e g k ű l ö n b ö z t e t t é k ő k e t m i n d a f e l v é t e l e k, m i n d a z e l b o c s á t á s o k s o r á n. E b b e n a z i d ő s z a k b a n a m a g a s c i g á n y a r á n y ú k ö r z e t e k b e n a c i g á n y m u n k a v á l l a l ó k a l s z e m b e n i d i s z k r i m i n á c i ó m e g f e l e l ő s z k ö z e l e h e t t e t t a n n a k, h o g y a n e m c i g á n y m u n k a v á l l a l ó k a t m e g ő v j a a m u n k a n é l k ű l i s é g t ő l (Á b r a h á m – K e r t e s i 1996 K e r t e s i 1995, 2000). E z a l e h e t ő s é g a k o r s z ű n t m e g, a m i k o r a f o g l a l k o z t a t á s i v á l s á g e l é r t e a s z a k m u n k á s o k a t é s a z a n n á l k é p z e t t e b b r é t e g e k e t i s.

1994-re a g a z d a s á g i k o n s z o l i d á c i ó j e l e i m á r l á t h a t ó a k v o l t a k, a m u n k a n é l k ű l i e k a r á n y a s e m n ő v e k e d t t m á r e k k o r. E l e m z é s ű n k s z e m p o n t j á b ó l f o n t o s, h o g y m í g N y u g a t - é s K ö z é p - D u n á n t ű l o n é s P e s t m e g y é b e n a k ű l f ő l d i t ő k e b e r u h á z á s o k, é s a z e n e k k ö v e t k e z t e b e n l é t r e j ö v ő ú j m u n k a h e l y e k m e g t e r e m t ő d é s é n e k h a t á s á r a k e z d e t t e l c s ö k k e n n i a

munkanélküliség, addig hátrányos helyzetű területeken, mint vizsgált térségünkben is inkább bizonyos szociálpolitikai intézkedések hatására kezdett csökkenni a munkanélküli aránya. Erre az időszakra a tartós munkanélküliek nem csak a munkanélküli járadékra, de a jövedelem pótló támogatásra való jogosultságot is ki merítették. Ezzel so kan egyszerűen ki es tek az el lá to rend szer ből, sem fog lal koz ta tott ként, sem munkanélküliként nem let tek se hol re giszt rál va. A sze ren csé seb bek nyug dí jas ként ke rül tek az inaktívak körébe. Ezek a hátrányos helyzetű területeken a jogosultsághoz szükséges munkavállalás leginkább közhasznú munkásként lehetséges, amivel a munkanélküli „kvázi-foglalkoztatottá” válik. Az önkormányzatok általában csak szűk keretek között tudnak alkalmazni közhasznú munkásokat, és leg több ször csak munkanélküli járadékhoz szükség es ide ig fog lal koz tat ják őket. Azo kon a te le pü lé se ken, ahol a hosszú távú munkavállalás szinte lehetetlen, támogatott, második munkakerőpiac által kínált lehetősége kért éles küz de lem ala kult ki a te le pü lé sen la kók egyes csoportjai kö zött. A közhasznú munkák és az önkormányzati szolgálatok fel ér té ke lő dé se mi att az önkormányzat vezet ői és a te le pü lé s la kói kö zött köl csö nös fű g gő sé gi vi szony ala kult ki.

A vizsgált térségben belül az egyes településcsoportok közötti különbségek az 1990 előtti időszakra vezethetők vissza. A kedvező forgalmi helyzetű településeken még 1980 és 1990 kö zött is nö ve ke dett a fog lal koz ta tot tak szá ma, ek kor ra te he tő a nők munkavállalásának szélesebb körű elterjedése. A jellemzően mezőgazdasági területeken az alsó fokú központokban csak enyhén csökkentés figyelhető meg, de a szerepkör nélküli településeken már 1980 és 1990 kö zött el kez dett csök ken ni a fog lal koz ta tott ság.

1. táblázat Foglalkoztatotak aránya a teljes népességben belül (%)
az egyes településcsoportokban 1980–2001

	1980	1990	2001
Encs város	44,6	44,1	29,9
Kedvező forgalmi helyzetű települések	41,3	53,3	23,1
Volt alsó fokú központok	35,7	35,6	20,4
Volt szerepkör nélküli települések	38,3	26,8	14,5

Forrás: Népszámlálások megfelelő évköetei alapján végzett szájszámítások.

1990 után minden település típusban igen nagy mértékben csökkent a foglalkoztatotak száma. A foglalkoztatottság mértékének visszaesése leg hamarabb a szerepkör nélküli településeken kezdődött, itt már a nyolcvanas évek közepén komoly visszaesés tapasztalható, ami a kilencvenes években tovább folytatódott. A legnagyobb mértékű volt a változás azokon a kedvező forgalmi helyzetű településeken, ahonnan a borsodi iparvidék települései elérhetőek voltak, ezek megszűnése okozta a településeken élő foglalkoztatottságának drasztikus csökkenését. A volt alsó fokú, és a kistérségi központban élő foglalkoztatottságai sebb mértékben csökkent, közöttük csak fokozati különbség van. Mindezek között az ezekre a településekre koncentrált ellátó intézményeknek: óvodának, iskolának, az egészségügyi ellátó rendszer intézményeinek, közgazgatási apparátusnak.

A kistérségben belül a nagyon alacsony foglalkoztatottságot nem lehet egyszerûen az elöregedés sel magyarázni, a foglalkoztatottak arányában ugyanilyen eltéréseket találunk akkor is, ha az aktív korúak, a 15–60 év közötti népesség körében nézzük.

2. táblázat Foglalkoztatottság aránya a 15–60 éves népességben (%) 2001-ben a B.A.Z. megyében, az Encsi kistérségben, és a kistérség egyes település csoportjaiban

B.A.Z. megye	Encsi kistérség	Encs városa	Kedvező forgalmi helyzetű települések	Volt alsó fokú központok	Volt szerepkör nélküli települések
43,0	37,3	48,4	38,4	36,3	29,1

Forrás: Népszámlálások megfellelő évi kötetei alapján végzett saját számítások.

A foglalkoztatottak aránya a volt szerepkör nélküli településeken a legalacsonyabb, itt csak minden harmadik, negyedik 15–60 év közötti felnőtt foglalkoztatott. Valamivel kedvezőbb a helyzet a volt alsó fokú központban és a nagyobb, kedvező forgalmi helyzetű településeken, ahol több közintézmény található. A kistérségi központban élőknek jóval kedvezőbb a foglalkoztatottsági helyzete, az még a megyei átlagot is felülmúlja.

A 2002-ta választás születési korai adatfelvétele szerint az iskolás korú gyerekek 32,5%-a érkezik olyan családból, ahol a gondviselőknek nincs állandó jövedelme, nem aktív munkaerő-piaci szereplők, csak segélyekből, járadékokból, alkalmi munkából élnek. Ha etnikai csoportonként nézzük ugyan ezt az adatot, elmondható, hogy a cigány gyerekek 66,2%-a, míg a nem cigány gyerekeknek csak a 9,2%-a él olyan családban, ahol nincs állandó munkából szerzett jövedelem. Két állandó jövedelemmel rendelkező családok esetében az etnikai arány fordított: cigány gyerekek közül csak 6,5%, míg a nem cigány gyerekek közül 57,9% él ilyen családban. A cigány és nem cigány gyerekek gondviselőinek foglalkoztatottságbeli különbsége, aránytalansága több mint nyilvánvaló.

Ezek, a gyerekek tanító tanárok, tudására, ismereteire” alapozott foglalkoztatottsági adatok közlel azonos ahhoz, amit Kertesi Gábor az 1993-as és 2003-as reprezentatív romafelvétel adataiból számolt az alacsony iskolai végzettségű cigány férfiak foglalkoztatottságára (Kertesi 2005: 61).

3. táblázat A gyerekek gondviselőinek foglalkoztatottsága etnikai csoportonként Encsi kistérségben

	Nincs állandó jövedelme	Egy állandó jövedelem van	Két állandó jövedelem van	Összesen %, db
Cigány	66,2	27,3	6,5	100 (1685)
Nem cigány	9,2	32,9	57,9	100 (2454)
Összesen %	32,5	30,6	36,9	100 (4139)

Forrás: A 2002-ta választás születési korai összeírás

Összefoglalva elmondható, hogy a borsodi iparvidék és a mezőgazdaság összeomlása továbbá a vágyon újraelosztása az Encsi kistérségben élők foglalkoztatottsági le-

hetőségeit annyira beszűkítette, hogy indokoltnak tartom azt az állítást, mi szertint a területen élők többségének, elsősorban a cigányok családjának szintesen mi kapcsolata nincs a munkavilághoz, a foglalkoztatottság, a rendszeres munkavállalás lehetősége számkukra megszüntében a térségben.

DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK

Vizsgált területünk olyan aprófalvas régió, amelynek lakossága a 20. század elejétől csökken. Ez a lakosságcsökkenés az 1960–1970-es években felgyorsult. Mérföldkőnek számít az 1971-ben életbe lépett Országos Település-hálózat-fejlesztési koncepció, amelynek következtében az életképtelennek nyilvánított falvaktól csak nem minden forrást és intézményt elvontak, és a szerepük nélküli falvakat az erre kijelölt településekhez körzetesítették. Ezzel az egyébként is hátrányos helyzetű szerepkörnélküli települések – zömében aprófalvak – megkilátástalanabb helyzetbe kerültek, és a települések közötti egyenlőtlenségek felerősödtek. Az iparosodás által kiváltott spontán, és azt felerősítő, tervszerű centralizációs folyamatok következményeként a hetvenes évek re a korábbinál jóval erősebb egyenlőtlenségek jöttek létre a települések között a kosság életkörülményeit meghatározó infrastruktúráis ellátottság, illetve az előnyösebb munkahelyekhez való hozzáférés lehetőségének tekintetében.

A kedvezőtlen helyzet legszembetűnőbb következménye a demográfiai jelenségek alakulása. Az Encsi kistérség települései 1960 és 1990 között elvesztették lakónépességük egy negyedet. A nyolcvanas években az elvándorlás üteme csökkent, de az elvándorlás erősen szelektív jellege – azaz, hogy a lakónépességnél jóval magasabb arányban csökkent az aktív kereső aránya, és hogy elsősorban a fiatalabb, szakképzettebb munkavállalók költöztek el a térségből (Barta–Beluszky–Berényi 1975) – teljesen átalakította a települések demográfiai és társadalmi szerkezetét. Ez a települések jelenszerű részének folyamatos elöregedésehez vezetett. 1990 és 2001 között a kistérség lakónépessége úgy növekedett, hogy mind a természetes szaporodás, mind a vándorlási egyenleg pozitívra változott. A települések egy részében folytatódott, vagy éppen ebben az időszakban gyorsult fel a szelektív elvándorlás, és ezzel párhuzamosan megindult egy ezzel ellentétes folyamat, a beköltözés is. Ezért pontosabb, ha a kosság cseréről beszélünk, ahol a magasabb státuszúak még mindig elköltöznek a térségből, viszont az esélytelenek, a korábban városba költözők, majd ott munkájukat elvesztő emberek visszakényszerültek korábbi lakóhelyükre, akik a településekre.

4. táblázat Lakónépesség változása az Encsi kistérségben 1970–2001

	Lakónépesség	Természetes fogyás, illetve szaporodás	Vándorlási különbözet
1970	41 281	–	–
1980	38 036	1900	–5145
1990	34 743	–183	–3110
2001	35 163	211	209

Forrás: Népszámlálások megfelelő évköteitei alapján végzett saját számítások.

A rendszerváltás előtt tíz év tizedekben csak a kis térségi központ és a kedvező formai helyzetű települések lakónépessége növekedett, és ez a növekedés napjainkban is folytatódik. 1990 után a legfontosabb demográfiai változás a kis térségben az, hogy a szerepkör nélküli települések egy része – azok, amelyek 1960–1990 között elvezeték a lakónépességük legálábbfelét – az országos trenddel ellentétesen 1990 után elkezdett növekedni. Ezek a települések – amelyeknek a tervek számánál kétszerint régelelt volt a néptelepedésük – 1990 után olyan formát indult el, ami reneszánszát szívt: a születések számának növekedése következtében emelkedett a lakónépesség száma, de a vándorlási egyenleg is pozitív lett. A szerepkör nélküli települések egyik másik részében csak azért nem észlelhető még a lakónépesség számának növekedése, mert a születések számának növekedésével a vándorlást a településeken maradt előregedő népesség ellensúlyozza még. A volt szerepkör nélküli települések egy részét továbbra is előregedik. Az adatok tüzeteselemzéséből azonban kiűnik, hogy a három település csoport esetében regisztrálható tendenciák között csak időbeli eltolódás van.

Nemcsak a kis térség lakónépességének változása terel az országos antapasztalhatótól, de a lakosság korösszetételét is. Míg az országban a 15 év alatti aránya a teljes népességben belül 16,6%, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében már valamivel több, 19,1%, addig az Encsi kis térségben szintemindenegyedik a lakosság 15 év alatti. Mindezarra utal, hogy a térségben élő családok gazdasági állás el lehet lenülnése, a munkaerő hiányából való ki reresztetése, a tartós mélyszegénység megváltoztatása a születés szabályozással kapcsolatos atitűdöket (Durst 2000; Ladányi–Szelényi 2004).

5. táblázat A 15 év alatti aránya a teljes népességben belül (%) a kis térségben és a megyében az országos átlag összehasonlítva

	Magyarország	B.A.Z. megye	Encsi kis térség
15 év alatti aránya a lakónépességben belül	16,6	19,1	24,0

Forrás: Népszámlálások megfelelő évi kötetek alapján végzett saját számítások.

Összeségében megállapítható, hogy a térségben bekövetkező demográfiai fordulat – az, hogy a lakónépesség úgy kezdett el növekedni, hogy mind a születések száma növekedett, mind a vándorlási különbözet pozitív volt – teljesen ellentétes az országos trenddel. A lakónépesség növekedése már nemcsak a nagyobb településeket érinti, hanem a volt szerepkör nélküli, „eltelepedő” apró falvakat is.

ETNIKAI ARÁNYOK VÁLTOZÁSA

Az etnikai arányok a kis térségben belül bekövetkező változásáról azok az iskolai statisztikák nyújtanak információt, amelyekben felkellettüntetni a cigánygyerekek számát. Az 1992-ig vezetett iskolastatisztikák, hasonlóan a 2002-es, általunk végzett adatfelvételhez a tanárok „tudására” alapozott etnikai besorolás alapján készült (Solt 1998: 296⁴; Havas–Liskó–Kemény 2002: 23). Kertesi Gábor az általános is-

4 Solt Ottília terpmunkájában (1998) pontosan rögzítette az etnikai kategorizáció folyamatát, az azt befolyásoló érdekeket. Az 1999-es iskolai adatfelvétel során magam is hasonló tapasztalatokat szereztem (Virág 2000: 70).

kola statisztikai adatait a közvetlen összehasonlíthatóság kedvéért azonos területi egységre, az 1970. évi járási/városi beosztásra vetíteti. Mivel ezek az általános iskolai adatok teljes körűek, ki sebb területi egységekre is viszonylag megbízható képet adnak a cigány népesség területi megoszlásáról. Az általa közölt járási adatok (Kertesi–Kézdi 1998) és az általunk 2002-ta va szán ké szített, kis térség re vo nat ko zó át fo gó is ko lai fel mé rés nem azo nos te rü let re vo nat ko zik. Csak azt tudjuk, hogy a járás valami vel több települést foglalt magába, mint a kis térség,⁵ de véleményem szerint ez acsekély eltérés, és a terület homogenitás miatt számottevően nem befolyásolhatja az etnikai arányokat, ezért az 1992-es és a 2002-es adatok között nem, de arányai-ban összehasonlíthatóak.

6. táblázat Az iskolába járó cigány gyerekek arányának változása az Encsi járásban és kis térségben, illetve a megyében és országosan

	Országos átlag %	B. A. Z. megye %	Encsi járás/ kistérség %	Iskoláskorú gyerekek száma az Encsi járásban/kistérségben	Nem cigány iskolások száma az Encsi járásban/kistérségben	Cigány iskolások száma az Encsi járásban/kistérségben
1970	5,3	12,8	22,7	8558	6611	1947
1980	5,9	14,6	21,9	7638	5959	1679
1989	6,2	13,8	24,6	6257	4717	1540
1992	7,1	15,9	27,8	5949	4291	1658
2002	n.a.	n.a.	43,6	(4497)	(2535)	(1962)

Forrás: Kertesi–Kézdi 1998: 316.

Ke mény Ist ván vizs gá la tai azt mu tat ják, hogy a ci gány né pes ség be csült ará nya az és za ki ré gi ó ban a leg ma ga sabb az egész or szág ban (Janky–Ke mény 2004b). Azon ban, ha ki sebb te rü leti egysé get vizs gálunk, to vá bbi i ge ne rős el té ré se ket fe de zhetünk fel. A tá b lá zatból jól lát szik, hogy az Encsi járás ban az is ko lás ko rú ci gány gy e re kek ará nya már több év ti ze de na gyon ma gas volt, a me gyei át lag nak majd nem a dup lá ja, és az or szá gos át lag nak a né gy sze re se.

Az iskolai statisztikák szerint 1970-ben az általános iskoláskorú gyerekek 22,7 %-a volt cigány. Az 1970–1980 közötti évtizedben a cigány gyerekek száma 268 fővel, ezzel párhuzamosan arányuk is 0,8 %-kal csökkent az iskolában. Ebben az időszakban a kis térség re ma gas ter mé sze tes sza po ru lat mel lett a je len tős el ván dor lás volt je lem ző. Ez arra utal, hogy a cigány gyerekek csatládjait az elvándorlás hasonlóképpen érintette, mint a nem cigányokat.

A cigány gyerekek aránya 1989-ben a járás iskolái-ban 24,6 %, ez 2,7 %-kal magasabb az 1980-as aránynál. Közben 1980–1989 között a cigány gyerekek aránya és száma is csökkent. Ebből arra lehet következtetni, hogy ebben az időszakban inkább már csak

5 Az Encsi járáshoz 82 település tartozott. E 82 település az azóta lezajlott településösszevonás miatt ma 78 települést alkot. A járástulajdonképpen magában foglalta a kutatás időpontjában az Encsi kis térséghez tartozó 55 települést, és a Szikszói kis térség je len tős ré szét.

a nem cigány családok tudtak elköltözni a térségből, a cigány családok jóval kevesebé. Miközben a cigány és nem cigány általános iskolás gyerekek száma folyamatosan csökkent 1989-ig, 1989–1992 között a cigány gyerekek aránya 3,2%-kal nőtt, de itt már számuk is növekedett. Ebben az időszakban kezd megfordulni a többévtizedre visszatekinthető demográfiai trend, és emelkedni kezd a kis térség lakosságának száma.

A térségben zajló társadalmi változások összefoglalva elmondható, hogy a rendszerváltozás utáni gazdasági szerkezetváltás hatására a térségben megszűntek a munkahelyek, újabbak pedig csak az itt élők számára elérhetőek voltak. Miközben a selektív elvándorlás folytatózott, az elköltözni nem tudó családok demográfiai és etnikai összetétele megváltozott: a 15 évesnél fiatalabbak aránya a teljes népességben leüljen töltésen ma sabb mind az országos, mind a megyei átlagnál, az etnikai koncentráció jelentősen mértékben növekedett. Jelentősen a térség lakónépességében mindenekelőtt a 15 év alatti, és majd nem minden másodikkal gyereket cigányok tartották a térségben.

AGETTÓSODÓFALVAK TÉRSÉG GÉSZERVEZŐDÉSE

Azért, hogy pontosabb képet kapjunk arról, mely települések jellemző az etnikai koncentráció a térségben elhelyezkedő községeket a cigány gyerekek aránya szerint csoportosítottam. Az Encsi kis térség településeiből tízen ötben egyáltalán nem, vagy csak egy cigány család lakik. Itt az iskoláskorú népesség csak igen kis része, 6,9%-a lakik. Ezek a települések egy kivételével mind 500 fő alatti apró falvak. A 14-ből 9-ben 200 főnél kevesebben élnek, ezekben a falvakban az iskoláskorú gyerekek száma sokszor csak 2-3 fő, de a 10 főt soha nem éri el. Erről a kilenc településről elmondható, hogy ha nem történik semmi változás, teljességgel fogynak néptelesen.

7. táblázat Az Encsi kis térség községeinek csoportosítása a településen lakó általános iskoláskorú cigány gyerekek aránya szerint

Iskoláskorú cigány gyerekek aránya a településen	Iskoláskorú gyerekek aránya az adott településtípusban	Településszáma	Településekből 500 fő alatti lakos van
Nem laknak cigányok	6,9	14	13
„Keves” cigány lakik (30 % alatt)	24,9	7	2
„Közepes” (30–60 % között)	29,0	16	9
„Sok” cigány lakik (60 % felett)	39,2	17	12
Összesen	100 (N=3632)	54	36

Forrás: A 2002. évi szűkebb körű összeírás.

Az a hét falu, ahol a cigány gyerekek aránya 30% alatti, kettőkivételével mind olyan nagyobb település, amely földrajzi elhelyezkedése miatt kivételhelyzetben van: határátelölő hely, a kis térségi központ közvetlen közelében, vagy a vasúti fővonal mellett helyezkedik el. Ezeknek a településeknek a többségében a kedvező forgalmi helyzetnek köszönhetően az elmúlt évtizedekben sem csökkent a lakónépesség, sőt nő

vekedett. Ami a különböző társadalmi csoportok, a cigányok és nem cigányok térbeni elhelyezkedését illeti, az megfelelően, ami országos szinten is tapasztalható: cigánytelep és CS-házak településekre a legszegényebb cigány családok, a falun belül elsősorban pedig a tetősebbek.

A falutársadalmi összetétel változóban van annak a 16 településnek a többségében, ahol az iskolás korú cigánygyerekek aránya 30–60% között mozog. Itt él az iskolás korú gyerekek 29 százaléka. Ezen településeken többségelső fokú központ volt, a településen több, körzetközponti funkciókat ellátó intézmény működött, ennek köszönhetően az 1990-es évek elejéig a lakónépesség valószínűleg csökkent, de a falutársadalmamégszabályozni és korlátozni tudta a beköltözéseket. A falvak társadalmának általában a legrosszabb állapotban levő házakat tudják megvásárolni. Így megindul a falu gettósodása, ami a telekárak továbbemésítéséhez vezet. Jelenleg ezeken a településeken napjainkban hasonló folyamatok zajlanak le, mint amiről a nyolcvanas években azok a kutatók számoltak be, akik leírták az első etnikai gettók kialakulását az aprófalvakban.

A településektársadalmának változását tükrözi a szülők iskolaválasztása is. Az e településekre tartozó iskolatársulásokból a nem cigány, nem szegény szülőkkel vizsgált gyerekeiket, többnyire a kistérség központjában iskoláiba. Így a cigánygyerekek aránya az iskolában jelentősen nővekszik, a település iskolájából „cigányiskola” lesz.

Encs, a kistérség központjában – a cigányok által súrlódott városrész két osztályos tagiskolájának kivételével – a cigánygyerekek aránya a kistérségi átlagnál alig több, mint a fele, (24,3%) ami jól jelzi mind a település, mind az iskolák kivétel helyzetét. A kistérségben a tanulóknak 7 százaléka, 323 fő tanuló a társuláson kívül. Az iskolatársuláson kívüli tanulógyerekek kétharmada Encs iskolájában tanul. Az egyik iskolában a tanulóknak 21 százaléka, a másikban a tanulóknak 11,1 százaléka iskolatársuláson kívüli tanuló. Az encsi iskolatársuláson kívüli településekről az encsi iskolákba írt gyerekek száma összesen 199 fő. Figyelemre méltó, hogy ezek közül a tanárok csak öt tanulóról mondták azt, hogy véleményük szerint cigány.

A kistérségben élő, a lehetőségek szűkülése, az ingatlanok elértéktelenedése miatt magasabb státuszú településekre elköltözni nem tudó, nem cigány lakosság a mobilitás egyetemes jelét jelentő intranszparenst, az iskolajáratásuk elmaradása miatt a közteremtő gyerekek számára a mobilitás szükségességnek vélt feltevést, mi között a többségében cigány „esélytelenek” csoportját szegregálja. Ennek eredményeként az iskolák poliaritást mutatnak. Kialakultak a „közönséges” iskolák, ahol a települési átlagnál alacsonyabb a cigánygyerekek aránya. Ezek beaz iskolákban a nem cigány, nem szegény szülők más településekről is elhozhatják gyerekeiket, abban a nem megalapozatlan hitben, hogy ez az iskolatársulási esélyt nyújtani gyerekeiknek. A „cigány” iskolákban többségében vannak azok a halmozottan hátrányos helyzetű, többnyire cigánygyerekek, akiknek továbblépési esélyt teremtő oktatás a miniatűr követést nyújtó csoportjelenlétének, a jelenlegi oktatási rendszer struktúrájából eredő halmozódó problémák és konfliktusok mellett szinte lehetetlen. Ezzel a lakóhelyi egyenlőtlenségekkel adódó hátrány-az iskolarendszer által számottevően felerősített formában – átöröklődik a következő generációra.

A negyedik csoportba azokat a településeket soroltam, ahol a cigányok tartották a lakóhelyükön az iskolás gyerekek aránya 60% feletti. Ezek azok a települések, ahol az etnikai

homogenizáció annyira előrehaladt, hogy a településen belül vannak alacsonyabb és magasabb státuszú részek, amelyek örzik az egykori szegregált település részek, a „cígiánytelepek” nyomát. A cigányok településen belüli arányának növekedésével újabb szegregált részek alakultak ki, de napjainkra már gyakorlatilag az egész falucigányteleppé vált. Ezeknek a településeknek a lakói mind térben, mind társadalmilag távolkerültek más társadalmi rétegek től, külön csoportokhoz tartozókkal való érintkezéskülönösen hiányos és erősen hierarchizált, nincsenek miniták, referenciaként működő csoportok.

A kis térségben is alig több, mint minden harmadik aktív korú (15-60 év közötti) felnőtt foglalkoztatott, de a gettóso dó településeken – azaz ahol az általános iskolás korú cigánygyerekek aránya 60% feletti – még rosszabb a helyzet: ezen a településeken csak minden negyedik felnőtt foglalkoztatott! (Az aktív korú népesség 26,5%-a.) Ezek jelentős része is csak külbölcse általalmunkát végez, vagy a közmunkaprogramban van hosszabb-rövidebb ideig foglalkoztatva. A családok többsége csak segélyekből, alkalmi munkákból él. Az állandó jövedelemmel rendelkező többségét a faluműködését szolgáló intézmények személyzete jelenti: az iskolában, óvodában, önkormányzati hivatalban, postán dolgozók, amihez a valamilyen szerencsésebb helyzetű falvakban még a boltban, kocsmában dolgozók is társulnak. Gyakorlatilag az a személyzet, akik „üzemeltek” az adott szociális-etnikai gettót, ökre rendelkeznek minden forrásfeletti, azaz jutalmazó hátsó gettós megbiztatottságot, vagy büntetnek azok megvonásával. Ez a megvonás – amit többnyire a segélyekre, közhasznú munkálatok makragyakorlatosra kamatra adott kölcsönökre vonatkozik – az adott család teljes elhagyatottságát jelenti. A források feletti rendelkezés és az elosztás figyelmen kívül hagyása a formális jogi viszonyokat, és kliens-patrons viszonyokat alakít ki ebben a premodern viszonyok között megrekedt térségben.

E 17 településen, ahol az általános iskolába járógyerekek között a cigányok aránya 60% feletti van, a legmagasabb a 15 éves aluliak aránya a lakónépességben. E falvak többségében, ahol vagy soha nem is volt, vagy évtizedekkel korábban megszüntették, vagy leépítették az szociális és oktatási intézmények jelentős részét, minden harmadik a 15 éves aluliak. Az itt élőgyerekeknek, – akiknek az egészségügyi rendszert a védőnőjelelti, és akiknek legnagyobb szükséglen az óvodai nevelés három éves koruktól, de a zűfoltóság miatt csak a kötelező egy-két évtől kezd az óvodában, és ha szerencsésük van az általános iskolai első évi ben még nem kell az iskolai kezdéshez alkalmazkodni képtelen buszjárat tal a szomszéd településre utazniuk – csak a legalacsonyabb színvonalú és hiányos szociális és oktatási ellátás jut.

A nyolcvanas évek végén az Ensi kistérségben még csak egy-két gettóso dott apró faluról lehe tett beszélni, ma 17 településről, ahol a közösségekben élő általános iskolás korú gyerekek 39,2%-a a többségi társadalomtól teljesen szegregált, gettósodott körülmények között él. De a gettóso dó települések között már nem csak apró falvak találnunk, hanem a nagyobb, 2000 fő feletti településeket is. Nem csak olyan településeket, ahonnan elvontak minden intézményt, hanem olyanokat is, amelyek alsó fokú központként számottevő intézményt tartottak fenn. Nem csak zsákfalvak, hanem a főútmentélnél helyezkedő, vasútállomással rendelkező településeket is. Ebben a térségben a gettósodás település nagyságtól függetlenül jelelté lett, mindki terjedés, mind formáját tekintve teljesen új, nem értelemhez a korábbi falucigánytelep, gettóso dott

apró falu kategóriákban. A napjainkban erős etnikai koncentrációt mutató, gettósodó települések és azon települések között, ahol valaha nagyobb cigánytelep volt, igen erős átfedést találunk. Magyarország Történelmi Helységnévtára (1996) az alábbi településeken említi „Cigánytelepként” külön területi lakott helyet 1944-52 között a vizsgált területen: Beret, Csenyéte, Detek, Encs, Fügöd, Fáj, Fulókercs, Szemere, Vizsoly. Az 1964-es telepfelmérés⁶ sze rint, amelyek korin du ló la kás fej lesz té sek nek és az eh hez kapcsolódó telepfelszámolásoknak volt az alapja, a kistérség települései közül az alábbi ak ban volt ci gány te le pi ház: Encs, Abaújkér, Abaújvár, Beret, Boldogkőváralja, Felsőgagy, Hernádcéce, Hernádpetri, Hernádvécse, Hidasnémeti, Ináncs, Krasznokvajda, Méra, Novajdrány, Szalaszend, Tornyosnémeti, Vilmány. Ha meg néz zük a két te le pü lé s sort, fel tû nik, hogy az 1964-es te le p fel mé rés be szá mos olyan bel ső-cse re há ti apró fa lu be le sem ke rült, ahol az öt ve nes évek ele jén még kül te rü le ti lakott helyként meg emlí tik a ci gány te le pet. E te le pü lé sek sa ka k kor ke rül te ke lő t ér be, ami kor a nem ci gány la kos ság el köl tö zé sét tá mo gat ta az áll ma ka ked vez mé ny es la kás vá sár lá si hi te lek kel. A meg ü re se dő há zak vá sár lá sá ra fo lyó sí tan dó köl csön ott volt a leg gya ko ribb, ahol az in frastruk tu rá lis be ru há zá sok el ma ra dá sa, a mun ka he lyek hi á nya mi att a te le k á ra ka la cso nyak vol tak. Ezek a ház vá sár lá si ak ci ó k ál ta lá ban ta lál koz tak a te le pü lé sen él ő lakosok migrációs tö re kvé seivel: a há trányos he ly zetű te le pü lé sen él ő csa lá dok el köl tö zé s sok so roz OTPKöl csön nel la kást vá sár ló ci gány csa lá dok „se gít téték”. A ház vá sár lások ál ta lá ban a ta ná csok ha ta tó s tá mo gat á sá val tör tén tek (Ha vas 1976, 1999; Berey 1990). Azt, hogy ezek ről a te le pü lé sek ről 1952–64 kö zött nem tû n te ke l a ci gány csa lá dok, mi sem bi zo nyít ja job ban, mint hogy e te le pü lé sek kö zül ket tő, Fáj és Csenyéte a nyolc va nas évek vé gé re get tó so dott te le pü lé s lett. Ugyan akkor a „te le p fel szá molás ba” be ke rült te le pü lé sek többségében a szegregált kör nye zet egy ma ga sabb szín vo na lon, a Cs-ház as te le pek for má já ban de új ra ter me lő dött. Minde zel arra sze ret ném fel hí v ni a fi gyel met, hogy e get tó so dott te le pü lé sek ki ala ku lá sá hoz ak tí van hoz zá já rult az államszo ci alis ta rend szer te le pü lé s -, la kás -, és so ci ál po li ti ká jais.

A kilenc ve nes évek ben az államszo ci ál po li ti kai tá mo gat á sá val si ke rült meg ő riz ni és „új já é pí te ni” az el ő ző rend szer te le p fel szá molás i ak ci ó ja so rán lét re jött CS-ház as te le pet. Az egy va gy két he lyi sé ges CS-ház ak többsé gét le bon tot ták, és he lyük re na gyobb, többsé g he lyi sé ges, de mi nő sé gé ben az el ő ző höz ha son ló há zak épül tek. Ez zel a ci gány te le pek egy új ge ne rá ci ó ja épült ki, a „szoc po los te lep”, amely leg alább újabb húsz évre biz to sít ja a ci gány csa lá dok szá má ra a te le pi lé tet.

Azo kon a te le pü lé se ken, ahol a nyolc va nas évek ben a ci gány csa lá dok kö zött je len tős kü lö nb sé gek ala kul tak ki -, ame lyek nek egyi k tér be li meg je le né se a nem ci gányo ké hoz ha son ló „koc ka há zak” „ren des ci gányok” kö ré ben vá ló el ter je dé se volt -, a rend szer vál tá s utá n az el sze gé ny e dés, ma ri na li zá ló dás és en nek tér be ni meg je len é se ké nt a „szoc po los” há zak, e há zak ból álló ut cák meg je le né se, új ra a te le pü lé sen be lü li „te le pek” ki ala ku lá sa fi gyel het ő meg.

6 Az 1964-ben végzett telepfelmérést az Építésügyi Minisztérium vezette, a felmérés során azokat az épületeket tekintették „telepszervezőnek”, amelyek leg alább négy egy ség ből álló együt tes ré szt ké pe z tek, és ame lyek ben az é let kör ü l mé ny e ket el fo gad ha ta tannak í té l ték. A ci gány te le pi épü le tek szá má t te le pü lé sen ké nt köz li: Kertesi–Kézdi 1998: 297–312.

A nyolcvanas években ki-ala kult gettósodott aprófalvak és megmaradt a gyobb cigánytelepek adták a bázisát annak az in-váziós folyamatonak, ami napjainkban is zajlik azokon a gyobb lélekszámú, korábban körzetközponti funkciókat is ellátó településeken, amelynek eredményeképpen növekszik a gettósodott településrészek, és települések ezzel az itt lakó népesség száma. A szocializmus alatt a tanácsi igazgatási rendszerből adódóan a kormányzat döntésekre hajói nem a települések, hanem a tanácsi körzetek voltak. A kedvezményes lakásvásárlásokról, a CS-lakások építéséről – és természetesen annak helyéről – mindig a körzetközpontban döntöttek. Ezzel a közös tanácsosdi rektórnak is eldönthették, hogy mely falvakba koncentrálják a cigányságot. Eza „lehetőség” az önálló önkormányzatok megalakulásával megszűnt. A településetnikai összetételének befolyásolására, azaz a cigánylakosok beköltözésének megakadályozására alkalmazott megoldás az, amikor a településen lakók, esetleg az önkormányzatok megvásárolják a házakat a beköltözők előtt. Ebben a térségben sem a településeken lakók, sem az önkormányzatok ezt márszûkössanya gi lehetőségeik miatt nem tudják megtenni. A volt szerep kör nélküli települések és a körzetközpontok helyzétének közlekedését, pontosabban a volt tanácsközpontok státuszának romlását jól jelzik a jelenben csökkenő ingatlanárak. A térségben a gyobb, körzetközpontként a nyolcvanas években még magas presztízsű településeik közül számossam márnyi tottá vált a szégyen, általában a cigánybeköltözők előtt. E beköltözések következtében van már olyan település is, ahol óvodában és iskolában nem csak az etnikai és szociális össze-tel-változott meg, hanem a gyerekszámnövekedése mára feladatellátását is nehezíti.

Összefoglalva elmondható, hogy a térségben a nyolcvanas évek közepéig a karakterisztikus a területen detkövető települések az akkor kezdődő gazdasági válsággal, a borsodi iparvidék teljes összeomlásával, a tsz-ek privátizálásával egy irányba kezdtek változni. A kilencvenes évek elejétől minden általánosan vizsgált településen ugyanazok a folyamatok játszódtak le: drasztikus mértékben csökkent a foglalkoztatottság, és a szelektív elvándorlás felerősödésével a térségben szégyen, kvalifikálatlan, többségben cigány népeség költözött. A minimális foglalkoztatottság és a népeség cserén alapuló demográfiai változások eredményeképpen nem csak újabb és újabb gettósodott települések alakultak ki a térségben, hanem a helyi társadalmak szerkezete is változott meg. Minden településen a népeség ki-sebb vagy na gyobb része, vagy szin teljes egésze a társadalmon kívül, azaz a munkaerőpiacról, a mobilitás lehetőségét biztosító iskolázatlanságból ki-kesztve él. Ezzel a szociális, etnikai és területi hátrányoknak egy olyan erős kombinációja jött létre, ami lehet lenné tesz minden fajta ki-törést: nem csak a helyben való boldogulás lehet le-nylt el, de a „másodlagos ingatlanpiac”, az ingatlanárak hatalmas különbsége miatt szin tel lehet lenné vált az, hogy az ezen településeken re-ke-rt családok elköltözésel járva vitának helyzetükön.

A területi hátrányok különösen súlyos változatra van ki-alkuló félben, amely egy idő után nem csak a gettósodó aprófalvakat, hanem a közelemben levő, a körzete sítésből korábban profi-táló, na gyobb településeket is hátrányosan érinti: az adatok azt bizonyítják, hogy ma már nem csak a térség aprófalvaira, hanem nagyobb lélekszámú, kedvezőbb forgalmi helyzetű településeire és a volt alsó fokú központokra is jellemző a gettósodás tendenciája. A térségben az etnikai gettósodás a település nagyságtól független jelenség lett, és az itt található gettósodó települések többsége egyre inkább össze-függő-terület alkot. Így a vizsgált térségben a kók nem egy szerep en a lakóhely-

ükön belül élnek szegregált körülmények között, ha nem az egész település, sőt a gettósodó települések által dominált egész mikrorégió van elszigetelve a többségi társadalomtól. Ezzel a területi szegregációnak egy, Magyarország eddigi történetében teljesen új formája jelent meg: a gettósodó térség.

Az eddigi elemzések alapján, - ha szelőkörül nézzük, amit Wilson a munkanélküliek gettójaként írt le -, a gettósodó térségről beszélhetünk akkor, ha az országosan jellemző hözképestelentétes demográfiai folyamatok játszódnak le, azaz a területhez tartózkodó települések összeségében növekedik a lakónépesség (1). Ezzel párhuzamosan 15 év alattiak aránya a lakónépességben magasabb, mint az országos átlag (2), az etnikai koncentráció erősödik (3). A népesség gazdasági aktivitás szerinti szerkezete, az aktív korúak foglalkoztatottsága jelentősen elmarad az országos átlagtól (4) és mindezek a jelenségek egy összefüggő terület esetében kiemelt mutatók (5). Mindezen jelenségek együtt járása esetén beszélhetünk gettósodó térségről, olyan területről, ahol növekvő lélekszámú, cigány népesség által felülreprezentált, fiatalodó népesség a munka világából szinte teljesen kirekesztve él és ezek a hátrányok a szélsőségesen szegregált helyi iskolarendszeren keresztül generációk között is átöröklődnek.

Felvetődik a kérdés, hogy a gettósodó térség, mint új szegregációs minitá az országban egyedijelenség, vagy más holisztálunk ehhez hasonló területeket? A demográfiai és a foglalkoztatottsági helyzet változását a népszámlálások adataiból országosan is lehet mutatni, de az etnikai koncentrációravonatkozóan 1992 után csak regionális szinten vannak adatok (Jankó–Kemény 2004b). Az etnicitásra vonatkozó, a települési szinten is érdekes, teljes körű országos adatok híján ezért azt nem tudjuk, hogy a gettósodó térség, mint új társadalmi jelenség, mint új szegregációs minitá csak erre a területre jellemző, vagy az országban máshol is megtalálható. De a demográfiai és a foglalkoztatottsági adatok arra utalnak, hogy az ország más, elsősorban a perifériális helyzetű településeiben nagy valószínűséggel már vannak, vagy kialakulóban vannak hasonló területek.

IRODALOM

- Ábrahám Á.–Kertesi G. (1996): A munkanélküli ségre gionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. *Közgazdasági Szemle*, 8–9.
- Auletta, K. (1982): *The Underclass*. New York: Vitage Books.
- Arađi M. (1992): Tartósan munkanélküliek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1992 márciusában. *Munkaügyi Szemle*, 36.
- Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I. (1975): A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Földrajzi Értesítő*, 3.
- Berey K. (1990): A szociális követelmények meg nem felelő telepek felszámolása. In Berey K.–Horváth Á. szerk.: *Esély nélkül*. Budapest: Vita.
- Bihari Zs.–Kovács K. (2004): Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. In Pritz P. szerk.: *A foglalkoztatási szintbővítésnek korlátai és lehetőségei*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 7–36.
- Durst J. (2000): „Ne kem az élet a gyerekek” Gyermek vállalási szokások változása egy kisfalusi cigány közösségben. *Századvég*: távasz.

- Ha vas G. (1976): Fa lu ba fa lu vá nő ve ke dés – egy ki vé tel ről. In Ke mény I. szerk.: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Ha vas G. (1999): A kis te le pü lé sek és a ro mák. In Glatz F. szerk.: *A cigányok Magyarországon*. Szerkesztette: Glatz Ferenc. Budapest: MTA.
- Ha vas G.–Liskó I.–Ke mény I. (2000): *Cigánygyerekek általános iskolában*. Budapest: Oktatás-kutató Intézet–Új Mandátum Kiadó.
- Ke mény I. (1972): A ma gyar munkásosztály réteg zödé se. *Szociológia*, 1.
- Ke mény I.–Janky B. (2004a): Te le pü lé si és la kás vi szo nyok. *Beszélő*, 4.
- Ke mény I.–Janky B. (2004b): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat.
- Kertesi G. (1995): Ci gány gyere kek az is ko lá ban, ci gány fel nő tek a mun ka erő pi a con. *Köz gazdasági Szemle*, 42.
- Kertesi G. (2000): ci gány fog lal koz ta tás le épü lé se és szer ke ze ti át ala ku lá sa 1984–1994 kö zött. *Köz gazdasági Szemle*, 47.
- Kertesi G. (2005): Roma fog lal koz ta tás az ez red for du lón. *Szociológiai Szemle*, 2: 57–87.
- Kertesi G.–Ké zdi G. (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest: Socio-Typo.
- Ko csis K.–Ko vács Z. (1999): A ci gány né pes ség tár sa da lom föld raj za. In Glatz F. szerk.: *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 13–19.
- Kronauer, M. (1998): „Social exclusion” and „underclass” – new concepts for the analysis of poverty. In Andress szerk.: *Empirical Poverty Research in Comparative Perspective*. Aldershot: Ashgate, 51–76.
- Ladányi J. (2004): Kör ze te sí tés he lyet te sé ly te rem tés Pro gram ok és ha tá ron át nyú ló egy ütt mű kö dös a le sz ka dót ér sé gek fel zár kó z ta tás á hoz. *Népszabadság*, augusztus 14.
- Ladányi J.–Szelényi I. (2002): Ci gány ok és sze gé nyek Ma gyar or szá gon, Ro má ni á ban és Bul gá ri á ban. *Szociológiai Szemle*, 4.
- Ladányi J.–Szelényi I. (2004): *A ki re kesz tet tség vál to zó for mái*. Budapest: Napvilág.
- Mingione, E.–Morlicchio, E. (1993): New Forms of Urban Poverty in Italy: Risk Path Models in the North and South. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2.
- Solt O. (1998): Ci gány gyere kek az is ko lá ban. In Solt O.: *Összegyűjtött írások*. Budapest: Beszélő, 289–300.
- Spéder Zs. (2002): *A szegénység változó arcai*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Század vég.
- Szalai J. (1998): Ami a sze gé ny ség ben „régi” és ami „új”. In Szalai J.: *Uram! A jogaimért jötem!* Budapest: Új Mandátum, 55–66.
- Szalai J. (2002): A tár sa da lom ki re kesz tő dé s egy es kér dé sei az ez red for du ló Ma gyar or szá gán. *Szociológiai Szemle*, 4.
- Szelényi, I. (1992): *A harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Virág T. (2000): Terep tapasztalatok a cigánygyerekek kisiskoláiban. *Beszélő*: november.
- Virág T. (2005): Az et ni kai sze g re gá ció vál to za tai. In Baranyi B. szerk.: *Roma szegregáció és foglalatok a cserhát és dél-bárányai kistérségekben*. Gondolat, 84–132.
- Wacquant, L. (1993): Urban Outcasts: stigma and division in the black American ghetto and the French Urban Periphery. *International Journal of Urban and Regional Research*, 3.
- Wilson, W.J. (1987): *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Wilson, W.J. (1999): *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*. New York, Vintage Books.

MÓDSZERTAN

VÉLEMÉNYFERTŐZŐDÉS: EGYSZIMULÁCIÓSMODELLTANULSÁGAI

RIGLER András–BARTHA Eszter

PhD-hallgató, ELTE TáTK
H-1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1–3.; e-mail: rigler@ludens.elte.hu

PhD-hallgató, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék
H-1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1–3.; e-mail: bartaeszter@hotmail.com

BEVEZETÉS

A hálózatrendszerek kutatása a társadalmi tudományban a hazai laikus közönség számára sem ismeretlen, hiszen egy kitűnő válogatás már 1991-ben megjelent (Angelusz–Tardos 1991), amely igen széles spektrumban mutatta be a *social network*-elemzés alkalmazásait, hogy csak példa ként utaljunk Pappi társadalmi régikutatásaira, Breiger foglalkozási-mobilitás vizsgálatára, Nan Lin társadalmi erőforrásokkal és státuseléréssel kapcsolatos elméletére vagy a Granovetter által felismert gyenge kötések erejére. A számítógépes programok fejlődése és a szimulációs modellek elterjedése új teret nyitott a *network*-elemzéseknek. A *network* mint ki-fejlesztett terület a nagy társadalmi elméletek is elősegítették: Castells (1996, 1997, 1998) az információs korról írt trilógijában azt állítja, hogy a hálózat lett a modern társadalom alapjegye és szerveződések alapelve, míg Van Dijk (1999) a hálózatok korának nevezi a huszonegyedik századot.

A bevezető keretei között nem vállalkozhatunk a tekintélyes empirikus szakirodalom bemutatására, mindössze egy általános megjegyzésre szorítkozunk. A *network*-elemzés elterjedését nem csak az egyre látványosabbá váló hálózatok, hanem rugalmas módszertani szemlélete is elősegítette. Nagy előnye, hogy lehetőséget ad a többszintű elemzésre, egyszerre képes megragadni az egyedi és a makro-környezeti adottságokat. A globalizált világban egyre több olyan jelenséggel találkozunk, amelyek a makro-strukturális elemzések nem tudnak adekvátnan megmagyarázni. A *network*-elemzés segít áthidalni a mikro- és makro-szociológiai megközelítések közötti szakadékot és a vonatkoztatási rendszerek átelyezését a folyamatos átjárást biztosító mikro- és makroszint között.¹

A gyakorlati alkalmazás szempontjából természetesen adekvát a kérdés, hogyan építhetők be a kapcsolathálózatok a már létező modellekbe, vagy beépíthetők-e egy á-

1 Ld. Angelusz Róbert és Tardos Róbert előszavát (Angelusz–Tardos 1991).

talán. Dolgozatunk témája egy szimulációs eljárás bemutatása és kritikai elemzése, amelyet Michael Krassa (1991) dolgozott ki a véleményfertőző és modellezésére. A tanulmány három részre tagolódik. Az elsőben bemutatjuk a szimulációs eljárás eljárási és magatartásmodelljét. A másodikban azt a kérdést vizsgáljuk, mennyiben magyarázhatja a modell az előrejelzés és a választási eredmények gyakori eltéréseit. A Krassa-modell alkalmazását a magyarországi 2002-es parlamenti választások és a 2004-es EU-parlamenti választások példáján szemlélítjük, illetve különböző hipotetikus küszöbeloszlások mentén vizsgáljuk ezeket az adatokat. Megmutatjuk, hogy elképzelhető olyan helyzet, amikor a vélemények valódi megoszlásával szemben egy közvélemény-kutatás során a kiobb ségi vélemény mérjük magabbi nak, pusztán a vélemény nyilvánítási küszöbök eltérő eloszlásai következtében. Hangsúlyozzuk, hogy a bemutatott modellek tisztán elméleti jellegűek, mivel nem állnak rendelkezésre a megfelelő küszöbérték-adatok.

A harmadik részben azt vizsgáljuk, hogyan lehetnéges Krassa-modelljét felhasználni a közvélemény-kutatásban. A különböző küszöbértékekkel kapcsolatos modellek ugyan szemléltethetik a téves közvélemény-kutatási előrejelzések egyik okát, nem adnak azonban választ arra nézve, hogyan lehet azokat pontosítani. A hogyan megkíséröljük továbbgondolni a modell alkalmazhatóságát, igen komoly akadályokba ütközünk mind az elméleti előfeltevések, mind pedig az empirikus hasznosítási hatékonyság tekintetében. A dolgot utolsó része a szimulációs modell kritikai vizsgálataival kezdődik.

AVÉLEMÉNYFERTŐZÉSSZIMULÁCIÓJA

A közvéleménymodelllezésnek gondolata Lazarsfeldtől ered, aki elsőként kísérletet meg teoretikus keretben értelmezni a közvélemény-kutatások eredményeit (Lazarsfeld–Berelson–Gaudet 1948). Munkatársai val több olyan fontos összefüggést is felismert, mint például a „vonnat szerelvény-hatás” (Csonotos László fordításában „si-es sünk, mert lemaradunk”, de ismert úgy is, mint utánfutó hatás vagy „tarts a győztesel” – e felfogás) vagy a „pluralizmus ignoranciája”. A „vonnat szerelvény-hatás” azon a feltevése alapult, hogy az emberek inkább szeretnek a győztesel tartani, mint a vesztesel, ami az utolsó pillanatban a „várható győztes” irányába billent el a mérlegnyelvet. Igaz, ezzel szemben sokszor megjelöl az „underdog effect”, ami kor az emberek a nyilvánvaló vesztes felé nyilvánítanak rokonszenvet. A pluralizmus ignoranciájának legjellegzetesebb alapeseiteit Allport (1924) figyelte meg, tölle is ered ez az elnevezés. A feltevése helyzet a teljes ignorancia állapota, ami kor mindekit vésszerű kélik a tény állást. Newcomb ezt a következő képen írja le: „Ha, ahogy az némely esetben előfordul, mindenki azt hiszi magáról, hogy a saját nonkonformista attitűdjeivel többé-kevésbé egye dül van, olyan a helyzet, mint amit Allport a pluralizmus ignoranciájának nevezett. Mindenki feltételezi, hogy rajta kívül mindenki kritikátlanul elfogadja a normákat” (Newcomb 1950: 608). Az ilyen típusú ignorancia talán leggyakrabban idézett példája Anderson me séjében a becsapott császár, aki nek egyet len alatt valója sem mer te megmondani, hogy meztelen, mert mindenki azt hitte, hogy a többiek látják a köntöst. Ez az alulbecslés „klasszikus” esete. E helyzet szélösséges elnevezése, ami kor valaki nézetével egye dül áll, de úgy észleli, hogy mindenki az ő

állás pontján van. Noha ez a szélsőséges helyzet igen ritka, a fülbeccs lésméréskel tebb formái a vélemények percepciójának minden napos tényei közé tartoznak.²

Ezekre a szociálpszichológiai fogalmakra mindenképpen szükség van, ha fel akarjuk vázolni a hallgatás spiráljának elméletét, amely Krassa dolgozatának egyik kulcsfogalma. Az elnevezés Noelle-Neumanntól ered, aki előként írta le ezt a jelenséget (1974, 1984). Ki fejté sünkben Angelusz Róbertki tûnő elemzésre támaszkodunk, aki abban látta az elmélet erősségét, hogy egységes konceptuális keretbe foglalt igen különböző megfigyeléseket. (Angelusz 2000b: 131–160). Eszerint a hallgatás spirálja a következő három feltevése alapján alakul: „1) Az emberek nagy részének van valamilyen kvázistatistikai képzelete a közvélemény alakulásáról. 2) A közvélemény percepciója befolyásolja a vélemény nyilvánítás aktusát, és ezen keresztül a kommunikációs folyamatot. Az a tábor, amelyik magamögött érzi a többség támogatását, bátrabb, magabiztosabb, és ezáltal hangosabb és látthatóbb lesz. A másik, magát ki sebb ségi helyzetben érző tábor ezzel szemben elbizonytalanodik, visszahúzódik, és egy részük előbb-utóbb teljesen elhallgat. 3) A megváltozott kommunikációs magatartás módosítja a percepció feltételeket. A visszahúzó tábor ki sebb nek, a magabiztosabb tábor na gyobb nak lát szik, mint amilyen a tényleges kiterjedése. A közvélemény percepciójának ez a téves optikája tovább növeli a két álláspont híveinek a vélemény nyilvánításban eddig is észlelt különbségeit, illetve a közvélemény várható alakulásának téves percepcióját: az egyik oldal a hallgatás spirálja, a másik oldal a vélemény nyilvánítás fókuszáló spirálja figyelhető meg.” (Angelusz 2000b: 135–136). Egyszerűbben fogalmazva: Az emberek nem adnak hangot véleményüknek, ha nem érzik le nek egy minimális szintű támogatást a megfelelő népeség körében.

Krassa modelljének másik fontos eleme a magatartások küszöbmodellje. A küszöbmodellek, amelyek – a vargások példáját alklamazva – Granovetter (1978) dolgozott ki a legátfogásban, arra a feltevésre épülnek, hogy az egyéni magatartás már ilyen magatartást a túlsúlyos egyének számára től függ. Ezzel teljesen analóg eset a vélemények nyilvános kifejezésében végbemenő fertőződés. A nyilvános támogatásnak az a szintje, amelynek megléte a népeségben belül az egyének számára ahhoz, hogy maguk is ki nyil vá nít sa az ügy iránti támogatását, pontosan az a küszöbérték, amelyet Granovetter használ a vargások elemzésében. A vélemény nyilvánítás szintje tehát nagy részt a küszöböknek a népeségben belüli eloszlásától függ (Krassa 1991: 265)

Noha elméletileg igen vonzónak tûnik a Noelle-Neumann által ki dolgozott elmélet és a küszöbmodellek logikájának szintézise, Krassa, igen helyesen, felhívja a figyelmet a modell egy lényegi fogyatékoságára. Az emberek nem „uni form” módon érzelik a közvéleményt; egyesek na gyobb je lentő sé get tulajdonítanak egyes társadalmi csoportoknak, mint mások, sőt, az is előfordulhat, hogy ha bizonyos társadalmi csoportok csatlakoznak egy adott X véleményhez, mások éppen ezért burkolóznak majd hallgatásba.

Krassa megkísérli ezt a fogyatékoságot az emberek közötti kötések segítségével ki küszöbölni. Minden egyén le ír ha tó ú gy, mint aki egy sajátoshálózatban beágyazva, ahol is minden egyén „kötésel” kapcsolódik minden másikhoz, amely nek ere je at

2 A plurális paradoxonairól ld. Angelusz 2000a: 185–209.

tól füg gő en vál to zik, hogy mi lyen vi szony ban van a ket tő. Bár mely két, A és B egyén kö zöt ti kö tés ere je at tól függ, hogy (1) mi lyen fon tos sze re pet ját szik B A dön té se szem pont já ból, és (2) hogy eb ben az eset ben A mi lyen mér ték ben van tu da tá ban B cse le ke de te i nek, akár han got adott pre fe ren ci á i nak, akár nem. A kö té sek egyik le het sé ges repre zen tá ci ó ja, ha két szor zó té nye zőt ve szünk fi gye lem be: (1) a tu da tos ság szín jét, ami 0 és 1 kö zött vál ta ko zik, és (2) azt, hogy mi lyen je len tő sé get tu laj do nít az egyik a más i k nak, ami kor is az in ga do zá si in ter val lum nincs kor lá toz va. A „kö tés” ek ko re két té nye ző ter mé ke, és a „je len tő ség” mond ja meg, mit „szá mí ta nak” B cse le ke de te i A kü szö bé hez ké pest.

A fen ti össze füg gé se ket fel hasz nál va Krassa egy szi mu lá ci ó s prog ram ba épí ti be mind a „sú lyo zás” és a „há ló zat” gon do la tát (ame lyek ma guk is a sze lek tív ész le lés és atár sa dal mi cso portok ál ta lá nosabb fo gal má nak helye tte sít ő i). A szi mu lá ci ó k hoz arra van szük ség, hogy kü szöb ér té ke ket ren del jünk hoz zá min den egyes egyén hez a né pes sé gen be lül. Szük ség van to váb bá egy olyan né pes ség má trix ki dol go zá sá ra, amely je lö li a né pes sé gen be lü li egyes (irány je leg ű) pá rok kö zöt ti kap csolat ere jét. Ezek a köl cső nös kap cso la tok mind a há ló za tot, mind a sú lyo zást fi gye lem be ve szik, és min den *ij* pá ro sí tás ese té ben azt je lö lik, hogy mennyi tud *ij* te vé keny sé gé ről egy olyan sú lyo zási mér ték mel lett, amely *j* te vé keny sé gé nek az *i* dön tés hoz ta tal szem pont já ból vett je len tő sé gé t mu tat ja. Min den olyan sze mé ly hez, aki han got ad pre fe ren ci á j á nak, az 1-es kinyi lat ko ztatá si ér té ket ren del jük hoz zá; a hall ga tók 0 ér té ket kap nak. Az ad ott állás pont í rá nt meg nyi lán vá nu ló társa dal mi tá mo ga tás ér té ke lé sé tek ko ra kö vet ke ző, szá mí tó gép pel ki szá mol ha tó ké p let ad ja meg:

$$P./i, x = \sum_{j=1}^n (A_j/x) \times (E_j/i, x) \times (N_j/i, x)$$

ahol

$P./i, x$ = a né pes ség nek az a há nya da, amely az *i* egyén szá mí tá sai sze rint ki nyi lánít ja pre fe ren ci á j á t az *X* üg y vona tko zá sá ban;

A_j/x = a *j* egyén vé le mén y nyi lánít á sa az *X* üg y vona tko zá sá ban, ahol is az A_j/x olyan dichotóm vál to zó, amely 1 vagy 0 ér té ket vesz fel;

$E_j/i, x$ = a *j* egyén je len tő sé ge, va gy is ér té ke lé se az *i* egyén hez ké pest;

$N_j/i, x$ = azon *j* egyé nek társa dal mi cso port ja, akik re az *i* oda fi gye l, kü lö n ő sen az *X* vona tko zá sá ban.

Ez annyit je lent, hogy a né pes sé gen be lül min den egyes egyén szub jek tív szá mí tást vé gez a né pes ség nek arra a há nya dá ra vona tko zó an, amely oszt ja az ad ott né zetet, még pe dig olyan mó don, hogy össze ad ja azo nak a szá má t, akik egye t ér te nek ez zel a né zet tel. Nem min den j „lát ha tó” azon ban min den i szá má ra: erre utal az $N_j/i, x$ ki fe je zés, amely sze rint min den j ben ne fog la l ta tik i „há ló za tá ban”, amely bö l le kell szá mí ta ni, hogy i mennyi re ér té ke li j-t, va gy is mi lyen sú lyt tu laj do nít neki ($E_j/i, x$). Ezt az ered mén yt azu tán meg szo roz zuk az $1/0$ vál to zó val, amely azt mond ja meg, hogy az egyes j-k han got ad nak-e állás pont juk nak, va gy sem (A_j/x), sa zu tán össze ad juk e ze ket a mennyi sé ge ket. Ez a fo ly a ma ti s mé t lő dik a né pes sé gen be lü li min den egyes én pers pek tí vá já ból, s így meg kap juk, hogy az egyes egyé nek mennyi re be csü lik a né zet í rá nt

megnyilvánulótársadalmi támogatást. Ez szolgál alapul az egyes egyének döntéséhez.³

A matematikai modelleken alapuló szimulációs számosságok véleményterjedési dinamikát produkálnak. A valóságban is gyakran tapasztaljuk, hogy valamilyen álláspont hirtelen magával ragadja a népeséget, vagy hogy ez a lelkesedés gyorsan elhal. A szimulációkkal világosan megmutatható, hogy semmi féleradikális véleményváltozás nem kell ahhoz, hogy az ilyesmi előforduljon. A leggyeszebb eset véve, vizsgáljunk meg egy olyan népeséget, ahol mindenki egyet ért, de sohasemki nem mond semmit, mivel mindenki az 1-es küszöbértéken vagy afölött van. Ha akár csak egy-két ember kezd hangoztatni nézetét, az igen gyorsan „söpör” végig a népeségen, mivel valaki elindította a folyamatot, mozgásba hozva a fertőződési dinamikát.

Hasonlóképpen a dinamika az ellenkező irányba is érve nyelhet. Egész népeség-részek hallgathatnak el, bár véleményük nem változott, annak következtében, hogy el távolítottak vagy elhallgattattak bizonyos kulcsfontosságú egyéneket. De mint a szimulációk kimutatták, minél bonyolultabb és töredezettebbé válnak a társadalmi hálózatok, annál inkább valószínűbbé válik a tömegmagatartás megváltoztatásában mely egyén magatartásának a befolyásolása. A hálózatok fogyatkozásával az egyéni döntéshozatal mindkét végére az egyénre a gál mások cselekedeteire. Egy fragmentált társadalomban tehát nehezebbé válik demobilizálni a mobilizált népeséget, vagy mobilizálni a hallgatókat. És fordítva, a társadalmi csoportok sűrűsödésével az egyéni döntéshozatal nagyobb mértékben befolyásolja mások cselekedeteit, és a magatartás kollektívabbá, nem pedig csupán szerencsés egyidejűséget mutatóvá válik (Krassa 1991: 285–285).

„SO KAN VA GYUNK, DE NEME LE GEN”: A VÉLEMÉNYTERJEDÉSSZIMULÁCIÓJA

Tanulmányunk következő fejezetében különböző paraméterezések mellett vizsgáljuk a Krassa-féle modell alkalmazhatóságát. Magának a modellnek a célja erre dönten bármiféle véleményterjedésnek a vizsgálata lehet. Krassa a modell gyakorlati alkalmazhatóságát politikai (választási) példákon keresztül próbált szemléltetni (Krassa 1991: 286–288). Mivel a véleménykutatók egyik legfontosabb tevékenységében a választási eredmények előrejelzését célzó vizsgálatok jelentik, tanulmányunkban megkíséreljük a 2002-es parlamenti választások, illetve a 2004-es EP-választások példájából vett paraméterezésekkel is ilusztrálni, hogy különböző előfeltételek mellett milyen eredményeket kaphatunk a modell alkalmazásával.

Mint magyarázat, a modell különösen a 2002-es választásnál lehet érdekes, hiszen itt az előrejelzés látványosan mondotta mást, mint az EP-választások esetében (ahol azonban – szintén tévesen – feltételezték, hogy az alacsonyabb választási részvétel az MSZP-sikernek kedvez majd). Ugyanakkor hangsúlyozni szeretnénk, hogy a választási adatokat csupán ilusztrációs céllal használjuk; tanulmányunknak nem célja, hogy konkrét előrejelzési eredményeket magyarázzunk.

3 A modell matematikai kifejtését Krassa (1991: 274–278) tanulmányából vettük át.

Módszer tanunk a következő: Krassa modelljét – bizonyos módosításokkal – egy számítógépes simulációs eljárásba építettük be,⁴ amellyel a vélemények terjedésének dinamikáját vizsgáljuk. A modell eredményeképpen a pártpreferenciáknak megfelelő tethető vélemények adott megoszlása mellett vizsgálhatjuk a különböző hipotetikus véleménynyilvánítási küszöbeloszlások hatását a vélemények arányának alakulására.

Míg Krassánál csak egy vélemény szerepel (és ezzel vagy ki nyil vá nít ják egyet ér tés ket, vagy nem – ebben az esetben azonban nem tudjuk, hogy azért nem, mert nem ér te nek egyet, vagy pedig egyet ér te nek, csak nem akar nak vé le ményt nyil vá ní ta ni), a mi mo del lünk annyi val össze tet tebb, hogy itt két egy más töl csö nő sen ki zá ró vé le ményt (A és B) adott arány ban van je len a tár sa da lom ban. A két vé le ményt hasz ná la tát mo del lünk ben az in dokol ja, hogy í gy e ze ket a vá lasz tá so kon sze repl ő két ri vá lis poli ti kai er ő tá mo ga tás á nak fe le let het jük meg.

Egy másik szempontból viszont modellünk valamilyen egyszerűsödött. Az észlelt vélemények arányának megállapításánál nem vesszük figyelembe, hogy az egyes személyek nem ugyanolyan súlyal észlelik a környezetükben véle ményt nyil vá ní tó egyé ne ket, ha nem minden egyes észlelt vé le ményt ugyanolyan súlyt adunk.

A modellben a program létrehoz egy tízezer főből álló populációt, és első lépésben a populáció minden tagjához hozzárendeli – az adott paraméterezésnek megfelelő valószínűségekkel – az A és a B vélemények valamelyikét. Emellett a populációban mindenki nek van egy kü szöb ér té ke, ami azt a mi ni má lis arányt je lö li, ami lyen arány ban észlelnie kell a vele azonos vé le ményt le vő ket ah hoz, hogy haj lan dó le gyen vé le ményt nyil vá ní ta ni. Ez az arány két fé le képpen ér tel mez he tő, vagy a teljes nép sé gen be lül az adott né ze tet hir de tők ar á ny át, vagy a vé le ményt nyil vá ní tó kon be lü li arányt ért jük al at ta. A mo dell sa já tos sa ga i ből adó dó an az első ér tel me zés sze rin ti mo dellek ál ta lá ban ha mark i hal nak, ezért több nyi re a más o di ka hasz nál juk (akü szöb ö ta lá th a tó vé le ményt arány á hoz ha son lí t juk).

A szimulációnak a lépésnek az iterálásából áll, hogy aki nek a kü szöb ér té ke ala cso nyabb, mint az elő ző lé pés ben a vele egy vé le ményt le vők ar á nya, az vé le ményt nyil vá ní t, a töb bi ek hall gat nak. (A vé le ményt min den ki nek kez det től ad ott és kon stans.) Az egyes vé le ményt ki nyil vá ní tók ar á nya te hát egy adott idő pont ban an nak függ vé nye, hogy az elő ző idő pont ban há ny an nyil vá ní ták ki az adott vé le ményt, va la mint hogy az adott né ze tet osz tó sze mé lyek cso port já ban ho gy an ala kul a vé le ményt nyil vá ní tás i kü szöb ö ke losz lá sa:

$$P_t = f(P_{t-1}, F(V_i))$$

ahol P_t és P_{t-1} a t-edik ill. t-1-edik idő pontban az adott vé le ményt ki nyil vá ní tók ar á nya (a vé le ményt nyil vá ní tás való szí nű sé ge), $F(V_i)$ pedig az i-edik vé le ményt hez tar tozó vé le ményt nyil vá ní tás i kü szöb ö ke losz lá s függ vé nye.

A kü szöb ö k szá za lé k ban ér tel mez he tők; az egyes egyé nek kü szöb ér té két vé let len szám-ge ne rá tor ál lí tja elő alap ér tel me zés sze rint 0 és 100 szá za lé k kö zöt ti egyen le tes el osz lá s ban. A mo dell ben pa ra mé ter ké nt meg ad ha tó a vé le ményt ar á nya, va la mint a kü szöb ér té kek mi ni mu ma és ma xi mu ma két vé le ményt tá bor ra kü lö n- kü lö n – ez ál tal

4 Magának a szimulációnak a megvalósítására egy MS Excel alatt megírt Visual Basic programot készítettünk.

érjük el, hogy a két tábor vélemény-nyilvánítási hajlandósága különböző lehessen. Amikor módosítottuk a különböző eloszlásokat, ezt mindig úgy tettük, hogy a két vélemény táborban a különböző maximum és minimum közötti különbség azonos maradjon (erre azért van szükség, hogy a két súrúség függvény azonos magasságú legyen).

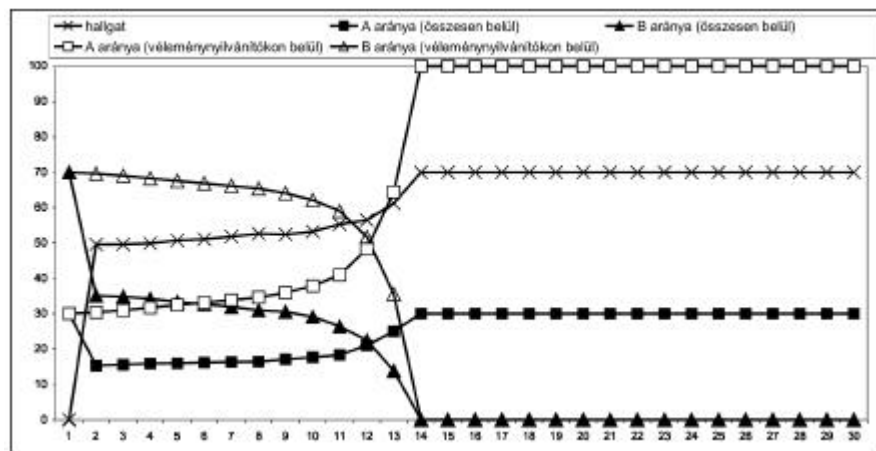
Amennyiben a modellet úgy paramétrezzük, hogy a két vélemény táborban azonos legyen a vélemény nyilvánítási különbözők eloszlása, úgy a szimuláció a vélemények bármilyen eloszlásánál arra az eredményre vezet, hogy a ki sebségben lévő vélemény képviselői néhány lépés után teljes mértékben elhallgatnak, és a többségi vélemény válik az egyetlen megfigyelhető véleménnyé. Az érdekesebb dinamikákat az a modellek produkálják, amelyekben a két vélemény táborban eltérő a különböző eloszlása. Az alábbiakban a modell különböző paraméterezések mellett a futásának eredményeit mutatjuk be (az egyszerűség kedvéért ezeket nevezzük a továbbiakban modelleknek, noha valószínűleg ugyanarról a modelről van szó, csak a paraméterek mások).

1. modell

	P	Küszöb Max	Küszöb Min
(A)	30	60	0
(B)	70	100	40

Ebben a hipotetikus modellben a vélemények eloszlása 30:70, azonban a két vélemény tábor közötti jelentős különbség van a különböző eloszlásait illetően. A ki sebségben lévő A vélemény képviselői hajlamosabbak a vélemény nyilvánításra, mivel aacsonyabb szintű támogatással is beérik: mivel a különböző értékek maximuma ebben a csoportban 60%, ez azt jelenti, hogy nincs olyan személy az A véleményűek között, aki továbbra is hallgatásba burkolózna, ha azt észleli, hogy a hangoztatott vélemények legalább 60 százaléka meggyezik az ő véleményével. Ezzel szemben a többségi B vélemény képviselői nagymértékben igénylik a közvélemény támogatását ahhoz, hogy hangot adjanak véleményüknek: a különböző értékek náluk 40 és 100% között oszlanak meg, vagyis ha nem tapasztalható legalább 40%-os támogatás az adott véleménynek, akkor annak az összes képviselője elhallgat.

Ilyen paraméterezéssel a nyilvánított vélemények dinamikája az 1. ábra szerint fog alakulni: a többségi vélemény képviselői – ki sebségi vélemény nyilvánítási hajlandóságuk következtében – egyre kevésbé hallgatják a hangjukat, míg a véleményüket szívesebben világátkürtölő kisebbség a többség arányának csökkenése következtében egyre inkább hangot ad véleményének, majd teljesen felülrekekedik a többségi véleményen.

1. ábra A ki nyil vá nított vé le mé nyek di na mi ká ja az I. mo dell ben

2. mo dell

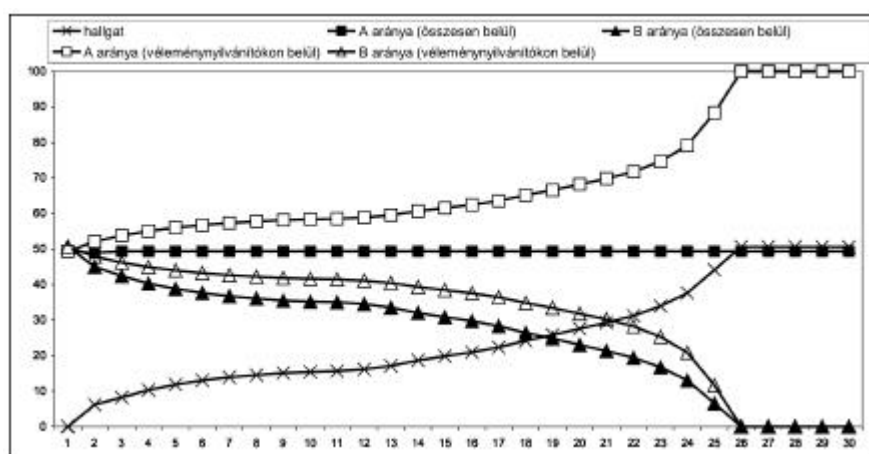
	P	Kü szö b Max	Kü szö b Min
(A)	49,4	50	10
(B)	50,6	55	15

Eb ben a mo dell ben a 2002-es pa r la men ti vá lasz tá sok ada ta i ból in du lunk ki; azt fel té le zük, hogy a té ny le ges párt pre fe ren cia-ará nyok a vá lasz tá sokat me gelö ző idő szak ban me ge gyez tek a vá lasz tá sok on le ad ott lis tás sz va za tok ará nyá val. A mo dell be li két vé le mé nyt a két ve ze tő po li ti kai erő, a Fi desz–MDF vá lasz tá si szö vet ség ill. az MSZP pre fe rálá sá nak fe lel tet jük meg (az egyé b párt pre fe ren ci ák itt nem sze repel nek), e két párt on be lül a lis tás sz va za tok ará nya 49,4:50,6% volt az MSZP ja vá ra. A kü szö b-mo dell ered mé nyei egy le het sé ges ma gy rá za tot ad nak arra, hogy ho gy an le het sé ges, hogy a kö zvé le mé ny-ku ta tó in té ze te ke zen párt pre fe ren cia-meg osz lás mel lett ki vé tel nél kü l Fi desz-fő lényt je lez tek elő re.

Azok a kö zvé le mé ny-ku ta tó in té ze tek, ame lyek té ve sen je lez ték elő re a vá lasz tá si ered mé nye ket, a té ve dés ma gy rá za tá ban rend sze rint meg fo gal maz ák azt a ha tást, ame lyet a kü szö b-mo dell kel kí vá nunk szem lé l tet ni, ne ve ze te sen, hogy a vá lasz adók el re jti vé le mé nyü ket, ha nem ész lel nek meg fe le lő mé rté kű társ ad mi tá mo ga tást (a „rejtő zkö dő sz va zó” hi po té zi se).⁵ Mo dellünk ben a „meg fe le lő társ ad mi tá mo ga tás”-nak a ta pasz talt tá mo ga tá si szin tek kü szö bök kel vá ló ös sze ve té se fe lel meg. Eb ben az es et ben a két vé le mé ny tá bor kö zti kö lönb sé get úgy állí tottuk be, hogy a Fi desz-szim pa ti zán sok (A) kü szö bé nek ma xi mu ma nem egé szen 1 szá za lék pont tal, az MSZP-szim pa ti zán so ké pig kö zel 5 szá za lék pont tal ha la d ja meg a va lós ará nyu kat. Ha fel té le zük, hogy a vé le mé nyek meg osz lása a vá lasz tá sok elő tti idő szak ban me ge gy e zett a vá lasz tá sok első for du lóján le ad ott lis tás sz va za tok ará nyá val, a fen tí pa ra mé té rü mo dell rend sze rint arra az ered mé ny re ve zet, hogy a Fi desz-sz va zók ará nya a

5 Lásd pl. Ko lo si–Tó th 2002.

csoport nagyobb véleménynyilvánítási hajlandósága következtében igen hamar nagyobb nak kezd lát szani a való sá gos nál (2. ábra). Szél ső sé ges eset ben az is elő for du l hat, hogy a kisebbségi vé le mé ny vi szony lag rö vid idő n be lül ab szo lú t he ge mó ni á ra tesz szert.

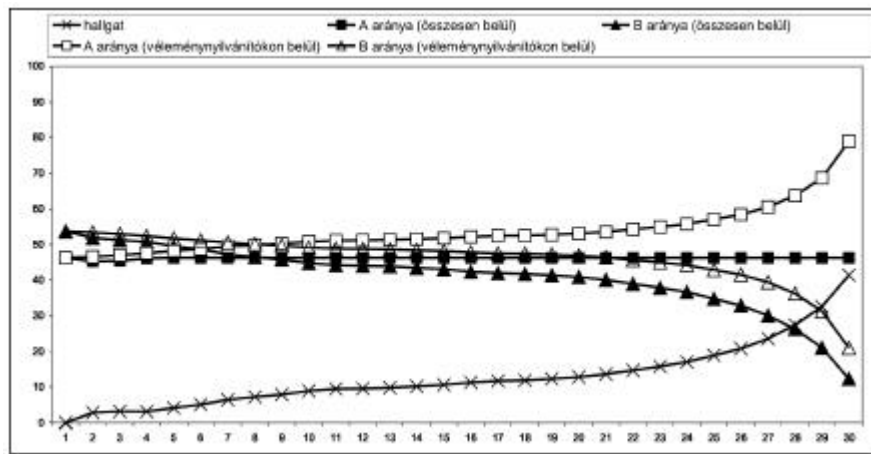
2. ábra Aki nyilvánított vélemények dinamikája a 2. modellben

3. modell

	P	Küszöb Max	Küszöb Min
(A)	46,3	47	17
(B)	53,7	55	25

Ebben a modellben szintén a választási eredményeket tekintjük a vélemények tény le ges meg osz lá sá nak, azon ban most nem az MSZP, ha nem az MSZP és az SZDSZ listái ra le adott sza va za tok szá mí ta nak az egyik („kormány váltó”) vé le mé ny nek, a má sik vé le mé ny meg fe le lő je to váb b ra is a Fi desz–MDF vá lasz tá si szö vet ség re tör té nő vok so lás. Így a Fi desz–pár ti vé le mé nyek ará nya 46,3%, szem ben a „kormány váltó” vé le mé ny 53,7%-os el ter jed té sé gé vel, ez ál tal a két vé le mé ny ará nya köz ti kü lö nb ség va la mi vel na gyobb, mint az elő ző mod ell ben. Ugyan ak kor csök ken tet tük a mod ell ben a két vé le mé ny tá bor kü szö b el osz lá sa köz ti kü lö nb sé get: to váb b ra is a Fi desz ka pott na gyobb vé le mé ny nyil vá nít á si haj lan dósá got, azon ban a kü szö b érték ma xi mu ma és a vé le mé ny tény le ges ará nya köz ti kü lö nb ség ke vés bé té rel a két párt sza va zói kö ré ben. A Fi desz–MDF eset ében a kü szö b értékek ma xi mu ma nem egé szen 1, az MSZP–SZDSZ ese té ben pe díg va la mi vel több, mint 1 szá za lék pont tal ha lad ja meg a vé le mé ny tény le ges ará nyát. Ebből a mod ellből nem kö vet ke zik szük ség szer ű en, hogy a ki sebb sé gi vé le mé ny a na gyobb vé le mé ny nyil vá nít á si haj lan dósá g kö vet ke zé tén na gyobb nak lát szon a többségi vé le mé ny nél, de lé te zik olyan le het sé ges le fut á sa a vé le mé ny ter je dés idő be li di na mi ká já nak, ahol bi zo nyos idő mül va a ki sebb ség elő ször csak kis mértékben, később egyre erőteljesebben fölénybe kerül a többségi vé le mé ny nel szem ben, a többségi vé le mé ny ben lé vők pe díg egy re töb ben hall gat nak el (3.

ábra). Egy ehhez hasonló dinamikájú véleményterjedés esetén könnyen előfordulhat, hogy egy véleménykutatónak a vélemények olyan arányát méri, ami nek alapján a valójában ki sebbségben lévő pártot jósolják a választások győztesének: a TÁRKI egy hónappal a választások előtt 53:47%-os arányt mért a Fidesz–MDF javára az MSZP–SZDSZ-szel szemben,⁶ ami éppen megfelel a 12. ábrán látható modell 19. lépésbeli arányának – ekkor, ha a szimulált népszerűség körében egy felmérésel akarunk megállapítani a vélemények elterjedését, akkor – tévesen – éppen azt az eredményt kapunk, amit a TÁRKI kapott.

3. ábra A ki nyil vá nított vélemények dinamikája a 3. modellben

2004-ben az EU-parlamenti képviselőválasztásakor az előrejelzések – okulva a 2002-es fiaskóból – óvatosabbak voltak, a TÁRKI például a választáson való részvétel arányától függően három különböző scenárió t rajzolt fel.⁷

1. táblázat EP választási előrejelzés az összes pártra vonatkozóan

	Valószínű szavazatok száma	40%-os részvétel	45%-os részvétel	50%-os részvétel
MSZP	1,5–1,7 millió	46%	45%	43%
FIDESZ	1,4–1,8 millió	42%	44%	45%
SZDSZ	220–250 ezer	7%	6%	6%
MDF	100–160 ezer	3%	3%	4%
Egyéb párt	60–80 ezer	2%	2%	2%
Összesen	3,3–4,0 millió	100%	100%	100%

6 Forrás: Tárki Omni busz 2002. március. Budapest: TÁRKI Adat bank, 2002.

7 ATÁRKI előrejelzése az Európai Parlamenti képviselőválasztásra, forrás: http://www.tarki.hu/integracio/ep_valasztas.html

Ha az egy sze rû ség ked vé ért to vább ra is csak két – egy más köl csö nö sen ki zá ró – vé le ményt ve szünk fi gye lem be, és az MSZP-re tört é nõ vok so lást te kint jük az egyik, a Fidesz-re tört é nõt pe dig a má sik vé le mény nek, a két vé le mény egy más hoz vi szo nyí tott ará nya az elő re jel zé sek sze rint a kö vet ke zõ ké pen ala kul

2. táblázat EP választási elő re jels a két nagy pártra vonatkozóan

	Valószínű szavazatokszáma	40%-os részvétel	45%-os részvétel	50%-os részvétel
MSZP	1,5–1,7 millió	52%	51%	49%
FIDESZ	1,4–1,8 millió	48%	49%	51%
Összesen	2,9–3,5 millió	100%	100%	100%

Az elő re jels te hát nem mu ta tott je len tös kü lönb sé get a két vé le mény el ter jed té ge kö zött, és el kép zel he tő nek tar tot ta, hogy akár az egyik, akár a má sik tá bor ke re dik fölül. A scenáriók alacsonyabb választási részvétel esetére inkább az MSZP, ma ga sabb rész vé tel ese té re pe dig a Fidesz fő lényét je le zték elő re.

Ez zel szem ben a vá lasz tá sok a kö vet ke ző ered mé nye ket hoz ták.⁸

3. táblázat Választási eredmények

	Szavazat	%	Mandátum
Fidesz-Magyar Polgári Szövetség	1 457 750	47,4%	12
Magyar Szociális Párt	1 054 921	34,3%	9
Szabad Demokraták Szövetsége	237 908	7,7%	2
Magyar Demokrata Fórum	164 025	5,3%	1
Magyar Igazság És Élet Pártja	72 203	2,4%	(5 % alatt)
Munkáspárt	56 221	1,8%	(5 % alatt)
Magyar Nemzeti Szövetség	20 226	0,7%	(5 % alatt)
Szociáldemokrata Párt	12 196	0,4%	(5 % alatt)

A Fidesz és az MSZP egy más hoz vi szo nyí tott ará nya – ha csak ezt a két pár tot vesszük fi gye lem be – 58:42 a Fidesz ja vá ra. A rész vé tel te hát va la mi vel ala cso nyabb lett a várt nál (össze sen va la mi vel több, mint há rom mil lí ó sza va zat), ugyan akkor az elő re jel zetthez ké pest jó val nagy obb Fidesz-fő lény nyil ván ult meg a szavazatokban.

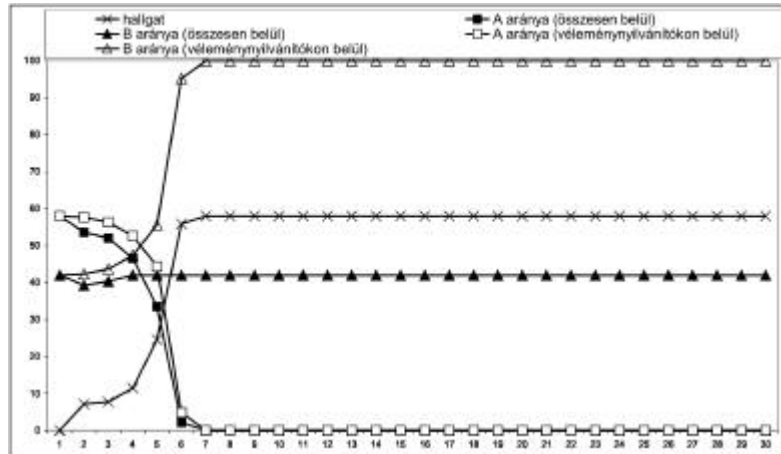
Néz zük meg te hát, hogy a vé le mé nyek 58:42-es ará nya mel lett a modell alap ján el kép zel he tő-e olyan fel mé rés, amely en nél jó val ki sebb kü lönb sé get mu ta ta két vé le mény kö zött, eset leg a va ló ság ban ki sebb vé le mény mu ta ta ná na gy obb nak.

8 http://www.valasztas.hu/04/hu/10/10_0.html.

4. mo dell

	P	Kü szöb Max	Kü szöb Min
(A)	58	60	45
(B)	42	44	29

A mo dell ben mind két vé le mény tá bor ban a kü szöb ér té kek ma xi mumát két szá zé lék pont tal ma ga sabb nak té te le zü k a vé le mény va ló sá gos ar ány á nál. Az i te rá cí ó má ra he te dik lé pés né l o da ve zet, ho gy a va ló sá g ban töb b sé gi vé le mény kép vi se lői – azt gon dol ván, ho gy sen ki nem tá mo gat ja ő ket – tel jes mérték ben el hall gat nak, a lát ha tó vé le mények kö zü l a ki se bbsé gi vé le mény vá lik egye du ralko dó vá. Ezt me gel ő ző en elő for dul o ly an ál la pot is, ami kor még u gy an na gy obb nak lát szik a té ny leg el ter jed tebb vé le mény, az on ban – ma ga sabb kü szöb ér té kü k mi att – már ezt a ma ga sabb ar ány t sem érzé kel i ké l eg na gy nak, ez ért a kö vet ke ző lé pés ek be ne gy re töb ben el hall gat nak.

4. ábra A kinyilvánított vélemények dinamikája a 4. modellben

Ha a mo dell be sze le sebb re ha gy juk a kü szöb ér té kek tar to má nyát, az ered mény ke vé sbé dras zti kus.

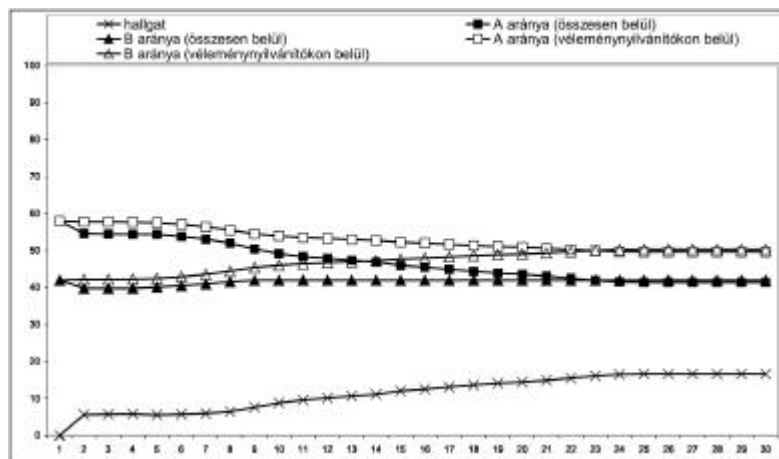
5. mo dell

	P	Kü szöb Max	Kü szöb Min
(A)	58	60	20
(B)	42	44	4

Eb ben a mo dell ben a ki se bbsé gi vé le mény kép vi se lői egé szen ala csony tá mo gat tás g mel lett is haj lan dó ak vé le mény nyil vání ta ni, és a töb b sé gi vé le mény ű ek kö zött is van nak o ly a nok, ak i ke ke le gen dő, ha a lát ha tó vé le mé nyek egy ötö de ő ket tá mo gat ja. A kü szö bök i ly en el osz lá sa mel lett nem va ló szí nű, ho gy va la me ly ik vé le mény tel

je senki halna, hiszen mindig lesznek, akik viszonylag alacsony szintű támogatás mellett is hangot adnak véleményüknek.

Amennyiben a 2002-es országgyűlési választások és a 2004-es EP-választások között nem csak a pártpreferenciáránya változott meg a választások eredményein megfelelően, hanem a két tábor közötti arány is megváltozott – nevezetesen, hogy immár a Fidesz vezetői érzik a győbbségüket, hogy véleményüket mások is viszonylag nagy arányban támogatják –, akkor a véleményterjedés dinamikája megfelelő paraméterekkel vezethető le az eredményhez, hogy aki nyilvánított vélemények aránya nagyjából azonos szinten stabilizálódik. Ebben az esetben a modell 22. lépésében még a többségi vélemény látszik hajszálnyival győbbnek, a 24. lépéstől kezdődően azonban a kisebbségi vélemény felülkerekedett, és a dinamika ezen a ponton megállt.

5. ábra A nyilvánított vélemények dinamikája az 5. modellben

ASZIMULÁCIÓSMODELLKRITIKÁJA

A szimuláció eredményei megmutatták, hogy elképzelhető olyan helyzet, amikor a vélemények valódi megoszlásával szemben a kisebbségi véleményt mérjük magasabbnak, pusztán a véleménynyilvánítási küszöbök elterjedésének következtében. A modell gyakorlati alkalmazásával szemben azonban három kritika is megfogalmazható.

Először, az eljárás több előfeltevése igen csak matematikus. A modell először nem számol a vélemények észlelésének hálózati beágyazottságával, vagyis azzal, hogy az egyes egyének nem egyformán érzékelik a vélemények arányát, hanem ezt a percepciót befolyásolja a saját kapcsolathálózatukon belül tapasztalható arány (ha bár a modellnek ezen a hibáján egy kifinomultabb szimulációs eljárás segíthetne). Másodszor, koránt sem feltehető a helytálló az a feltevés, hogy a véleményki nyilvánítására való hajlandóság zárólag a tapasztalt társadalmi támogatás (illetve az erre való érzékenység) függvénye. Harmadszor, az a hipotézis is nehezen lennéne védhető,

hogy a vélemények konstansak. Míg a modellben a vélemények észlelt arányának megváltozásai zárólag a véleményüket ki nyilvánító arányának megváltozásai attól következett be, változatlan tényleges arány mellett, addig a való világban tényleges véleményváltozás is bekövetkezhet – ellenkező esetben 1990 óta mindig az MDF nyerte volna a választásokat. Végül pedig a modell a vélemény nyilvánítástelekinetében abból indul ki, hogy ha valaki hajlandó véleményt nyilvánítani, akkor a tényleges véleményt mondja – holott a közvélemény-kutatásban közismert jeleség a magán- és a nyilvános vélemények különválása, ami korvalamilyen normatívnyomás következtében az egyének más véleményt hangsúlyozhatnak nyilvánosan, mint ami a belső meggyőződésük.

A második nehézség, hogy a „kötések” és a véleménydinamika közötti kapcsolat korántsem tűnik olyan egyértelműnek, ahogyan azt Krassa látni szeretné. Hiszen ő maga is elismeri, hogy itt egy igen sajátos hálózattal állunk szemben: va gyis azok felismerésével, akik az adott egyént jelesben befolyásolják abban, hogy ki nyilvánítsa a véleményét vagy továbbra is hallgasson. Előfordulhat, hogy egy A egyén jó barátságban van ugyan B egyénnel, de egyáltalán nem számít neki, hogy B ki áll-e az X ügy mellett, vagy sem, mivel egy abszolút balleknak tartja B egyént. Ugyanakkor hatásos lehet rá egy olyan egyén kiállása, akivel még soha nem találkozott (például egy tévébemondó, politikus vagy labdarúgó). További nehézséget jeles, ahogyan tárjuk fel az „ellennyomást” ki fejőtársadalmi csoportokat az adott egyén hálózataiban. Hiszen például előfordulhat, hogy éppen az erős „kötésel” össze kapcsolt egyének gyakorolnak egymás vélemény nyilvánítási szintjére negatív hatást (a legtipikusabb eset a fiúk lázadás az apák ellen). Ehhez hozzávehetjük még azt a kritikát, hogy Krassa elmélete nem tesz különbséget az „erős” és „gyenge” kötések között. A tanulmány alapján valószínűleg azt mondaná, hogy erősebb kötések esetén gyorsabb a fertőződés. Ezt azonban a mindennapi életgyakorlat megcáfolja (lásd a magyarság lázadásában ki történeteket a válságkörüli). A fenti példák kelőképpen ilusztrálják azt a problémát, hogy még mindig nem kelőképpen megértett a kötések és a véleményfertőződés dinamikája közötti összefüggés. Az mindenesetre több mint valószínű, hogy a kapcsolat nem lineáris – ha azonban úgy definiáljuk a „kötést”, mint Krassa – va gyis azoknak az embereknek a társadalmi hálózata, akikre az egyén az X ügy vonatkozásában odafigyel – akkor merőtanulói áhozjuk.

Harmaszor, még ha elfogadjuk a problémás előfeltevéseket, a modell akkor sem segít abban, hogy a vélemények mértékeléséből meghatározzuk a tényleges elszlást. Az első probléma, hogy nem ismerjük a vélemény nyilvánítási küszöbök elszlásfüggvényét, sem pedig a függvények az egyes vélemény táborok közötti különbségét. A második, hogy nem tudjuk, pontosan hol tart a vélemény terjedés dinamikája akkor, amikor a felmérést végezzük. A parlamentválasztásokra vonatkozó utolsó modellünkben (3. ábra), haszmuláció 19. lépésében végezzük a felmérést, akkor éppen azt az eredményt kapjuk, amit a TÁRKI kapott egy hónappal a választások előtt. Ha viszont a felmérésünket a 3. lépésben végezzük, akkor ennek pont a fordítottját – ekormég a ki sebb ségi vélemény nem ke re ke dett felül, ha bár már valamilyen gyobbnak látszott a való ságosnál, aránya még csak 47% volt a többségi 53%-kal szemben. Mindkét esetben 47:53%-os arányt mérnénk tehát valamilyen véleményjavára, de nem tudnánk, hogy éppen a valóban többségben lévő, vagy a ki sebb ségi véleményt mérnénk-e nagyobbak. Ugyanígy az EP-választások modelljeiben (4. és 5. ábra) is van olyan

lefutások, amelyek a két vélemény tábor pályáját kereszteljük egymással, és a keresztződés előtt a vélemények egymáshoz viszonyított aránya éppen a fordítottja a keresztződés utániaknak.

Végül pedig, ha a küszöbök eloszlását ismerjük, és azt is tudjuk, hogy hol tartunk a véleményterjedés dinamikájában a felmérés végzéskor, akkor sem tudhatjuk, hogy éppen melyik lehetséges kiemelés valósult meg. A negyedik modell paramétereiben előfordul olyan lefutás, ahol az egyes egyének konkrét küszöbértékei – azonos eloszlásfüggvény mellett – kis mértékben eltérnek, ami ilyen mértékű eltérés egy mintavétel alapuló mérési eljárás során is könnyedén előfordulhat. Ez a kis mértékű eltérés azonban gyökeresen eltérő dinamikát eredményezhet – nevezetesen, hogy mindez az a vélemény látszik a gyobbnak, amelyik tényleg elterjedtebb.

A szimulációs eljárás tehát – mi közben vitathatatlanul feltehetően bizonyos összefüggéseket a véleményfertőződés dinamikájában – a választási előrejelzések vonatkozásában egyelőre kevésbé perspektivikus. A modell érzéketlen a szélesebb társadalmi kontextusra, amelyben egy adott vélemény iránti támogatás megnyilvánul, vagy elhallgat. Valószínűleg kevesebben lettek volna a Bush-vezetés nacionalista-retorikai fordulatára a szeptember 11-i terroristámadást megelőzően az Egyesült Államokban. Hasonlóképpen nem derül ki, hogy miért pont egy adott pillanatban váltózik a küszöb, és lesznek egy adott nézet képviselői hírtelenül „láthatóan” sokan. Pedig szociológiai szempontból éppen ezek az igazán izgalmas kutatási kérdések. A közvéleménymodell zézése – ahogyan azt Krassa is beismeri – éppen a színtevélen számú váltózó és kombinatorikus lehejtő segítség nélkül nem könnyű feladat. Miközben a Krassa által felhasznált eljárások színtevélen ki zárolag kvantitatív jellegűek, a továbblépést mikvantitatív és kvalitatív eljárások kombinatorikájában látjuk, amely nem csak a kötések és vélemény dinamikák közötti komplex összefüggés megállapításának szentelne több figyelmet, hanem a szélesebb társadalmi kontextus vizsgálatát is feladatának tekintené. A számítógépes szimuláció hipotetikus modelljei velszemben a valóságban egyáltalán nem mindig, hogy hol és milyen nézet képviselői vannak „láthatóan” sokan.

IRODALOM

- Allport, F.H. (1924): *Social Psychology*, Boston: Houghton Miffling.
- Angelusz R. (1983): *Kommunikálótársadalom*. Budapest: Gondolat.
- Angelusz R. (2000a): A pluralizmus paradoxonai. In Angelusz, R.: *Aláthatóság görbeteikrei: Társadalomoptikai tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum.
- Angelusz R. (2000b): Rejtélyes véleményáramlatok: Reflexiók a „hallgatás spirálja” elméletéhez. In Angelusz, R.: *Aláthatóság görbeteikrei: Társadalomoptikai tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum.
- Angelusz R. (2002): Közvéleménykutatások és a pluralizmus ignoranciája. *Médiakutató*, 2002 ősz.
- Angelusz R.–Tardos R. szerk. (1991): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Beniger, J.R. (1986): *Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge, MA: MIT Press.

- Brunn, S.D.–Thomas R.–Leinbach, T. szerk. (1991): *Collapsing Space and Time: Geographical Aspects of Information and Communication*. London: Harper Collins.
- Castells, M. (1996): *The Information Age: Economy, Society and Culture. I: The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (1997): *The Information Age: Economy, Society and Culture. II: The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (1998): *The Information Age: Economy, Society and Culture. III: End of Millennium*. Oxford: Blackwell.
- Garnham, N. (1990): *Capitalism and Communication: Global Culture and the Economics of Information*. London: Sage.
- Giddens, A. (1991): *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Gans, H. (1982): *The Urban Villagers*. New York: Free Press.
- Granovetter, M. (1978): Threshold Models of Collective Behavior. *American Journal of Sociology*, 83.
- Harvey, D. (1989): *The Condition of Postmodernity: an Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Polity.
- Katz, E.–Lazarsfeld, P. (1955): *Personal Influence*. New York: Free Press.
- Kołos T.–Tóth I.Gy. (2002): Egy tévé és tör té ne te. In *Társadalmi Riport 2002*. Budapest: TÁRKI.
- Krassa, M. (1991): Társadalmi csoportok, szelektív észlelés és magatartási fertőződés a köz vé le mény ben. In Angelusz R.–Tardos, R. szerk. (1991): *Társadalmakrejtethálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Lazarsfeld, P.F. (é.n.): *Public Opinion and the Classical Tradition*. *Public Opinion Quarterly* 21.
- Lazarsfeld, P.F.–Bernard, B.–Hazel, G. (1948): *The People's Choice: how the voter makes up his mind in a presidential campaign*. New York: Columbia University Press.
- McLuhan, M. (1966): *Understanding Media: the Extensions of Man*. New York: Signet.
- Newcomb, Th.M. (1950): *Social Psychology*. New York: The Dryden Press.
- Noelle-Neumann, E. (1974): The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion. *Journal of Communications*, 24.
- Noelle-Neumann, E. (1984): *The Spiral of Silence, Public Opinion – Our Social Kin*. Chicago: University of Chicago Press.
- O’Gorman, H. (1975): Pluralistic Ignorance and White Estimation of White Support for Racial Segregation. *Public Opinion Quarterly*, 39.
- Taylor, D.G. (1982): Pluralistic Ignorance and the Spiral of Silence: A formal analysis. *Public Opinion Quarterly*, 46.
- Van Dijk, J. (1999): *The Network Society*. London: Sage.

TÁJÉKOZÓDÁS

ELŐRE

A státuszmegszerzés és az esély egyenlőség komplexmegközelítése

KOLOSITamás

TÁRKI

H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.; e-mail: kolosi@tarki.hu

Közel nyolc van éve je lent meg Pitirim Sorokin *Társadalmi és kulturális mobilitás* című könyve (1927), amely sok tekintetben új irányt szabott a társadalmi szerkezetéről való tudományos gondolkodásnak. Alapvetően az volt, hogy egy társadalmat elsősorban nem az minősít, hogy mekkorák a társadalmi egyenlőtlenségek, milyen a társadalmi pozícióeloszlása, hanem, hogy mennyire nyitott, mennyire van származásától függetlenül a különböző embereknek esélye arra, hogy bármelyik pozíció el foglalhassák.

Jól lehet még tovább bontani a világon az egyenlőség jelzésére épített politikai mozgalmakat, harcokat megfordalmakat, esetleg öltetek embereket, ezzel még is egy új eszmét tett meg: a teljes mélyrekorlatot, lényegében a fejlődést ellehetlenítve egyenlőség eszmé helyébe az esély egyenlőség eszmé nyelést.

ATÁRSADALMIMOBILITÁS

Új irányt szült a társadalomról való tudományos gondolkodásban is: a származást bontogató szociológiai központitémájává vált a társadalmi mobilitás vizsgálata. A filozófiai és szépirodalmi gondolkodásban korábban többször tematizálódott az a kérdés, hogy lehet-e, és ha igen, miként lehet ki lépni a születés által meghatározott társadalmi korlátokból. Kiseb empirikus kutatások már mérni is igyekeztek a születéskor meghatározott társadalmi pozíciójára, sőt makrostatisztikai eszközökkel a világon elsőként az 1930. évi magyar népszámlálás kérdezte az apa foglalkozását. A témamódszeres tudományos vizsgálatainak igénye azonban csak a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején fogalmazódott meg, amikor a frissen szervezett Nemzetközi Szociológiai Társaság (International Sociological Association, ISA) társadalmi rétegződéssel foglalkozó kutatási bizottságában kidolgozták a társadalmi mobilitás vizsgálatának alapvető paradigmáit.

Sok országban igen sok adatfelvételt szült a társadalmi mobilitás vizsgálatára. A kutatók ezeket a vizsgálatokat ma már a mobilitáskutatás három nemzedékébe sorol-

ják. A magyar vizsgálatok – elsősorban Andorka Rudolf tevékenységének köszönhetően – 1963-tól 1992-ig tíz éves rendszerességgel a fenti ISA paradigma alapján készültek és jelentős hozzájárulást jelentettek a nemzetközi kutatómunkához azzal, hogy egy úgynevezett szociális társasági mobilitási mintáit mutatták. Ebben az ötven évben igen sokat fejlődött a kutatás módszertana és eszköztára, bonyolult matematikai modellek születtek, és talán éppen ez a kutatási folyamat járult hozzá leginkább, hogy a szociológia esszéisztikus megközelítésből (*art*) valóban tudományá (*science*) váljon.

A rendkívül gazdag kutatási matematika nagyon sok probléma vizsgálatára ki terjedt. (Ezeket az új évszázad elején kiadványok foglalta össze Michael Hout a kutatási birodalom akkori elnöke, 2003) Elméleti szempontokból azonban két csomóponti probléma emelhető ki a kutatások tengeréből.

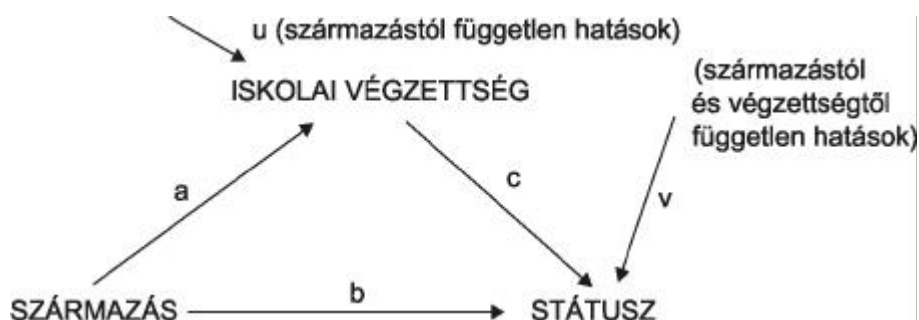
Az egyik a társadalmi nyitottság, amelyet már Sorokin is a társadalmak legfontosabb minősítő kritériumának tartott. Az ISA paradigmája megalkotói ezt úgy definiálták, hogy ha ve szünk egy mobilitási táblát (ahol például a sorokat az apa foglalkozási csoportjai és az oszlopokat a fiú foglalkozási csoportjai jelentik), akkor egy társadalom annyira nyitottabb, amennyiben van a táblázat főátlóján kívüli cellákban (tehát ahol az apa és a fiú foglalkozási csoportja eltér egymástól) és minél kevesebben a főátló mentén. Az első nemzedék kutatásainak legfőbb tanulságát Lipset és Bendix (1959) abban foglalta össze, hogy a különböző nyugati országok ipari társadalmi ban a társadalmi mobilitási átlalános mintája nagyon hasonló.

Már az első nemzedék kutatásai során megfogalmazódott azonban az a probléma, hogy a főátló és azon kívüli cellák nyitottságát azonban erősen befolyásolja, hogy milyen ezen mobilitási tábla margálisai a nyitottság, vagyis hogy az adott társadalomban a két nemzedék foglalkozási szerkezet mennyire tér el egymástól. Az eredeitét zist azután egyre újabb adatbázisok és egyre fejlettebb módszertani apparátusok és matematikai modellek segítségével előbb Featherman, Hauser és Jones (1975), majd Erikson és Goldthorpe (1992) pontosították, és Ganzeboom, Luijckx és Treiman (1989) valamint Hout és Hauser (1992) vertikális mobilitási modelleket is ki terjesztette.

Mind ezek alapján ma már nagyon galálthatjuk, hogy a modern ipari társadalmak nyitottsága, tiszta mobilitása vagy Erikson és Goldthorpe kifejezésével social fluidity-je igen hasonló. Az egyes korszakok, nemzedékek vagy országok közötti mobilitási különbségek szinteként zárólag a foglalkozási szerkezet változásának mértékétől és ütemétől függenek.

A második elméleti legmeghatározó kérdés kör az a kapcsolat, hogy mi befolyásolja az egyéneknek a különböző foglalkozási és társadalmi pozíciókba kerülését, vagy az előző probléma körterminológiai jával megfogalmazva, mitől függ az, hogy ki marad a főátlóban (tovább folytatva szövegi társadalmi-foglalkozási pozícióját) és ki kerül ki onnan, lesz felélé vagy lelé mo bil?

Az ezzel kapcsolatban klasszikus munka Peter Blau és Otis Duncan munkája a *The American Occupational Structure* (1967). Blau és Duncan modelleje majd ezt követően elméleti és empirikus munkák mind egyike arra a következtetésre jutott, hogy az iskolai pályafutás és az iskolai végzettség a fő tényező a státusz megszerzés folyamatában, ő a felélé mind a mobilitási sért, mind a reprodukcióért. Blau és Duncan eredeitét legötvaltozós modellejek szerűsített változata ezt a következtetést a következő módon fejezte ki:

1. ábra A státusz megszerzése egyszerű modellje

Ezen modell alapján a kutatók egyértelműen igazolták, hogy a modern társadalmakban az iskolán keresztüli hatás (ac) lényegesen erősebb, mint a származás közvetlen hatása (b). A kilencvenes évek mobilitáskutatásainak fő problémája az volt, hogy az iskolarendszer különböző formái és elemei miként képesek csökkenteni a származás hatását, (Shavit–Müller 1997) és miként igazolható vagy cáfolható Hout és Raftery (1993) hipotézise arról, hogy az iskolarendszer az egyenlőtlenségek maximális fenn tartására (MMI modell – *Maximally Maintained Inequality*) törekszik.

Ezek a kutatók a társadalmi státuszt vagy a társadalmi-foglalkozási csoporttal és osztályhelyzettel (a legelterjedtebb Erikson, Goldthorpe és Portocarero osztálymodellje, 1979) vagy a nemzetközi legsztenderdizált foglalkozási presztizs-skálával illetve foglalkozástársadalmi-gazdasági indexével (Treiman 1977; Blau–Duncan 1967; Treiman–Ganzeboom 1990) mérték. A mobilitáskutatás fő áramához képest másodlagosak maradtak azok a kísérletek, amelyek a jövőbeli mobilitást, az életstílus nemzedékek közötti változással foglalkoztak (Hradil 1982; Beck 1982), vagy a társadalmi státusz sokdimenziós méréseire tekintés kísérletek (Machonin 1968; Kólosi 1985, 1993; Imada 1982), illetve ezeket a többdimenziós státusz megközelítéseket a státusz megszerzés folyamataira alkalmazták. Ebben az utóbbi kategóriában kiemelkedik Róbert Péter munkássága (1986, 2000) aki összeállította a származás hatását a jelenlegi státuszra az egy szelettel 20-25 százalékal szemben harminc százalékal fölé fordította (a fenti ábrán a + b).

Mindenesetre az elmúlt ötven év mobilitáskutatásainak két legfontosabb elméleti paradigma a modern ipari társadalmakban a mobilitási rezsimek hasonlósága és az iskolameghatározó szerepe a státusz megszerzés folyamatában. A 21. század negyedik generációs mobilitáskutatásaira Ganzeboom, Treiman és Ultee (1991) azt jósolta, hogy ezek központi kérdése az lesz, hogy az egyén rétegződési helyze te miként határozza meg, míg Hout úgy gondolja, hogy a család szerkezete, a szomszédság, az iskolarendszer, a munkaerőpiac és a jóléti állományok hatása a státusz megszerzés folyamatára válik a központi kérdéssé.

A valószínűség az, hogy jelen van egy másik probléma is, amely a korai útmodellekben nagy szerepet játszott, később azonban a mobilitáskutatás fő áramából ki maradt.

MERITOKRÁCIA ÉS OSZTÁLYSZERKEZET

Nem sok kal ha ta lom ra ju tá sa után Tony Blair egyik be szé dé ben azt mond ta: „Az új Británia egy meritokrácia, ahol az osztály, a vallási, faji és kulturális korlátokat lebontjuk.” (Daily Telegraph 25. Oct. 1997.) Ebben persze nem egy politikusi kijelentés valószínűsít ma vagy a programalkotás realitása az érdekes, hanem az, hogy át lépett egy jelentős határvonalat. Egy ilyen kijelentés ugyan is az elmúlt száz évben a legszélesebb értelemben vett politikai baloldaltól azonnali kiátkozás övezett volna. Most pedig a politikai baloldal szótárába is bevonult a meritokrácia kifejezése, amelyet Michael Young (1958) alkotott meg az ötvenes években. (Egyes értelmezéseket a kapitalistatársadalom anti-utópiájaként.)

A meritokrácia születésével kezdve bekeült abba a széles miholdudvarba, amely modern szocializációs társadalmakat kívánta választani a kapitalistatársadalmaktól és Theodor Geigertől Aronon keresztül a posztindusztriális társadalom ideológusaig az osztálytársadalomról vizionáltak. Young alaptézise is az volt, hogy a modern társadalmakban a képességek és teljesítmények (*merit = ability and effort*) veszik át a származás (*origin*) szerepét az embereknek a társadalomban való elosztásában. Egyes kutatók szerint (pl. Treiman 1977) ugyan a modernizáció hatására csökken a származás szerepe és nő a meritokratikus elveken alapuló kiválasztás, azonban mind a mai napig nem meggyőzőek a származás szerepének csökkenésére utaló empirikus bizonyítékok.

A legfontosabb ebből a szempontból az a több mint negyven éves kutatásorozat, amely *Wisconsin Longitudinal Study* néven 1957-ben több mint tízezer középiskolás vizsgálatával indult, és ezek egy részének pályáját követik a különböző technikai mai napig. A *Wisconsin Modell* talán legfontosabb megállapítása, hogy a mértképeseknek az iskolai teljesítményre, a származásnak pedig elsősorban az iskolai aspiációkra van meghatározó hatása. Ugyanakkor a foglalkozási karrierben és szellemi képességeknek csak másodlagos szerepe van és az életpályán az iskolai végzettség szerepe az elsődleges (Sewell et al. 2003; Hauser et al. 2000). A kutatásorozat kétszáz iskolai mobilitás igen széles körű vizsgálata mellett a foglalkozás, a jövedelmek, a nemek, vallási környezetek és még igen sok faktor vizsgálatára is kiterjedt, jónéhány *Wisconsin Model* alapuló kutatás követte. Az ISA paradigmát az osztályelemzés felé átgépező kutatók azonban a modellek inviduális kritizálták.

Jelentős kihívás érte azonban az ISA paradigmán nyugvó mobilitás felfogást a pszichológia részéről. Az IQ kutatások kapcsán ugyan is viszonylag széles körben terjedt az a nézet, hogy a mentális képességek lényegesen erősebben befolyásolják az egyén életpályáját, mint származása. Herrnstein és Murray (1994) igen nagy vizsgálati anyag alapján jutott erre a következtetésre, és a hetvenes évek státusz megszerzési kutatások (Jencks 1972; Sewell–Hauser 1975) is igyekeztek a képességeket és aspiációkat mérő változókat bevonni modelljeikbe.

Mind ezeket az eredményeket élénk elutasító reakciók fogadták. Az intelligencia tesztvizsgálatok – ideológiailagerősen motívált – kritikájáért szint minden ilyen kutatás megbízhatóságát vonta kétségbe, részint pedig arra mutatott rá, hogy már a korai IQ teszt eredményekben is ott van az eltérő – és az osztályhelyzet által meghatározott – család környezet hatása. A kritikusok egyúttal joggal mutattak rá, hogy egyáltalán

nem meggyőzőek azok az adatok, amelyek a meritokratikus kiválasztás nővek viselkedésére utalnak. Könnyen lehet, hogy az iskolázottságnak a társadalmi státusz változásaiban nők viselkedéséül csak azt jelenti, hogy az iskolázott nők viselkedése meg az előnyök és hátrányok átörökítésében.

A vita a 20. század végén újra felán golt. Ekkor jelentkeztek meg ugyan is a témánkra vonatkozó publikációk egy jelentős angol kutatói sorozat adataira építve. A *National Child Development Study* (NCDS) kutatói 1958 egy adott hetében született összes gyermek és szülei körében végtek különböző vizsgálatokat 1991-ig, ezen populáció 33 éves koráig. A nagyonszéles körű adatbázis segítségével Peter Saunders (1995, 1997, 1999) azt kívánta megállapítani, hogy a képességek és a teljesítmény, vagy pedig a társadalmi előnyök és hátrányok járulnak-e hozzá a nagyobb mértékben a társadalmi sikerhez vagy siker telenséghez. Arra az eredményre jutott, hogy a képességek és a motíváció lényegesen erősebben hat a 33 éves korú státuszra, mint a származás. Végül a modellben a képesség teszt score 0,25; a motíváció 0,13; a szülői oszály helyze te 0,08; az anya iskolázottsága 0,06; az apa iskolázottsága 0,05 értékű sztenderdizált regressziós együtt hatót mutatt. Ugyan akkor Saunders maga is elismeri, hogy eredményeinek igen problematikus eleme, hogy a teljes modell mindössze 22 százalékat magyarázza a Hope–Goldthorpe társadalmi státusz score szórá sá nak.

Saunders elemzése élénk kritikai reakciókat váltottak ki. Ezek a bírálatok egyaránt tartalmaznak módszertani és ideológiai elemeket. Minden esetre tény, hogy ennek páratlan adatbázisnak a tudományos kiaknázása, az adatok sokirányú kontrollja és elemzése helyett ideológiai és presztizsszempon tó reakciók és a mobilitás kutatás main straimjének a távol sá g tartás a figyelhe tő meg.

A mobilitás problémájával foglalkozó kutatóknak szétkel le ne választani a két kérdéskört. Egyfelől azt, hogy miként foglalnak állást az osztály szerkezet versus meritokrácia ideológiai vitájában. Másfelől annak elismerését és elfogulatlan vizsgálatát, hogy a származás, a képességek és a teljesítmény milyen konkrét szerepet játszanak a státusz megszerzés folyamatában.

AZ AOLE MODELL

Józan ésszel senki sem vitathatja, hogy a velünk született képességeknek bizonyos teljesítmények elérésében szerepük van. Aki emelkedő lehetőség minden valószínűség szerint genetikai lagkódolt, és nagy valószínűséggel hátrányos származás akadályozhatja ugyan a képességek kibontakozását, de nem feltétlen akadályozza meg és fordítva az előnyös származás okán még senki ből sem lett Mozart, Leonardo, Einstein vagy Nurmi és Pele.

Sajnos bizonyos hátrányok szintén genetikai lagkódoltak még akkor is, ha ezek érvényesüléséte a modern orvos tudomány igyekszik szűrni és a kedvező családi környezet képes lehet a születési rendellenességekből adódó hátrányok enyhítésére. Meglehetősen biztonsággal feltelezhetjük azt is, hogy a velünk született képességek és a származásból és családi–társadalmi környezetből adódó hatások kölcsönhatásban vannak egymással és a státusz megszerzés folyamatában is ez a kölcsönhatás érvényesül.

A pszichológusok régóta foglalkoznak ezzel a kölcsönhatással. White (1982) például azt találta, hogy az IQ és a társadalmi gazdasági státusz (SES) közötti korrekció körülbelül 0,33. A már hívatkozott Jencks (1979) azt tapasztalta, hogy az IQ pontszámok a társadalmi státusz szórásának egynegyedét, a jövedelmi különbségek egyhatodát magyarázzák.

Az Amerikai Pszichológiai Társaság 1994-95-ben egy ad hoc munka csoportot bízott meg az intelligenciával kapcsolatos kutatásokkiértékelésére és összefoglalására. Ez a munka csoport is a fenti kölcsönhatást hangsúlyozza, és pontosan jelzi az ismertetés mégnem ismertetéseket. Témánk szempontjából két megállapítást kiemelendő.

„1. A genetikai adottság eltérései lényegesen hozzájárulnak az intelligenciabéli egyéni különbségekhez, de a gének határmechanizmusai ismeretlenek. A genetikai különbségek hatása a korral növekedni látszik, de nem tudják, hogy miért.

2. A környezeti tényezők szintén lényegesen közreműködnek az intelligencia fejlődéséhez, de nem teljesen értjük, hogy mik ezek a tényezők és hogyan működnek. Például az oktatásban való részvétel biztosan fontos, de nem tudjuk, hogy az oktatás mely szempontjai döntőek.” (Neissen et al. 1996)

Joggal feltehetően, hogy a képességek egy adott populációban normális eloszlást mutatnak (az IQ teszt ezt a sajátosságát bizonyítja jól szemléltetve). Vitatható azonban, hogy milyen a származási előnyök és hátrányok eloszlása. Az osztályelmélet hívei a diszkriminációs elméletet hiszik, míg más megközelítések arra tesznek kísérletet, hogy a társadalmi státusz és így a származást is egy normális eloszlású változóval mérjék. Mindenesetre a mobilitáskutatás jövője szempontjából az egyik alapvető kérdés, hogy teremt lenyomó logikai vitákat a képességek és a származás társadalmi státuszra való ténylegesen hatásmechanizmusát feltárják.

Ennek a hatásmechanizmusnak a pontos ismereténélkül is tudjuk azonban, hogy a képességek és a származás együttessen magyarázzák a társadalmi státusz szórásnak több mint a felét. Feltehetően a szűkebb körű társadalmi státusz szórásnak az életútjában keresendő. A meritokrata elméletek ennek az életútnak a státusz megszerzési folyamatára leginkább ható tényezőit foglalkoztatják össze a teljesítmény (*effort*) fogalmában. Hauser és Faetherman nyomán a mobilitáskutatás a teljesítmény legfontosabb elemét véli megtalálni az iskolai pályafutásban és végzettségben. Pillanatilag sem vitatjuk, hogy makroszinten valóban az iskolai a modern társadalmakban a státusz megszerzés legfontosabb intézménye. (hasonlóan ahhoz, ahogy ezen intézményeket a tradicionális társadalmakban a katona és az egyház jelentette.) Ugyanakkor tudjuk, hogy a mobilitásfi nom szerkezetében jelenlévők az iskolától független hatások. Egy adott társadalmi rétegben belül az iskolai teljesítmények alapján koránt sem lehet előre jelezni, hogy az „életben” ki lesz sikeres és ki sikertelen vagy átlagos. Feltehetőleg itt igen fontos szerepet játszanak olyan motívációs és értékválasztási tényezők, amelyek iránt a pszichológia és a munka gazdaságtan lényegesen több figyelmet fordít, mint a szociológia és a hagyományos mobilitáskutatás.

Végül a státusz megszerzési folyamatban jelentős szerepet játszanak olyan elemek, amelyek a szerencse (*Luck*), fogalmába foglalhatók össze. Nem egyszerűen az eddigiektől különböznek, hanem magyarázó részről, a státusz szórásnak reziduálisáról van szó. Különböztesük meg ugyan is a nem ismert véletlen szerű hatásoktól a tudott, de nem mért, vagy nehezen mérhető tényezőktől, amelyek képességek, származás

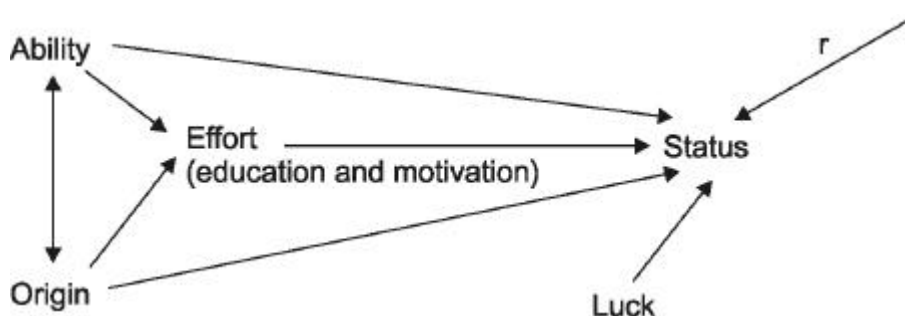

mazástól, az egyéntörékvéseitől függetlenül végig kísérik az emberek életét és jelentős hatással vannak az egyén élet pályájára.

Ezeknek a tényezőknek egy része makroszinten jelentkezik, de különböző hatással lehet az egyén élet pályákra. Egy háború vagy törtenelmi katasztrófa felépített karrieret törhet derékba, míg másoknál megnyitja az egyéni felemelkedés csatornáját. A kelet-európai rendszerváltás egyekek számára megnyitotta a tökéletesedés lehetőségét, míg a széles tömegek élet pályáját kevéssé befolyásolta. Egy-egy új gazdasági ágazat – pl. informatika – megjelelése más lehetőséget teremt a „szerencsés” időszakban induló nemzedék számára, mint kéőbb jövő társaiknak.

A forogdó szerencse más elemei között leül az egyén életében jelennek meg. Súlyos betegség, a család felbomlása, egy véletlen találkozás stb. egy egész életre kiható befolyással bírhat. A mobilitás kutatás új perspektívát nyitthatna meg, ha az élet pályá feltehetőleg csak intenzív kutatási technikákkal feltárható elemeit betudnánk építeni a mobilitás kutatás adatbázisaiba.

Mind ezek közöttében a Blau-Duncan által meghatározott egyszerű státusz megszerzési modell egy négy elemű modellre építhetjük fel, ahol a megszerzett státusz a képességek (*ability*), a származás (*origin*), a szerencse (*luck*), és a teljesítmény (*effort*) erejéje. Ezt a modellt nevezük a státusz megszerzés AOLE modelljének:

2. ábra A státusz megszerzés AOLE modellje

Ez a megközelítés több ponton is paradigma váltást igényel a mobilitás kutatásban. Egyfelől retrospektív adatgyűjtést olyan panel vizsgálatoknak felváltania, amelyekben már viszonylag korai életkortól követhető a képességek kibontakozása és az életpálya fordulói. Másfelől interdiszciplináris együttműködésre van szükség különösen a pszichológusokkal és a genetikusokkal első sorban a sztenderdizált mérési technikák kialakításában (képességek, motíváció). Harmadrészt kísérletet kell tenni a kvalitatív életpálya információk sztenderdizálására és ezen információk beépítésére a hagyományos kvantitatív mobilitási adatbázisokba. Végül – stálán ez a legfontosabb paradigma váltásban – fel kell szabadulnunk mind azon ideológiai előítéletektől, amelyek az elmúlt nyolc év mobilitás kutatásai rárakódottak. Ez pedig mindenekelőtt az esélyegyenlőség fogalmának újragondolását igényli.

AZ ESÉLYEGYENLŐSÉG ÉS AZ ÁLLAM BEAVATKOZÁSHATÁSAI

Az esélyegyenlőség polgári követelése a politikai eszmétörténetben az egyenlőség kommu nisz ti kus kö ve te lé sé vel áll szem ben. A hu sza dik-hu szon egye dik szá zad for duló já ra már nem csak ali berális, ha nem abal oldali szociális gondolkodás is felismer te, hogy az egyenlőségeszmény megvalósítási törekvése más alapvető értékek, a ha té kony ság, a sza bad ság, az igaz sá gos ság kor lá to zá sá val jár együtt. Ugyan ak kor az egyenlősé lyek biz to sí tá sa a jobb oldali konzervatív szociális gondolkodás igényrend sze ré nek is meg fe lelt.

Mind ezek alapján Sorokin eszméje – jóllehet térben és időben különböző akcentusokkal – meglehetősen általánossá vált: egy társadalom minősítésének fontos szempontja, hogy polgárai számára mennyire biztosít egyenlősé lyeket az egyenlősé get hordo zó kü lö n bö ző társadalmi pozíciók elérésére. Az esélyegyenlőség politikait ö rek vé se azon ban min den ál ta lun k is mert tár sa da lom ban szem ben áll az egyenlő len esé lyek valóságával. A hagyományos mobilitás kutatás kimutatja, hogy a származás hatása az egyén élet pályájára lényegében változatlan a modern ipari társadalmakban (*constant fluidity*). A státusz megszerzés kibővített modellje pedig a képes sé ge ke le ve egyenlő len el osz lás át, az egyé ni tö rek vé se k estel je sí tmé nyek kü lö n bö ző sé ge it, a sze ren cse for gan dó sá g át te sz i hoz zá az esélyegyenlő len sé ge ke re ali tá sá hoz.

Fogalmazzunk általánosan: az egyenlőtlen ségekben bővelkedő emberi társadal mak ban az esélyegyenlőség megvalósítása eleve lehetetlen, mivel

- a) A kedvezőbb helyzetben levők sajtóma guk és utódjuk szá má ra min dent el kö vet nek az elő nyök fenn tar tá sá ra, és
- b) az esélyek ki egyen lí té se ma guk nak az egyenlő len sé ge ke nek a fel szá mo lást je len te né, ami – má ra be lá tot tan – az em be ri társ da lom fej lő dé se szempont já ból sem kí vá na tos. A meritokrata ví zió is csak ar ról ál mo dik, hogy a szár ma zá si egyenlőtlen ségek korláta it lehet áthágni, de a képességek és teljesítmények szelekciós elvéről nem kíván lemondani, a jó képességek érvényesülésének korlátozása, a teljesítmény negatív honorálása valóban falanszterszerű látomás ok ban je le nik csak meg.

Be kell lát nunk te hát, hogy az esélyegyenlőség eszméje nem megvalósíthatósága okán, hanem éppen megvalósíthatatlansága elnére vált követelménnyé az utóbbi évti ze dek ben. Mi kö vet ke zik eből a társadalom poli ti ka szá ma ra? Egy fe lől az, hogy nem el vont – és le he tet len – esélyegyenlőség biz to sí tá sa, ha nem a va lós esélyegyenlő len ségek csökken té se kell a kö zé ppont ba kerüljön. Más fe lől, hogy az esélyegyenlő len ségek csökken té se nem lehetséges egyenlőtlen ségek csökken té se nélkül. Álsá gos vé le ke dés, hogy az egyenlő len sé get fon tos nak tartom, de az esélyegyenlő len sé ge ket nem vi se lem el. Azt kell vi lá go san vé gig gon dol nunk, hogy mi lyen tí pu sű egyenlő len sé ge ket tartunk kívánatosnak, esetleg tolerálunk, s melyeket nem. (Erről ld. Tóth 2005.) Harmadrészt pe dig vi lá go san meg kell fo gal maz nunk az esélyegyenlő len sé ge ke csökken té sé nek célrendszerét: azok az esélyegyenlő len sé ge ke t kí vánjuk korlátoz ni, csök ken te ni, ame lyek aka dá lyoz zák az egyé ni ké pes sé ge ki bon ta ko zá sá t és a társ da lom jó lét nö ve ke dé sét.

S mi kö vet ke zik min debből a mo bi li tás ku ta tás új nem ze dé ke szá má ra? Első sor ban az, hogy má ra már nem az esélyegyenlő len sé ge ke té nyé nek re gisz trá lá sa, ha nem sok kal in ká bb az a fel adat, hogy fel tárjuk azo kat ha tás me cha niz mu so kat, ame lyek az em

bereknek a társadalomban való elosztását szabályozzák, a sikerés a lecsúszás alapvető faktorai.

IRODALOM

- Andorka, R. (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* (Trends of Social Mobility in Hungary), Gondolat, Budapest
- Beck, U. (1982): Jenseits von Stand und Klasse? In: Kreckel, R. ed.: *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt. Sonderband, 2.*
- Blau, P.M.–Duncan, O.D. (1967): *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Erikson, R.–Goldthorpe, J.H. (1992): *The Constant Flux*. Oxford: Calderon Press.
- Erikson, R.–Goldthorpe, J.H.–Portocarero, L. (1979): Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies. *British Journal of Sociology*, 30.
- Featherman, D.L.–Jones, F.L.–Hauser, R.M. (1975): Assumptions of Social Mobility Research in the U.S.: The Case of Occupational Status, *Social Science Research* No. 4
- Featherman, D.L.–Jones, F.L.–Hauser, R.M. (1978): *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- Ganzeboom, H.B.G.–Luijckx, R.–Treiman, D.J. (1989): Intergenerational Class Mobility in Comparative Perspective. *Research in Social Stratification and Mobility*, 8.
- Ganzeboom, H.B.G.–Treiman, D.J.–Ultee, V.C. (1991): Comparative Intergenerational Mobility Research. *Annual Review of Sociology*, 17: 277–302.
- Herrnstein, R.J.–Murray, C. (1994): *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*. New York: Free Press.
- Hauser, R.M. et al. (2000): *Occupational Status, Education and Social Mobility in the Meritocracy*. Princetown: Princetown Press.
- Hout, M. (2003): What we Have Learned: RC28's Contributions to Knowledge, Conference Paper.
- Hout, M.–Hauser, R.M. (1992): Symmetry and Hierarchy in Social Mobility: A Methodological Analysis of the CASMIN Model of Class Mobility. *European Sociological Review*, 8(3).
- Hradil, S. (1982): Die Ungleichheit der Sozialen Lage. In: Kreckel, R. ed.: *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt. Sonderband, 2.*
- Imada, T.–Imada, S. (1982): Stratum Differentiation, Labor and Career Mobility. Paper given at the 10th World Congress of the International Sociological Association, Mexico City, August.
- Jencks, C. (1972): *Inequality*. New York: Basic Books.
- Jencks, C. (1979): *Who Gets Ahead? The Determinants of Economic Success in America*. New York: Basic Books.
- Kolosi, T. (1985): *Tagoltársadalom*. [Stratified Society.] Budapest: Gondolat.
- Kolosi, T. (1993): The Reproduction of Life-style: Comparison of Czechoslovakian, Hungarian and Dutch Data. In: Szmátka, J.–Mucha, J. eds.: *Eastern European Societies on the Threshold of Change*. Leviston: Edwin Mel len Pr.
- Lipset, S.M.–Bendix, R. (1959): *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley: University of California Press.
- Machonin, P. (1968): *Cehslovensko Spolecznosty*. [Czechoslovak Society.] Prag.
- Neisser, U. et al. (1996): Intelligence: Knows and unknowns. *American Psychologist*, 51(2).
- Raftery, A.E.–Hout, M. (1993): Maximally Maintained Inequality: Educational Stratification in Ireland, *Sociology of Education*, 66,1:

- Róbert, P. (1986): *Származásés mobilitás*. [Origin and Mobility.] Stratification Model Survey Vol. 7. Budapest.
- Róbert, P. (2000): *Társadalmimobilitás*. [Social Mobility.] Budapest: Század vég.
- Saunders, P. (1995): Could Britain be a Meritocracy. *Sociology*, 29.
- Saunders, P. (1997): Social Mobility in Britain: An empirical evaluation of two competing explanations. *Sociology*, 31.
- Saunders, P. (1999): Intelligence, Meritocracy and Class Differences. NSWIER
- Sewell, W.H.–Hauser, R.M. (1975): *Education, Occupation, Earnings*. New York: Academic Press.
- Sewell, W.H.–Hauser, R.M.–Springer, K.W.–Hauser, T.S. (2003): As We Age: A Review of the Wisconsin Longitudinal Study. *Research in Social Stratification and Mobility*, 20.
- Shavit, J.–Müller, W. ed (1997): *From School to Work: a Comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations*. Oxford: Oxford University Press.
- Sorokin, P.A. (1964): *Social and Cultural Mobility*. New York: The Free Press.
- Tóth I.Gy. (2005): *Jövedelemeloszlás*. Budapest: Század vég.
- Treiman, D.J. (1977): *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press.
- Treiman, D.J.–Ganzeboom, H.B.G. (1990): Cross National Comparative Status Attainment Research. *Research in Social Stratification and Mobility*, 9.
- White, K.R. (1982): The Relation between Socioeconomic Status and Academic Achievement. *Psychological Bulletin*, 91.
- Young, M. (1958): *The Rise of the Meritocracy*. London: Thames and Hudson.

NEMZETISZOCIOLÓGIÁKKLASSZIKUSSZOCIOLÓGIÁJA

BOGNÁR Bulcsu

Pécsi Tudományegyetem, Szociológia Tanszék
H-7624 Pécs, Rókus u. 2.; bogbu@hotmail.com

Némedi Dénes: *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2005.

Luhmann szerint nem történt semmi jelelősele lépés a szociológiában a társadalom elméletéről a száz évvel ezelőtti alapító atyák, a klasszikusok idős kora óta. Az említett szerző minden esetre ezzel magyarázza az apadni nem lát szórólódek lődést a klasszikus sávált elődök iránt (Luhmann 1998: 20). Nem vállalkoz nek an nak eldön tésére, hogy valóban elve szítette-e a szociológia képességét a társadalom tudományos gondolkodást meghatározó elméleti keretek létrehozatalára, azonban más társadalomtudományokkal való összevetésben a szociológia fokozott érdeklődése elméleti előzményei iránt vitán felül áll. Mind a jelenbeli munkák, mind a magyar szociológiaoktatás ezt a sajátos preferenciát tükrözi. Fokozott érdeklődés kell ténél, hogy kiserje azt a kötetet, amely először kálau zolja vé gíg az ol va sót a klasszikus szociológia jelelősele ke vésbé meghatározó szerzői nek társadalomtudományos munkásságán. Különösképpen akkor, ha ennek a régóta várt hiánypótló munkának Némedi Dénes a szerzője. Némedi társadalomelméleti és elméleti történeti kötetei ugyan is mindig fontos állomások a honi szociológia számára. Ezek a munkák több éves vagy évtizedes elmélyült kutatás után kerülnek ki a szerző tollából, s témától függetlenül kiemelkedő alkotások, legyen szó a két háború közötti népi szociográfia (Némedi 1985), Durkheim (Némedi 1996, 2000) vagy Habermas (Némedi 2000) társadalomelméletének vizsgálatáról. Nincs ez másként Némedi legfrissebb munkájával sem, amely méltó folytatása a szerző eddigi írásainak.

A kötetet a szerzőnek az egyetem szociológiai területről tényleg három évtizedes kutatómunkájának összefoglalásaként is tekinthető. A hosszas érlelődest mutatja, hogy az idén megjelent munkának egy első, rövidebb és még nem az itt tárgyalt területek egészére kiterjedő előképe belső egyetem i jegyzet formájában már 1994-ben kézben forgott. Az azóta eltelt időszakban egyrészt a szerző újabb területeket (az intézményesült amerikai szociológiai ke zedeit, a Durkheim utáni franciaszociológiát és a Weberen, Simmel és Tönniesen kívüli német szociológiai egé szét) vonta be az elemzésbe, másrészt a jelen kötet koncepciója szerint szűkített rajta (pl. Comte, Spencer, Marx kihagyásával), de a korábbi munkával való folytonosságot mutatja, hogy az évtizeddel ezelőtti változatban is meg lé vő ér tel me zé si ke ret jórészt megmaradt. Ez a klasszikus szociológia tartalma ról al ko tott, a vizsgált három terüle ten (francián, német és amerika in) egy sé ge sen képvise lt sa já tos fel fo gás in do kol ja, hogy a való jában három külön álló mono gráfia terjedelmű munka egy kötetben került a nagyérdemű elé. (Ezt se gí ti az a ki adó i le le mé ny, amely nagy lap mé rettel, a sorok széthúzával rendezte az egy kötetbe az így is majd 600 oldal terjedelmű munkát.)

A tankönyv ként is használható szöveg a szerző célja szerint átfogó, egy séges elvek alapján felépülő képet kíván nyújtani a szociológia tudományának klasszikus szakaszáról, egyaránt súlyt helyezve a tudományra mint intézményre, mint teljesítményre és mint gondolati világnak a bemutatására. A tudományos tudás termelésének sajátos módjai alapján különbözteti meg a szociológia tudományának proto-, klasszikus- és modern korszakát. A kötetben tárgyalt közsőkorszakot az intézményesülő szaktudomány első, más képpen professzori szociológának nevezett időszaknak tekintik a szerző, amikor a tudományos ismeretek átadásának közsőpontjában a korszerű szaktudást nyújtó, tevékenységét hivataloszerűen üző bürokrata, az egyetem tanár áll. Annak a korszaknak a szociológiát kívánja megrajzolni, amikor nem csupán új fajta szaktudományos racionális rendszernek kialakítására kerül sor (mint Comte szociológiája esetében), hanem amikor a szaktudomány intézményesülésére és egy, a foucault-i értelemben vett diszkurzív formáció kialakítására is kerül sor. (Ez a korszakot lásd a Lyezi Comte mellett J.S. Millt, Spencert és Marxot is a protoszociológia képviselői közé.) Ebben a folyóiratban Némedi egyaránt tárgyalja a klasszikus korszakot ki jelelő új fajta termelési módok külső körülményeit (egyetemek, tanársékek létrejöttét, a tudományos termelési biztósító könyvtárak, laboratóriumi moki alakítását, a kapu őrzőként funkcionáló, a dilettánsokat távartó szakfolyóiratok megjelenését) éppúgy, mint a termelési módok belső jellemzőit, a tudománykorszakra jellemző kognitív tartalmát.

Noha ez a megközelítés a szerző értelmezése szerint is „hasonló jelenségekre” (Némedi 2005: 7) utal mint egy szaktudomány intézményesülésére, Némedi perspektívájában sokkal tárgyalja a lenyegző csoportvizsgálataira alkalmas. A tudományos termelés módjának elemzése – Merton tudásszociológiai programjához hasonlóan (Merton 1967) – egyaránt tér az elmélet és a közső társadalmi erejére, stá tuszára, aszociológiai társadalmi szerveződéseknek változásaira és a környező társadalmi és kultúrális struktúrára. A szerző elemzésében a mertoni tudás szociológiai program egészül ki a Bourdieu-féle mező elemzésel: Némedi min dig ki tér a tárgyalt szerző a tudományos mezőben a foglalt pozíciójának az elméletalkotásra tett hatásaira. A tudásszociológiai elemzés jellemzői kívánják meg, hogy már időközben klasszikus á vált munkák megközelítésével szemben a kötet nem egyszerűen a korabeli, legjelentősebbnek tekintett elméleti irányzatokat tárgyalja miként Randall Collins (Collins 1994), sem ki zárolag az azt reprezentáló szerzők értelemezésére kerül sor, mi ként ez Raymond Aron munkájára (Aron 1970) jellemző. Némedi az egyes szociológusok életművének vizsgálataán keresztül mutatja be a tudás termelésének kognitív és külső tartalmait. A kötet értelemezésére törvébi érénye, hogy a történeti ség ekét érvényesíti az egyes szerzők tárgyalásában. A szerző más összefoglaló munkákkal szemben (Martindale 1961,¹ Nisbet 1994; Jonas 1969) a jeles szociológusok életművét

1 Martindale történeti ségetöbnyire kimerül az egyes főelméleti irányok (pozitívizmus, konfliktuselmélet, formális szociológia, behaviorizmus, funkcionálisizmus) történetének összefoglalásában. A megközelítés logikájából adódik, hogy a szerző a gyobb fontos ágot tulajdonít az általa megrajzolt egyes irányzatokon belüli folytonosságnak, mint a különbözö hágyományú (francia, német, amerikai) szociológiai ák elterö kérdés feltevéseinek, vagy az egyes szociológusok életművének a külső körülményektől nem független változásainak. (Így lesz erősebb kapcsolat Martindale-nél a „társadalmi behaviorista” Weber és Maclver társadalmelméleté között, mint Weber és a százd forduló német szociológiai közsőtt.)

nem egy vég ső nek tekin tett ál la pot alapján raj zol ja meg, ha nem az el mé let ala ku lá sá nak kül ső és bel ső té nye zők ál tal ki raj zolt ten den ci á it is meg je le ní ti, mi nek kö vet kez té ben az el mé let vál to zá sá nak, ala ku lá sá nak fo ly a ma ta is ny o mon kö vet he tő vé vál ik. Ez a rész le te sebb, de a tan könyv jel leg mi att még is csak a leg fon to sabb mun kák ra szű kített és csak a leg lény e sebb von á so kat ki emel ő tár gyal á sa szer en csés kom p ro mis szu mot kö t ve ú gy ké pes át fo gó ké pe tra j zol ni az egy es so ci o ló gu so ké let mű vé ről, ho gy az el mé let for má ló dás á nak fő bb cso móp ont jai szer int cso por to sí t va is meg mu tat ja az egy es mű ve ket ös sze fű ző je gye ket, mi ké nt ki tér a vál to zá s ten den ci á i ra is.²

A kö tet kon cep ci ó ja nem meg le pő mó don a leg si ke re se ben ép pen Durkheim so ci o ló gi á já nak tár gyal á sá ban mu tat ko zik meg. Itt Némedi egy részt el kü lö ní ti a durkheimi tár sa da lom el mé let fő kor sza ka it („A po zi ti vis ta Durkheim”, il let ve „Durkheim, az ar ch ai kus tár sa dal mak tu tá tó ja és a vallás so ci o ló gu s”), majd a két é le se ben el vál ó idő szak fő bb kér dő fel te vé se it (a po zi ti vis ta mó dszertani elkép zel é se t, a tár sa da l mi szo li da ri tás – in te grá ci ó – re gu lá ci ó kér dő se t, il let ve az osz tá ly o zá s tár sa da l mi ter mé se tét, a vallás so ci o ló gi a mint so ci o ló gi a el mé let prob lé má ját) ve szi sor ra, min den eset ben tár gyal va az elmé let for má ló dás á nak kül ső és bel ső té nye ző it. Az egy es kor za ko kon be lü li, ha son ló kér dő fel te vé sű mű ve ke elem zé se nek ös sze kap so ló sá val, il let ve a tár sa da l mi kör nye zet és a ko ra be li tu do má ny os mez ő szem pont jai nak fi gye lem be vé te lé vel Némedi ér vé nye se ben tud ja me raj zol ni Durkheim so ci o ló gu si pá lyá já nak í vé t, mint Aron a mű ve ket (*A tár sa da l mi mun ka meg osz tás ról, Az ön gyil kos ság, A vallási é let ele mi for má i, A so ci o ló gi a mó dszertani szab á lyai*) és prob lé ma kö rö ket (so ci o ló gi a és so ci a li z mus, so ci o ló gi a és fi lo zó fia) tár gyal ó meg kö ze líté se. A *Klasszikus so ci o ló gi a* Weber fe je ze te lát szó lag kö ze lít Aron (1970) és Giddens (1971) fel osz tá sá hoz, de a hely en ké nt me ge gy e ző fe je zet cí mek be is ér vé nye sül Némedi el tér ő kon cep ci ó ja. (A szer ző ép pen Giddens elem zé se vel szem ben nagy fi gye lem for dít Weber nek a nyu ga ti ra ci o na li z mus és a pro testán se ti ka ös sze füg ge se i ről szó ló állás pont ján ak – ál ta lá ban in do ko lat la nul nem tár gyalt – vál to zá sa i ra.)

Némedi nek a ki in du lás ké nt meg fog almaz ott ál ta lá nos ér tel me zé si me ze jé ből a kon krét viz gá la tok so rán egy (ké tség te len ül az el mé leti meg fon to lás ok ban is köz p on ti sze re pe t ját szó) té nye ző em el ke dik ki. A tu dás ter me lé sé nek a szer ző ér tel me zé se szer int a klasz ki kus kor za kra ér vé ny es sa já to s sá gai kö zül az in téz mé nye se dő se re pe ke rül kö zép pont ba a sok szem pon tú viz gá lat egyé b di men zi ó i kö zül. Ezt nem csu pán Tenbrucknak a szer ző ál tal is idé zett meg kö ze líté se (Tenbruck 1981) jel zi, amely egye ne sen a tár sa da lom mint ön ál ló ka te gó ri a szü le tés é t is a so ci o ló gi a tu do má n yá nak egye te mi in téz mé nye sülé sé hez kap so l ja. Némedi nél az elem zett szer zők és fő leg az egy es te rü le tek kö ré talap ve tő en a so ci o ló gi a in téz mé nye sülé sé nek pers pek tí vá ja

2 Némedi meg kö ze líté s től lé nye gi leg kü lö n böz ő ér tel me zé sek kö zül Robert Nisbet (Nisbet 1994) kon cep ci ó ját ér de mes ki em el ni. Ő a so ci o ló gi ai ha gy o má ny to lyan jel lem ző köz ponti é ma kö rök (aköz s ség, a te kin té ly, a tár sa da l mi hely zet, a szent he z és pro fán hoz fű ző dő vi szony, az eli de gened é s kér dő se) al ap ján ha tá ro z za meg, amely ek a so ci o ló gi a al ap ve tő kon sti tu tív tar tal mait je len tik. Eh he z az ér tel me zé si ke re t he z kap so l ó dik Boudon meg kö ze líté se (1998) is, aki a klasz ki kus szer zők kö zöl se lem le ti és fo gal mi in tu í ci ó juk al ap ján kap so l ja ös sze. A meg kö ze líté s ből ad ó dik, ho gy mind két szer ző nél a so ci o ló gi a klasz ki kus ha gy o má nyá hoz tar to z nak mind az ok a szer zők, akik ér tel me zé si ke re t é ben köz p on ti sze re pe t ját sa na k ez ek az egy sé gek a tár sa da l mi je len sé ge ke lem zé se ben és meg érté se ben. Nisbetnél és Boudonnál ez ek a sa já to s sá gok je lem zik Weber, Durkheim, Pareto mel lett a Némedi ál tal a pro to so ci o ló gi á hoz so rolt szer ző ket (Tocqueville, Marx, Burke, stb.) is; mi ál tal a klasz ki kus so ci o ló gi á nak is más tar tal mat tu l aj do nít a nak.

jelölki. Ez a megközelítés hozza magával, hogy a különbözőképpen intézményesülő nemzeti szociológiákat külön egységben tárgyalja. (Másképp a tudásszociológia elemzés és a történetiség szempontja is megkívánja, hogy a kötetben tárgyalt három földrajzi területet külön egységként szerepeljen, hiszen az eltérő történeti helyzet némi legeltérő válsókat és változásirányokat jelel ki az egyes nemzetközi szociológiai származásból.) A kötet struktúráját, illetve a tárgyalt és nem tárgyalt szerzők, irányzatok, sőt nemzetisádalomtudományok körét azonban az egyetemes szférában helyetkapó szaktudomány megléte vagy hiánya határozza meg. Minden bizonnyal ez magyarázza azt, hogy Némedi főcíójának más tekintetben megfelő, jeleltős társadalomtudományos eredmények taglalására nem kerül sor. Noha a szerző az általános bevezetőben azt fogalmazza meg, hogy a klasszikus szociológia legfontosabb produktumai inkább értelemszerűen is törekedtek (Némedi 2005: 13); mégis nehezen ne azt állítsa, hogy a kötetben nem tárgyalt angol származású társadalomtudományos gondolkodás (Franz Boas, Bronislaw Malinowski, Alfred Radcliffe-Brown, stb.) szociológiai eredményei nem indokolnák a szerzők tárgyalását. Nyilvánvalóan a szerző koncepciójában fontos szerepet játszó szociológiai ként való intézményesülés hiánya magyarázza a kötet bennagy részletességgel tárgyalt Durkheim utáni francia szociológiával (elsősorban Marcel Mauss-szal, Célestin Bouglé-val, Lucien Lévy-Bruhl-lel), vagy magának a francia alapítótáival sok tekintetben rokon angol származású megközelítések ki maradását.³

Nem vitatjuk, hogy az intézményesülésnek két ség te le nül fontos szerepe van a klasszikus szociológia ki alakulásában, de a kötetben ez alapján össze kapcsolt három tradíció több ponton is csak fenntartásokkal gyömszölhető bele ebbe a modellbe. Ahol pedig az általános meghatározás ezen elemek kapcsolja össze két különböző földrajzi területet (az amerikai és a francia) szociológiai áját, ott egy má sik lé nye ges jegyben való eltérés mutat számottevő eltéréseket. Mi közben tehát Némedi a szociológiai ként való intézményesülés hiányait tekintve a szociológiai ként most is meghatározó korabeli szerzők taglalásától, a jöde ig egy általán nem intézményesült német „szociológiát” nagy részletességgel tárgyalja. (Német területen – mi ként ezt Némedi is ki emeli – egészen 1920-ig nem kap egyetemesi kiemelési mód ugyan Németországban is megfigyelhető, de az nem a szociológiai ához mint szaktudományhoz, hanem a közgazdaságtanhoz, vagy a filozófiához kapcsolódik. A korszak nem egy meghatározó képviselője (mindezek előtt Max Weber) pedig ki fejezetten elveti a szociológia mint szaktudomány egyetemesi meghonosítását.⁴ A német szociológia má sik lé nye ges eltérése az, hogy a magát több nyire nem vagy csak fenn tartásokkal szociológianak nevező társadalomtudomány 1920 utáni intézményesülése a kognitív tartalmak

3 Nyilvánvalóan a jelentős angol származású társadalomtudományos eredmények ki maradását nem indokolja az, hogy az említett szerzők munkásságának minősíthető szociológiai természetűnek. Ezzel az érveléssel ugyan is kérdéses válhatna a Durkheim utáni francia szociológia, sőt magának az alapító atyának életművének jeleltős részét képező (második nagyalkotói korszakát jeleltő) egy értelműen etnológiai természetű kutatásainak, elméleti alapállásának a kötet történetét tárgyalása is.

4 Köztudott, hogy Weber a szociológiai illetékeségnek területe ki jeleltő társadalom szótól is erősen idegenkedett, mi vel a társadalom egyes értekszféráiban, életvezetési szabályai banyan jeleltős különbséget látott, hogy lemondott arról, hogy mindezeket egy egységes nem-fogalommal lássa el. (A társadalom kategóriájának negli gálását mutatjatöbbek között a *Gazdaság és társadalom* címen el hí resült össze foglalom munkarendeti megnevezése is.) (Weber társadalom nélküli szociológiai ájáról lásd részletebben Hartmann Tyrell 1994.)

tekintetében nagyon kevéssé tekinthető fontos produktumokat létrehozónak, éppen az egyetemen megnéki alakuló kultúr tudományi szociológia (Mannheim), vagy a társadalomfiológia (a frankfurtiak), illetve az egyetemi szociológiához egyáltalán nem kapcsolódó fenomenológiai irányzat (Schütz) eredményeihez képest. Lehet persze az elméleti modelltől való fenti eltéréseket a klasszikus szociológia sajátos elágazásának tekinteni (mi ként ez Némedi te szí), de a német Sonderweg eseményeinek sokkal erősebben térnek el az általános meghatározásjegyektől, mint amennyire összekapcsolódnak a kötet „klasszikus szociológia” koncepciójával. A kötetben általánosan meghatározott jegyek az amerikai klasszikus szociológia esetében is csak részint találhatók meg. Itt valóban megfigyelhető a szociológia mint szak tudomány gyors intézményesülése, azonban nagyon kevéssé lehet egy diszkurzív formáció meglétéről beszélni. Az alapítók (Sumner, Ward, Small, Giddings, Ross) a szerző által is feltehetően nem véletlenül külön tárgyalts csoportjának szociológiája meglátásomszerint sokkal inkább azokat a jegyeket viseli magán, amelyekkel más összeállításban Némedi teljes joggal a protoszociológia képviselői jelmezte. Hiszen az amerikai alapítókis – mi ként Marx, vagy Spencer (horribile dictu: mi ként Montesquieu, vagy Tarde) – a 18–19. század társadalom tudományos eredményeit rendezik egy átfogó koncepció alá, anélkül, hogy egy szak tudomány önálló kérdésfeltevésével jelmezne az elméleti megközelítéssel, vagy hogy önálló „szociológiai” kutatásokat folytatnának.⁵ Valójában az *Egymásik szociológia előfutárai* fejezetben tárgyalt Cooley, Mead, Veblen és részint a Hull House, a survey mozgalom és Du Bois megközelítése lép túl a 19. századi Spencertől kezdő társadalomelméleten. Éppen azon szociológia képviselői, akik közül jó páran és éppen a legjelentősebbek (Cooley, Mead, Veblen) nem is kapcsolódnak az intézményesült amerikai szociológiához. Mindezeket figyelembe véve tehát a „klasszikus szociológia” könyvben használt fogalom leginkább a szerző legfőbb kutatási területeként számon tartott francia modell köré szerveződik. Itt beszélhetünk gyors intézményesülésről, az akadémiai szociológiai folyóirat megjelenéséről, itt valósul meg a modell szerűen Durkheim szemléjében a professzori szociológia, s itt nevezni magát szociológiának az a diszkurzív formát létrehozó intézményesedett szaktudomány, amely olyan kognitív tartalmakat produkál, amely méltán nevezhető klasszikusnak.

Némedi kétségtelesen elrejté a tettesz arra, hogy a szociológia történet legjelentősebb szerzőit új módon korszakolja,⁶ de a klasszikus szociológia kötetbeli

5 Nem véletlen, hogy Nisbet példál nem is tekinthető szerzőket komolyan vehető szociológiai elmélet fogalmazóinak, hanem munkáikat egy gyorsan intézményesülő tudomány olyan elsődleges feladatai közé taglalja, amely az szociológia megteremtéséről szóló érvek meglehetősen laza és törékeny hálózatait alakítja.

6 Némedi koncepciójának természetesen vannak előképei a korábbi esztörténeti munkákban. Oberschallnek (1972) és Lazarsfeldnek (1962) a szak tudomány intézményesülésével kapcsolatban állítólag megközelítése és az intézményesülés általuk megfogalmazott tartalmi jegyei, illetve az ez alapján történő korszakolás mutat párhuzamokat. Másrészt Johan Heilbronnak (1995) hármastagolásosztja használt tartalmú korszakokra a szaktudományok történetét. Heilbronn a 19. század elejéig tartó prediszciplináris szakaszról beszél, ami kor még nem jöttek létre szak tudományok, sem szaktudósok, hanem csak akadémiákon, tudóstársaságokban működő közírók hoznak létre „műnem”-et (*intellectual genres*). Ezt követi a 19–20. századi diszciplináris korszak, ami kor az egyetemi intézményekben tevékenykedő szak tudósok határozzák meg a tudás természetét tartalmát. Némedi fel fogásától lényegesen különbözött az, hogy Heilbronn ezt a második szakasz nem bontja újabb egységekre (klasszikus és modern korszakra), viszont beszél egy olyan harmadik korszakról, amelyet Némedi nem taglal. (Ez lenne a poszt diszciplináris szakasz, amely Heilbronn szerint az inter-, multi- és transzdiszciplináris kutatások szaporodásával csak napjainkban kezdődne el.)

meghatározása álláspontom szerint elsősorban a 19. századi társadalomelméleti, társadalomfilozófiai gondolkodástól választja el a későbbi időszakot és azokat a szerzőket, akiket a munkában részletesen tárgyal.⁷ Nem érzem ugyanis megalkotottnak a korszakhatár végének megjelölését, amely a kötet koncepciója szerint a professzori szociológia végét jelenti, hiszen a szociológia elmélet második világháború utáni klasszikusait (Habermas, Luhmann, Foucault-t, stb.) egy érteleműen ugyan az a klasszikusnak tekintett tudástermelési mód jellemmez, mint elődeiét.⁸ Kérdés az is, hogy az *Egy új szociológia kezdetei* fejezetben tárgyalt szerzők, irányzatok (a harminckorok, a „modern” szociológia előfutárai) valóban jogszorosul határokoztak a korábbi tudományostermelés túllépő szociológiai átkörébe. Némedi ilyen szerzőként tárgyalja Talcott Parsons társadalomelméletét, a szociológus korai nagyszintéziét, az 1937-es, *Atársadalmi cselekvés szerkezetét* (Parsons 1949) tekintetében a modern szociológia első megjelöléséi formájának. De mitől lenne ez a munka a kötet tudománytörténeti koncepcióját szem előtt tartva egy új, modern szociológia megalkotása? Az intézményesült amerikai szociológián belüli irányzatok, korszakok struktúrája ugyan kétségte nélkül megkívánja, hogy az előfutárak és az ezután követők, sokszínű „klasszikus” időszaktól (Mead, Thomas, Ezra Park, Burgess, Sorokin, stb.) elköltöztük Parsons jelezését, de az egész kötet „klasszikus” meghatározása alapján a kapcsolódási pontok rendkívül erőteljesen a munkában tárgyalt korszakhoz. Ugyan valóban nem az amerikai előzményekhez (ez magyarázhatja más tekintetben a munkákülnöklését), de a kontinentális, a német és francia „klasszikus” hagyományhoz anélkül, hogy itt elősorban nem arra gondolunk, hogy *A társadalmi cselekvés szerkezetében* elemzett szerzők (Pareto, Marschall, Durkheim, Weber) egy kivétel nélkül tekintve az európai századfordulós szociológia időszakának legjelesebb szerzői voltak. Ha nem arra, hogy Parsons ebben a munkájában valóban olyan elméletalkotásra törekedett, amely a weimari köztársaság jobban, vagy kevésbé intézményesült szociológiájának is a sajátja volt: a századforduló kiemelkedő szerzőinek továbbgondolásával igyekeztek új elméleti keretet létrehozni, mint ez Mannheim, Elias vagy Lukács szociológiai átkörébe is jelölhető. Parsons munkája sem tesz egyebet, elképpen az írás nem jelez olyan paradigmaváltást, amely indokolná az új korszakhatár bejelölését. (Parsons munkája valóban nem a szerző által felállított értelmű kértől tér el, ha nem kontinentális hagyományait a korabeli amerikai szociológia kérdéskörétől.) Némedi másrészt olyan elméleti eredményeket lát bele Parsons munkájába, amely a Lazarsfelddel fémjelzett modern empirikus szociológiával rokonítja, amely megteheti a professzori szociológián túllépő nagykutatói teameg dolgozó, sokszor interdisciplinárius kutatói alapjait. Ez a látásmód tetsezőpárhuzamögött azonban meglátásom szerint nem a szociológia egységeként új korszakának eljövetele áll, hanem az intézményesült tudomány két meghatá-

7 Az szociológia előzményeitől való sikerrel választás kétségtelene Némedi munkájának. Különösen a korábbi többségben képviselt azon megközelítés szembenjező ki világhatárt, amely megtehetően partatlan módon mind azon szerzőket hajlamos volt szociológusként felsorolni, akiknél a társadalom tematizálása megjelent. (Lényegében Jonas munkája (1969) is ezt a megközelítést tükrözi.)

8 Sokatmondó tekinthetetlen a Luhmann által megírt történet, amikor a bielefeldi egyetemre kerül megjelölhető kutatási területét a várható költségeket. Luhmann válasza („a társadalomelmélet területére, 30 év futamidővel, költség nélkül” Luhmann 1998: 11) példázza a klasszikus tudástermelési mód (egyszemélyes kutatóműhely) egyértelmű továbbélését a századik második felében is.

rozóterületének, az elméleti és az empirikus szociológiának végérvényessé válását mutatja. Miként Oberschall (1972) és Lazarsfeld (1962) tudománytörténeti munkái is meggyőzően ábrázolják, az empirikus társadalomkutatásban – különösen az ellenpólust jelentő chicagói irányzattal szemben – kétségtelenül egy új korszak kezdődik el Lazarsfeldék színre lépésével, a klasszikus szociológiától alapvetően eltérő tudományos területi módokkal, amely a mai napig meghatározza az elméleti hagyománytól, az intézményesült szak tudomány tudományos mezőben elfoglalt pozícióitól függetlenül az empirikus szociológia gyakorlatát. A kötet középpontjában álló társadalomelméleti hagyomány esetében azonban alig lehet ilyen váltásról beszélni, még ha az 1950-es évek hangúlyoztatán amerikai és nem európai szociológiai válásban helyenként magánveszeli a korábbi történeteket. (Parsons későbbi munkáinak kivételével, Merton határozottan.)

Mind ezek alapján fogalmazódik meg a kérdés: beszélhetünk-e a meglehetségtől eltérő, egy másra azonban kétségtelenül ható nemzeti társadalomtudományos hagyományokból szociológia néven intézményesülő diszciplína egy időszakának (1890–1945) azonos tudományos területi módjáról, a klasszikus szociológia korszakáról? A jelenbeli perspektívából nézve hajlamosakunk a társadalmi kérdésre, de az egyes nemzeti szociológiai lényegesen eltérő kérdéssel feltevései és válaszai (akognitív tartalmak) és az intézményesült, a szélesebb társadalmi környezet (a külső feltételek), vagyis a Némedi által apró lékosan bemutatott tudományos területi módnak belső és külső tényezőinek jelenlétére a szerző szándékával elletten belül sorban a különbségekre irányítják a figyelmet. Azokra az ebben az időszakban még na gyon határozatlan létező (a klasszikus zenében éppen úgy, mint a szak tudományok területén is megfigyelhető) nemzeti hagyományok meglétére, amelyet nem csupán egymással párhuzamosan futó, tartalmában lényegesen eltérő társadalmi sodások hoznak magukkal, hanem az ez zel ré szint össze függő, ré szint autonómiaival rendelkező intézményesedés, illetve a szakma struktúrájának sajátosságait is.⁹ Ez az oka annak, hogy valójában három egymással párhuzamosan futó, helyenként hasonlóságokat mutató nemzeti szociológiának hi télesen megrajzolt szociológia történetét forogathatja az olvasó, mint egy egységességnek tekinthető „klasszikus” korszakét. Hi szen sokkal inkább az egyes nemzeti szociológiai sajátosságai jelölik ki az egybe tartozó, vagy el különítő jeget.¹⁰ Ez magyarázza, hogy Némedi joggal tekinti egy új korszak szociológiájának a Durkheim-iskolához ezer szálon kapcsolódó, de a tervek kutatás gyakorlatában lényegesen különböző Levi-Strauss által fémjelzett strukturalista–funkcionalista szociológiát; míg nem lehetné ezt, ha ezt az egyébként általában meghatározásban a modern szociológiához kapcsolja gyet

9 Az egyes szakmák, tudományterületeknek a 19. században meginduló professzionalizálódásáról lásd Wilensky remek tanulmányát (1964).

10 A sok, itt nem felsorolandó tényező közül csak a heilbroni terminológia szerint a tudományok prediszciplináris időszakának az egyes nemzeti szociológiákban lényegesen eltérő, tudományos mezőben belüli pozíciójára utalnék. Franciaországban a társadalomelmélet mint terület átvolt politikai elmélettől és politikai tudományoktól a morálfilozófián belül bontakozott ki, meghatározva ezzel a kérdésfeltevések körét éppen úgy, mint az egyes szak tudományok egymáshoz való viszonyát is. (Ez az induló helyzet sok tekintetben formálja Durkheim szociológiáját is.) Míg például a másik legjelentősebb kontinentális szociológia (anémet) esetében éppen a politikai tudományoknak lesz a nagyobb jelentősége a szociológiai szak tudományokon belüli pozíciójatekintetében. (Miként ennek hatása a másik alapító atya, Max Weberszociológiájában is ki mutatható.)

az amerikai szociológia viszonyában próbálná meg korszakhatárként érvényesíteni.¹¹ A nemzeti szociológia sajátos értelmezési mezejét indokolja, hogy a német szociológiai hagyomány tárgyalása kor több száz oldal terjedelműben tárgyaljon olyan szerzőket, akik társadalomtudományos működései részét vagy teljességében hivatalos szociológia tudományán kívül estek,¹² s ez magyarázza, hogy például benne össze olyan szociológusok életművét (Leopold von Wiese, Alfred Vierkandt, Hans Freyer), akik az intézményesült professzori szociológiai prominens személyiségei voltak a vizsgált korszakban. A sajátos tradíciójú amerikai társadalomtudomány eltérő intézményesedésének értelmezési keretében lesz magától értetődő a szerző számára, hogy a koreográfiás és a ráépülő tudás teremtési mód egy új, modern szociológia kialakulását jelentse, amikor ugyanezt a korábban „ismeretlen tudástermelési módot” (Némedi 2005: 130) a más hagyományú és más képpintézményesülő francia „klasszikus” szociológia legfőbb eredményének, s nem a modern szociológia kezdetének kell, hogy tartsa.

A klasszikusnak minősített korszak szociológiatörténetének externalista és internalista (a tudomány változását külső, a társadalmi feltételek által meghatározott, vagy a belső, a tudomány immanens fejlődéséből következő) megközelítések túllepő össze foglalojának – miként minden más nézőpontú szociológiatörténeti munkának is – a következő diadémája az, hogy mennyire törekedjék a korabeli szaktudományoság belső mézójének fel tér képe zésére, mennyire legyen hang sulyos az egyes szerzőknek a tudományos mezőben elfoglalt pozíció szerint ábrázolása. Másrészt milyen súllyal vegye tényleg az utókor ítéletét mind az egyes szerzők értékelésében, mind az egyes szerzőkről szóló részek terjedelméről, amelyek meg határo zásában. Ha a szerző szándékából indulunk ki, miszerint a munka tárgya nem a társadalomtudományos vagy szociológiai gondolkodás, elméletalkotást máig meghatározó elméletek, vagy jelentős szerzők tárgyalása, hanem a klasszikus szociológianak mint társadalmi képződménynek a vizsgálata, akkor a szociológia jelenbeli perspektívájának nem lehetne lényeges struktúrális szerepe. Némedi megol dásában két, egymástól külön böz szem pont rend szer t kapcsol össze. Egy részt nagy rész le teség gel és meg gyöz erö vel fel tér képezi az egyes nemzeti szociológiák szélesebb társadalmi közegét és a szociológianak tekintett tudományos mező belső struktúráját,¹³ ezzel meg te remt ve a szociológia mint társadalmi képződmény szerinti hangsúlyok meg raj zolásának lehetőségét. Más részt azonban részint nem az ebben a viszony rendszerben betöltött pozíció jelölő ki az egyes tárgyalás szerzők ábrázolt jelentőségét, hanem leg alább ilyen fontos sá-

11 Az amerikai szociológia lényegesen eltérő hagyományai hozzákkal a Durkheim által elképzelt lehetlenné tartott szemléletes adatgyűjtés, terep megfigyelés általános gyakorlatát nem csak a chi ca gó szociológusokról.

12 Az szaktudomány intézményesülésének központi szerepet tulajdonító „klasszikus” meghatározás fényben emelendő ki a szerzőknek a német szociológiát bevezető zárógondolata: „Ironikus dolog, hogy a klasszikus szociológia legnagyobb teljesítményei egy olyan generációnak köszönhetőek, amely nem korlátozott szociológiai szaktudományosság.” (Némedi 2005: 148)

13 Ha alaposabban meg vizsgáljuk a kötetben tárgyalható terület tudományos mezejét, akkor némi legeltérő szem pont rend szer t találunk. Francia területen Némedi (Tarde, Le Bon, Worms) összefoglalás szerűben mutatásánál ki zárólag az intézményesült szaktudomány képviselőit tárgyalja, míg a német és az amerikai területen a tudományos meztől eltérő társadalmi szociológiai kívül eső egyetemistákkal (pl. Cooley, Mead), vagy teljesen az egyetem kívül lévő társadalomtudósokkal (pl. Schütz, Lukács) együtt veszi górcső alá.

gú lesz az utókor ítélete.¹⁴ Harmadrészt, mi kéntez minden szociológiai történeti munka sajátja, a szerző személyes preferenciái, vagy tágabban, tudás szociológiai pozíciója is formálja, hogy a „klasszikus” szociológia egyes szerzői, irányzatai milyen felhanggal és milyen részletes séggel kerülnek bemutatásra a kötetben. Minden bizonnyal a szerzőtől független tényezők, elsősorban az utókor ítélete határozza meg, hogy a korban való jelenlőségéhez mérten rendkívül részletesen tárgyalja Max Weber munkásságát, mi közben a kor szakban leg alább akora jelenlőségű Werner Sombartól össze hasonlít hatatlanul kevésször esik.¹⁵ (Te gyűk mind járt hoz zá, hogy fenn tar tá sa ink kal együtt is a Sombart fejezet az első hi te les össze fog la ló ja a szociológus munkásságának.) Feltehetően a Mannheim fejezet nagy terjedelmű tükrözi a jelenbeli perspektíva, skülnönsen a magyar szociológia értékszemponjtait.¹⁶ Másrészt inkább a szerző mezőn belüli helye ze ma gya ráz za, hogy milyen (meg le he tő sen szűk re sza bott) ter je de lem ben esik szópél dá ul Alfred Schütz társadalomelméleti és empirikus iskolát egyaránt megalapozó szociológiájáról,¹⁷ miközben Lukács György „szociológiája” majd Schütz-cel meg egye ző hang súllyal sze re pel a kö tet ben.¹⁸ Fel te he tő en a szer ző ér ték

- 14 Az utókor ítélete ter mé sze te sen nem füg get len az ok tól a ko g ni tív tart al maktól, a me l yek nek feltér ké pe zé sé re a szer ző a klasszikus szociológiai korszakában vállalkozott.
- 15 Érte tő okok mi att (Sombart nyil ván va ló an ti sze mi ti z mu sa mi att) a szer ző munkásságának értékelése a nagy hall ga tás sal jel le mez he tő a ma gya r szociológiai történetben. Ha azon ban Némedi koncepciója értel mé ben já run kel (ha mind a szociológia mint társadalmi képződmény klasszikus korszakának vizsgálatát, mind e korszak leg fon to sabb ko g ni tív pro duk tu ma i nak ér tel me zé sét tart juk szem el őtt), ak kor in do ko lat lan nak tūnik az életmū mindösszehétoldalt terjedelmű össze foglalása. Kül ö n ő sen Sombart fő mű vé nek, *A modern kapitalizmusnak* (1902), majd újabb és újabb ki egé szí tés e i nek, sok szor koncepció ná li san is új at hozó írá sá nak (Sombart 1969) és más fon to s mun ká i nak (Sombart 1992) fé nyé ben állí t hat juk, hogy Sombart kapitalizmus értel me zé sei nem csu pán a ko ra be li né metszociológia viszony rendszeré ben nagy je len tő sé gű ek (mi ké nt a fran ci a társada lom történet korszakos ha tású cso por to sul á sá ra, az An na les-is ko lá ra is ha tást gya ko rolt), ha nem a je len be li ku ta tá so kat is töb b szá lon ori en tál ja. (Pél dá ul Sombart az 1990-es évek fo gy as tás vi tá já ban Veblen mel lett a má sik gya ko ri esz met történeti hi va ko zás.) Másrészt a szer ző ma gya r esz met történeti vonatko zásai is fon to sak, his zen a 20. szá zad ta lán leg je len tő sebb ma gya r társada lom történe szé nek, szociológusá nak, Hajnal István nak a kéz mű ves sé g ről, a kö zép ko r ról szó ló felfo gá sá t, il let ve a modern kapitalizmus és szocializmus értékelését lénye ges en ala kí tot ta.
- 16 Nem kí ván a re cen zió ab ban ál lá st fog la l ni, hogy a fen ti szem pont ok mel lett Mannheim ki me rít ő tár gya lá sa össze füg g-e az za l, hogy Némedi nek sok szem pont ból, kü lö n ő sen Mannheim ké sői ko rs za ká nak (*Ember és társadalom az átépítés korában, Korkundia gnó zisa, Szabad ság, ha ta lom és demokratikus terve zés, stb.*) tu do má nyos ér té ké nek meg í té lé sé ben el té rő ál lá s pon t ja van, mint az ed di gi leg te je sebb ma gya r nyel vű Mannheim ér tel me zés nek (Felkai 1999).
- 17 Nem in do ko l hat ja a Schütz-cel fog la l ko zó fe je zetrő vi d sé gét, hogy egy ál ta lán nem kap cso ló dik a ko ra be li in téz mé nye sült né metszociológiai hoz, hi szen ez lénye gé ben Mannheimnél sin cs má ské pp.
- 18 Ez zel az ész re vé tel le gy ütt nem vi ta tom Némedi azon ér té ke lé sét (Némedi 2005: 298), hogy Lukács ha tott Mannheim tudásszociológiájára, mi ké nt elő ké szí tő je is volt a frank fur ti is ko la (ugyan Némedi szerint is ke vé ssé szociológiai vonatko zású) társada lom elméleté nek. A ké rdé sc sak az, hogy Lukács nak ez az esz met történeti je len tő sé ge meg ér-e egy, a klasszikus né metszociológiai val fog la l ko zó munká ban egy fe je ze tet. A kö tet koncepció já t szem el őtt tart va fel te he tő en nem le ges nek kel le ne len nie a vá lasz nak. Ha azon ban a szer ző ve l egy ütt igen el vá la szo lunk, ak kor leg alább bennyi re in do ko lt lett vol na egy, az egé sz szá zad fo rduló szociológiai ké rdé s fel te vé sei t, sőt, helyen ké nt vá las zait meg ha tá ro zó, Friedrich Nietzsché ről szó ló fe je zet is. (Itt jegy zem meg, hogy Némedi csak Simmelnél, Schelernél és Max Weber történe lem fel fo gá sá nak tár gya lá sa ko r t ér ki Nietzsche ha tásá ra, no ha je lent ő sé ge ak ár Sombart, ak ár Weber munká sá gá ra en nél jó val je len tő sebb. Elő b bi ke res ke dő- és hő si né pek (*Händler- und Heldenvölker*) meg kü lö n bö z teté se, il let ve a kap italiz mus szel le mé t ki fe je ző (vállal ko zói és po lí gá ri) és az azt át me ző ső ú ri ter mé szet ti po ló gi á ja és jel lem zé se, il let ve a szer zé si ö sz tön szociogenetik us vizs gá la ta egy á r á nt Nietzsche ha tá sá t tükrö zi. Fo ko zot tan áll ez Weber po lí tika i szociológiai já ra, amely nek

orientációival magyarázható az is, hogy Simmelszociológiájának értelmezésekor alig tárgyalja a szociológus társadalomkritikájának *Apénzfilozófiájában*, mi ként a későbbi írásokban (pl. *A kultúra fogalma és tragédiája*) is jelen lévő konzervertív tartalmait.

A három nemzeti szociológia tárgyalása azonban minden képpen mér földkö a honi szociológiában.¹⁹ Nem csupán azért, mert Némedi a magyar szociológia történet több évtizedes adóságát törlesztette egy átfogó koncepcióje gyében fogant, a szociológia legjelentősebb szellemi hagyományait tárgyaló összefoglaló munkáival. Nem csak a szerzőre mindig jellemző, tekinthet parancsoló tárgyi tudás, a vizsgált kor szociológus-életműveinek és a témával foglalkozó szerzőirodalmának alapos felmérése, kritikai értelmezése avatja a kötetet (Némedi Durkheim írása mellett) a legjelentősebb magyarnyelvű szociológiai történeti munkájává. A *Klasszikus szociológia* legfőbb érnye, hogy a szerző több nyelvre követte te sen tudja képvi selni a kor szociológiai elemzésekor a legizgalmasabb hermeneutikai hagyományokat idéző tárgyalás módját. A három nagy szociológiai hagyományt úgy tárgyalja, hogy szöveg értelmezése – mi közben tisztában van a megértés előzetes segítség-struktuurájával – magából a szövegből kíván kiindulni, hogy „magát a dolgot engedje érvényesülni” (Gadamer 1984: 192). Némedi szöveg értelmezése egy olyan hermeneutikai kört próbál bejárni, amely nem bíz a magát saját előzetes véleményeinek esetleges ségére, hanem magát a szöveget tükrözi. Ezel hoz ha tó össze függés be az a municiózus munka, amellyel Némedi ki pre parálja, átvi lágítja a vizsgált szociológusok írása it, hogy a szövegek belső logikai tartalmai nak fel szín re ho zá sá val azelemzés vé gé na, „szöveg véleményét” kifejező értelmezés születhessen. A gadameri értelmezési hagyománnyal egybe vá gón és Némedinek a kötetben képvi selt koncepciójához illeszkedő entu lajdónít fon tos sá got a kor nyelv hasz ná la tá nak elem zé sé nek, amely az egyes nemzeti szociológiák kérdésfeltevéseinek, értelmezési mezejének a rekonstruálásával együtt meg terem ti az elem zett szövegek mélyebb meg érté sé nek le he tő sé gét. E szöveg értelmezéssel párhuzamosan tér ki Némedi az egyes elméleti megközelítések episztemológiai, vagy az empirikus kutatás gyakorlataiban meg je le nő le het sé ges problémáira épp úgy, mint ahogy törek szik a vizsgált társadalom elméletek egy más hoz való viszonyának meg raj zolá sá ra is.

A *Klasszikus szociológia* szöveg értelmezésén alapuló tárgyalás módja egyúttal, hasonlóan Némedi egyetemi előadásaihoz, egy közös szöveg olvasásra hívja az ilyen módon akív közreműködővé tett olvasót, aki nek ek képpen ma gá nak is le he tő sé ge nyí lík arra, hogy a szerző kö vet kez te té se i nek véd he tő sé gét meg í té l hes se. E közös értelmezés úgy le het sé ges, ha a kötetben gyakran szereplő szöveg idézetek fordításai

leglényesebb elemei (ajóléti megfontolások elutasítása, a nemzete közötti kíméletlen hatalmi harc prognózisa, az uralkodó népek megkülönböztetése, a porosz junkeerek, általában a német vezető rétegek ostorozása, a meggyőződéses, felelős és karizmatikus politikai vezető réteg igénylése, Weber anti demokratikus sága) alapvetően Nietzsche felfogását idézik. Miként hatott Weberre (különösen anyu gati racionalizmus jelentőségének tárgyalásakor) a Nietzsche jellemző, mindenféle szaktudományos háttárlépő kulturális érdeklődése épp úgy, mi ként Nietzsche kérdés felte vé sé he z (mi képpen be fo lyá so lnak val lá si esz mék tár sa dal mi és pszi chés vi szo nyo kat) kap csoló dik Weber egész val lá szociológiai programja is. Weber episztemológiájának egyik sajátos sága (az egyéni érték vá lasz tás her o iz mu sa), il let ve az intel lektuális becsü le tes ség (*intellektuelle Redlichkeit*) weberi hang suly o zá sa egy aránt Nietzsche meg kö ze lí té sét (utó bbi eset ben tö le szá r ma zó meg fo gal mazá sá tis) mutat ja.)

19. Az utóbbi időszak tekinetben is kiemelkedő írása, Gerhart Schulze eddigi főmunkája (Schulze 1993) ötvözi szerezésen a szociológiai elméleti és empirikus hagyományát.

jól adják vissza a tárgyaltszociológus állás pontját. Ezt nagyban segíti, hogy Némedi mindhárom vizsgált terület szociológiai jártasságát mérte fel, ott ahol nekünk szükségét érezte, újabb fordításai mellett újra fordítja a korábban meggyararított szövegeket. Ezzel nem csupán egy ségessé teszi az egész kötetben idézett szövegek fordításait, hanem egyúttal megszabadítja az olvasót a meg lehetőségetlen, néhol kifejezetten tragikus társadalomtudományos fordítások, fordítások megfejtésétől. Némedi (újra)fordításai ugyan is egy szerre adják vissza pontosan a szöveget, tükrözik a társadalomelmélet fogalmi apparátusának alapos ismeretét és kihasználását, miként arról is tanúskodnak, hogy a fordító tekintetbe vette a korabeli szóhasználatot, illetve az egyes fogalmak maitól eltérő jelentését is.

Majdnem minden szociológia történeti munkasajátja, hogy a vizsgált korszak vagy irányzatok tárgyalásakor kizárólag a társadalomelméleti vagy az empirikus hagyomány elemzésére vállalkozik. (A két terület végletesztválaszása óta (egy-két údtól el-lenpéldától tekintve)²⁰ nem csupán az elmélet történet, de az egyéb szociológiai területeken is alig történelmi reflexió elméleti és empirikus kutatások között.) Némedi írása tekintetben is túllépszokványos megközelítésként. A kötet koncepciójának megfelelően, amely nem egy társadalomelméleti hagyomány, hanem a szociológia mint társadalmi képződmény elemzését fogalmazza meg, az intézményesült szociológiai teljes ábrázolása érdekében a szerző kitér az empirikus társadalomkutatások vizsgálatára is. Erre volt már példa Némedi korábbi munkájában (1999) is, de akkor még az empirikus hagyomány tárgyalásának különös részésként szerepelt. A *Klasszikus szociológia* kötetben ezek a részek szervesen kapcsolódnak az egyes nemzeti szociológiai kérdéskérdésválaszokhoz, történeti változásaihoz. Eképpen az empirikus kutatások, kutatási módszerek tárgyszerű, a témában való elmélyült mutató tárgyalásai egykorábban nem elemzett területen is megvilágítják a különböző szociológiai hagyományok sajátosságait.²¹

Mindent összevetve tehát jelentős munkásságot tett. Kétségtelenül megfogalmazható, hogy egy új, honi társadalomtudomány kiadvány nem csupán a korábbi magyar nyelvű munkákkal való összevetésben bizonyul színvonalasnak. Némedi példátlan elméleti felkészültséggel és tájékozottsággal megírt összeoglalója az elmélet történet nemzetközi irodalmával való összevetésben is megállja a helyét. A kötet eredeti koncepciója, amely a konkurens értelmezési keretekhez mérten kevesebb kritikára adokot, és értelmezésnek nagy értékeségével támasztja a munkát az elemzett szociológiai klasszikus összeoglalójává. Meglátásom szerint azonban nem csupán azok számára nyereséggel kecsegtető kötet forgatása, akik szívesen vesznek a kezükbe egy az eszmétörténet, a tudományelmélet, a tudománytörténet és a tudomány szociológia hagyományos diszciplináris kötöttségein túllépő kiváló szociológiai történeti munkát. (Természetesen a kötet joggal orientálhatja a témában kutatók körét úgy,

20 Az utóbbi időszak tekintetben is kiemelkedő életműve, különösen Gerhard Schulze eddigi főmunkája (1993) ötven éven át szociológiai elméleti és empirikus hagyományát.

21 Némedi nek a korabeli empirikus szociológiai írók szövegeinek összeoglalója kapcsán feltehető, hogy fontos lenne a terület történetének egyetemes és magyar vonatkozású részének megírása. Noha erre – a sikerrel külföldi példák (mindezek előtt Oberschall-ék 1972 és Easthope 1974) elnével – eddig még kísérlet sem történt, feltehetőleg az ilyen tárgyú munkák olyan elméleti reflexiók hiányában maradtak, amelyek nem képesek lennének orientálni az empirikus kutatásmódszertanlag helyenként bizonytalanodott táborát.

miként a szociológiai történeti stúdiókat folytató hallgatókatis.) A *Klasszikus szociológia* elméleti és módszertani iránytűül is szolgálhat remélhetőleg nemcsak a szociológusok, hanem a társadalomtudomány iránt érdeklődők szélesebb táboraságáé. Mindazok inspirációt nyerhetnek belőle, akik a történeti-hermeneutikai tradícióval együtt azt gondolják, hogy egy szaktudomány megújulása nem lehet séges a hagyományval való szembeütközés, hanem inkább és inkább megértésével jár.

IRODALOM

- Aron, R. (1970): *Main Currents in Sociological Thought*. New York: Doubleday Anchor.
- Boudon, R. (1998): *Études sur le sociologues classiques*. Paris: Quadrige/Presses Universitaires de France.
- Collins, R. (1994): *Four Sociological Traditions*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Easthope, G. (1974): *History of Social Research Methods*. London: Longman.
- Felkai G. (1999): Bevezetés. Kordíagnózis, tudás szociológia, tudományos politika. In Felkai szerk.: *Mannheim Károly*. Magyar Pantheon, Budapest: Új Mandátum, 7–85.
- Gadamer, H. G. (1984): *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Budapest: Gondolat.
- Giddens, A. (1971): *Capitalism and Modern Social Theory. An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heilbron, J. (1995): *The Rise of Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Jonas, F. (1969): *Geschichte der Soziologie I-IV*. Reinbeck: Rowohlt.
- Lazarsfeld, P.F. (1962): The Sociology of Empirical Social Research. *American Sociological Review*, 27: 732–741.
- Luhmann, N. (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I-II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Martindale, D. (1961): *The Nature and Types of Sociological Theory*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Merton, R. K. (1967): *On Theoretical Sociology – Five Essays*. Old and New. New York: Free Press.
- Némedi D. (1985): *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest: Gondolat.
- Némedi D. (1996): *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest: Áron.
- Némedi D. (1999): Empirikus társadalomkutatásai tizenkilencedik század végéig. In Felkai G.–Haskó K.–Molnár A.K.–Némedi D.–Pál E.–Somlai P.: *A szociológia kialakulása*. Budapest: Új Mandátum, 429–454.
- Némedi D. (2000): *Társadalomelmélet–elmélet történet*. Budapest: Új Mandátum.
- Némedi D. (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Nisbet, R.A. (1994): *The Sociological Tradition*. New Brunswick-London: Transaction Publishers.
- Oberschall, A. ed. (1972): *The Establishment of Empirical Sociology. Studies in Continuity, Discontinuity, and Institutionalization*. New York: Harper and Row.
- Parsons, T. (1949): *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers (1937)*. New York: Free Press.
- Schulze, G. (1993): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt/M.: Campus.
- Sombart, W. (1902): *Der moderne Kapitalismus I-II*. Leipzig: Duncker/Humblot.
- Sombart, W. (1969): *Der moderne Kapitalismus I-II. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart. I. 1-2., II. 1-2., III. 1.2. (1916–1927)*. Berlin: Duncker/Humblot.

- Sombart, W. (1992): *Liebe, Luxus, Kapitalismus: Über die Entstehung der modernen Welt aus dem Geist der Verschwendung*. Berlin: Klaus Wagenbach.
- Tenbruck, F.H. (1981): Emil Durkheim oder die Geburt der Gesellschaft aus dem Geist der Soziologie. *Zeitschrift der Soziologie*, 10: 333–350.
- Tyrell, H.(1994): Max Webers Soziologie – eine Soziologie ohne „Gesellschaft“. In Wagner, G.–Zipprian, H. hrsg.: *Max Webers Wissenschaftslehre. Interpretation und Kritik*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 390–414.
- Wilensky, H.L. (1964): The Professionalization of Everyone? *American Journal of Sociology*, 70: 137–158.

KÖNYVEK

A HATALMI PARADIGMA ÉRTELMEZÉSILEHETŐSÉGEI ASZERVEZETELMÉLETBEN

PAPHÁZI Tibor

Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet
H-1134 Budapest, Tűzér u. 33–35.; e-mail: tiber.paphazi@ncsszi.hu

Jávor István–Rozgonyi Tamás: *Hatalom, konfliktus, kultúra*. Budapest: KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, 2005.

Ha egy mondatban akar nánk a könyv tartalmát összefoglalni, azt mondhatnánk, hogy minden eddigi szervezet törtenete hatalmi viszonyok törtenete, ahol tulajdonos és munka vállaló, döntéshozó és végrehajtó, főnök és alkalmazott, egy szóval vezető és beosztott, de még a szervezeti egységek és maguk a szervezetek is nyílt vagy lezgett küzdelmet folytatnak a befolyásért, erőforrásokért, tekintélyért, pozícióért, rendelkezési lehetőségekért, információért, ami a szervezet felépítésére és működésére, sikerére és kudarcára egyaránt meghatározó jelentőséggel bír. Jávor István és Rozgonyi Tamás újabb kötete egy olyan szervezettelméleti megközelítés, amely a szervezeten belüli és szervezetek közti kapcsolatokat elsődlegesen a hatalom oldaláról magyarázza. A könyv alapvető mondanivalója: a szervezet lényege a hatalom (az ember és a folyamatok kézben tartása), ezen belül minden eszközhatalmi eszköz, és minden cselekedet – bár mi is volt az eredeti célja – hatalmi értelem nyer.

Korábban a hatalmi magyarázatok a szervezettelmélethez jóval kihegyesebb szerepet kaptak, ha egyáltalán felmerültek. A magyar nyelven megjelent szakirodalomban Perrow az első, aki *Szervezetszociológiájában* (1994) a hatalmi megközelítést önálló elméletként tételezi, és ki fejti önálló hatalmi paradigma igényét. Perrow szemlélete azonban inkább a társadalmi elit és a szervezet közti kapcsolatot, a szervezetek által megtestesült hatalmat, a szervezetek uralmi jelentőségét vizsgálja, inkább a vaslatokat tesz, mint sem fogalmak mentén elemezne, és inkább a makroszinten érdeklődik, mint a szervezetek mezoszintjén. Jávor és Rozgonyi újabb könyve azonban valódi paradigmátikus igénytel lép fel: nem csak szemléletük röz, ha nem új fogalmak mentén önálló értelmezési keretet próbál kialakítani, amelyek alapján szervezetek vizsgálhatóbbá válnak és hatékonyabban vizsgálható.

A könyv egyes fejezetei részletesen foglalkoznak a szervezetek társadalmi jelentőségével és modelljeivel, tekintély-, döntési- és érdekviszonyaival; a szervezeti hatalommal és konfliktusokkal, illetve ezek összefonódásaival; valamint a szervezeti kultúra hatalmi szerepével. Érdekes megemlíteni, hogy bár a szerzők – mint ahogy a

bevezezőben megfogalmazzák – munkájukat alapvetően elméleti jellegűnek szánták, az utolsó fejezet vázolja azoknak az empirikus vizsgálatoknak a hatalomelméleti össze-függéseit, amelyek a szerzők együtt és máskor az utóbbi másfél év ti zedben végeztek. Itt a vízügyi szervezet, a közterület-kezelés és az üzemi táncosokkal kapcsolatos kutatások szerepelnek. Az alapvető mondanivaló azonban, mint az már a könyv címeiből és tartalomjegyzékéből is ki derül, a fejezeteiket is részben átfedően a szervezeti határolás, konfliktus és kultúra kérdései köré csoportosul. Ezért a hagyományos könyvismertetések tőle térően nem a könyv egyes fejezeteit igyekszünk összefoglalni, hanem elsősorban a szervezeti hatalmi viszonyok fogalom- és össze-függésrendszerének lényegét mutatjuk be, ezek kapcsolódásait a szervezeti konfliktusokkal és kultúrával, kiegészítve az elméletet a kötet legaktuálisabb példáival és a hatalmi paradigmából levonható következtetésekkel. Írásunk első sorban a szerzők által leírtak szintézisét tartalmazza (különösen a hatalmi gépezet, a konfliktusok és a szervezeti kultúra tekintetében), amit néhol azért tovább gondolunk (főleg a nemek, életkorok és tudások kapcsán, de mindig az alkotók gondolatmenetének nyomvonalán), hogy bemutassuk a szerzők által megfogalmazott hatalmi paradigma magyarázó erejét és alkalmazhatóságát.

Mindenekelőtt említsük meg, hogy a szervezet egy sajátos társadalmi képződmény, amely a szerzők felgátszerűségei hatalmi gépezet. E nélkül nem lehetne összetartani az alkalmazottakat, gazdaságosan irányítani a vállalatokat, biztonságosan működtetni a veszélyes üzemeket, megbízhatóan gyógyítani a beteget. Ennek ára azonban, hogy a szervezet a magától kénytelenül egy igen-igen kényes világ, amely a kapujánál lefékez a külső környezeti hatásokat, beleértve a jogot is, és megváltoztatja az emberek viselkedését. Míg a szervezet kívülről általában érvényesül az az elv, hogy „ami nem ti los, az szabad”, addig a szervezet falán belül gyakran csak az szabad, amit előírnak. A társadalomban nehezen kiívott alkotmányos szabadságjogok a szervezetben legcsak korlátozottan érvényesülnek. Míg a rendőrségen agyan sítottel döntheti, hogy aláveti-e magát a használat vizsgálgó gépnek, egy állás kereső ennek elutasításával azt kockáztathatja, hogy nem fogják alkalmazni, noha az amerikai szociológiai gondolkodásból Vance Packard óta tudjuk, hogy ennek az eszköznek a használata igen csak kényes és visszaélésekhez is vezethet. A szervezetek arra is képesek, hogy a demokrátiájuk jogok érvényesülését el len csát emeljenek, saját belső hatalmi struktúrájuk védelmére érdekében. Gondoljunk csak pl. a magánéleti, egészségügyi, személyi információátadásának elvárására, a munkabérral megvenni a vélt szabad időre, a be nem fizetett járadékok révén megvont szociális juttatásokra és nyugdíjjogosultságra.

A szerzők hatalmi megközelítése azon a felismerésen alapszik, hogy a szervezet egésze, céljai, felépítése, működése, beleértve az emberek közötti kapcsolatok is, végső soron hatalmi viszonyoknak alárendelt; a hatalom minden szervezet közönsévé zője, legyen akár bürokrati vagy gazdasági, működjenek a tulajdonos, tagság vagy klientúra érdekében. Csak az a szervezet képes kiűzött célok érdekében tevékenykedni, termelni, szolgálatot végezni, ahol képesek döntéseket hozni és ezeknek megfélemlen másokat cselekvésre bírni. Annak érdekében, hogy a szervezet szakmai feladatait el láthassa, ez el egyidejűleg és párhuzamosan egy hatalmi rendszert is működtet, amelyet a szerzők – jól lehet a könyv egyes fejezeteit önállóan, nem mindig közösen írták – hatalmi gépezetnek neveznek.

A hatalmi gépezetnek a kötet alapján összegezhető, nem túl egyszerű modellje azonban alapul, hogy a szervezeti struktúra pozícióiban lévő cselekvők között kapcsolatok egész rendszer alakul ki, ezek egyszerre és egyidejűleg, de különböző mértékben és erősségekben szakmaiak és hatalmiak, formálisak és informálisak, funkcionálisak és diszfunkcionálisak. A hatalom lényegében nem más, mint adott pozíciókban lévő befolyásolási lehetősége, érdekérvényesítési képesség más pozíciókkal illetve az azokban lévőekkel szemben, státusukra, szerepeikre kiható jelentőséggel (valamint ezt a viszonyt, lehetőséget megsemmélyező absztrakció). A pozíciók közti viszonyok hatalmi tartalma értelmezhető két pozíció között, a szervezeten belül hierarchikus szintek és elkülönült zónák szerint, és a szervezeten kívüli hálózatokat tekintve azok között is. A pozíciók közti érintkezések meghatározott cselekvéstípusok és értelmezések (logika) mentén szerveződnek, amely hatálmilógika mentén egy meghatározható struktúra, hatalmi gépezet jön létre. Mindezek hatalmi mechanizmusként működnek, párhuzamosan más, szakmai struktúrákkal, ezekkel összefonódva, de jól ki tapintható, elhatárolható érdekekkel, célokkal, információcsatornákkal, működési elvekkel és értékekkel, amelyek hatalmi bázisul szolgálhatnak. Leegyszerűsítve, a hatalmi gépzetben vertikálisan hierarchikus pozíciók mentén fölülről fölképpöntés, utasítás, (el- és ki)szállítás, büntetés és jutalmazás, készítés és igények áramlása, míg az alacsonyabb pozícióktól a magasabb felé döntően információk, lojalitás, elégedetlenség, teljesítmény jut vissza. Horizontálisan a működés során a mellérendelt pozíciók között jórészt információ- és érdekcseré zajlik, befolyási törekvések és védelmi állások kiépítése történik, tartós és ad hoc koalíciók mentén megkötött alkuk és metahatalmi játékok zajlanak, mely utóbbi a szerzők fogalomrendszerében nem a saját hatalom erősítését, hanem egy másik szereplő hatalmának csökkentését jelentik. Valójában azonban a szervezeti struktúrában lévő pozíciók egy erőteret feszítenek ki, amely teljesen átthatja a szervezete, szinte minden mozgásra tátható jelentséggel is megölti. Sőt, túlmutat a szervezeten kívülre is, amennyiben más szervezettel való kapcsolatait is behálózja, amely szervezeten kívül csak az erőterre szei. E hatalmi viszonyok a szervezeten kívüli gyakorlatilag minden cselekvést, történet, létezés hatalmi jelentőséggel is felruháznak, ki sebb-nagyobb mértékben minden szereplőre kiterjednek. A hatalmi erőteret eloszlatja sem egyenletes, egyes pozíciók között, illetve azok körül sűrűsödik, más hol ritkább, a pozíciókat összekötő erővonalak mentén hatalmi zónák, befolyási és védekezési övezetek alakulnak ki, amelyek egyben konfliktus terpeket is alkotnak. A hatalmi erőteret anélkül megfellelő en is válnak, hogy a dománások koalíció cselekvéseinek milyen hatalmi következményei vannak a szervezetben.

A pozíciók hatalmi tartalma is különböző. Egyfelől rendelkezhetnek egyaránt erős befolyásolási és védekezési lehetőségekkel (magas befolyás-védekezési szint), amely aktív támadási és passzív, defenzív lehetőségeket egyaránt biztosít; a magas befolyási képességhez kapcsolódhat alacsony védekezési lehetőség, vagy fordítva; végül mindkettő lehet egyenlege (alacsony BV-szint), amely többnyire azt eredményezi, hogy a szervezeti konfliktusok illetve ezek kiemelt nagy valószínűséggel csapódhatnak le ezekre a helyeken, amelyek a könyv konfliktus ülépítőknek nevez. Itt lát szólag tarósan „zűrök” vannak, még sem érdekesnek sem beavatkozni, mert akkor a konfliktusokat másutt kellene elnyelni.

A pozíciók más hatalmi szempontok szerint is lehetnek eltérő tartalmuak, amit a kötet hatalmi ollónak nevez. Így pl. nem biztos, hogy ott születnek a döntések, ahol az

ezekhez szükséges információk rendelkezésre állnak, vagy elválhat egy más tól a döntés hozatali hatalom és az ezzel kapcsolatos felelősség vállalása. Szervezetek közötti viszonyban ez utóbbi szerezhet elmaradást a felelősséget elváltatókhoz képest: a szervezet akkor felelős, ha egyoldalúan tud érdekesrelmet okozni, külső környezet hatására érdemben nem képes befolyásolni, ezek számára érdektelmeztető nem jelentenek. Ezek a szervezetek egyben önracionálisak is, azaz saját teljesítményüket magukértékelik, illetve ítélik meg. A felelősséget elváltató (avagy a szervezet felelősége) „társadalomra való veszélyesség” végig hangsúlyosan jelenik meg a könyvben, Jávor mást ezekkel össze függésben egészen a szervezet rendi struktúrája kialakulásának lehetőségéig jut el következtetéseiben.

A hatalmi mechanizmusok szakmai célok teljesítése mellett önálló célokkal is rendelkeznek, mint önmaga (lehetőleg bővített) újratermelése, maximális állása és stabilitása. Ennek érdekében igyekszik magához igazítani a szervezet minden strukturális elemét. A hatalmi gépezet a szervezet bekezdéséből is a saját képére formálja, „bedarálja”, így alakul ki a hatalmi ember, a whyte-i szervezet emberhatalomra formált alakja, aki már nem egy szerűen a szervezethez, hanem az adott hatalmi mechanizmushoz alkalmazkodik. Ennek konkrét megvalósulása természetesen függ más tényezőktől is, pl. a szervezet típusától, az alkalmazott technológiától, s nem utolsósorban a szervezetten belüli irányítási módjától, a szervezeti kultúrától, az autoritárius viszonyoktól. Akár a szervezet normál működésében is kialakulhat egy orwelli típusú ember, aki nemcsak hogy elfogadja a hatalom által diktált igazságképet, bármilyen abszurd, és/vagy jogellenes is legyen az, de még ki is áll mellette, még meg is küzd érte, mint ahogy az a pártkatonák esetében a politikai élet megnyilvánulásában néha tapasztalható.

Az ilyen módon hatalmi gépezetként felépülő, hatalmi logikával, hatalmi mechanizmusként működő szervezet fel fogásból a szerzők számára olyan továbbmegyő látás is megjelöl, amelyek a klasszikus szervezet elméletéből nem, vagy csak részben tűnnek ki, és amelyekből a korábbi szervezet elmélettel eddig nem érintett, vagy nem kielégítően magyarázott szervezeti jelenségek is levezethetők.

A könyv alapján a hatalmi mechanizmus lényegében elötte a szervezet szakmai struktúrájának működését: ha a hatalmi rendszer nem hatékony, a szakmai sem lesz az. A hatékonyság érdekében meg szervezi az irányítást – amit többnyire egy dománuskoalíció lát el a szervezetten belül –, a feladatok végrehajtását és ellenőrzését, és szempontjainak megfelelően újraelosztja a forrásokat. Megvalósítja mindenfajta együttműködés összhangját a szakmai célok megvalósításának érdekében, biztosítja a rendszer átjárhatóságát és kézbe tarthatóságát, hogy tettsé se szerezhet bármi kor bármely ponton be tudjon avatkozni, akár szakmai szempontoktól is függetlenül, tisztán hatalmi érdekeknek megfelelően. A felsőbb hierarchikus szint amennyire csak képes, elszájtja az alsóbb szintek erőforrásait és kihasználja a formációit, döntési lehetőségeit, hogy finanszírozza és újratermelje önmagát, megakadályozza ellenérdekek megszerveződését, egy ellenhatalmi bázis kiépülését. Esajátításnak nevezett mechanizmus kiépítése mellett a hatalmi gépezet törekszik más szervezeteket is függésbe hozni, mert az erőfőlényének kihasználásával nyereséget könyvelhet pl. a sajátítás révén, illetve vesztéget háríthat át, különösen, ha a szervezet monopólium helyezett.

A hatalmi mechanizmus ilyen működésének ugyan is költségei is vannak, amelyek a konfliktusok megvívására fordított energiában, az alkukra fordított időben, erő-

források befektetésében, a pozíciók átengedésében jelentkezhet elsősorban. E költségeket a szervezet beépíti a szakmai outputokba. Ha a hatalmi költségek meghaladják a szervezet szakmai és hatalmi újraterreléséhez szükséges hasznót, a szervezet éppúgy finanszírozhatatlanná válhat, mint amikor egy gazdagsági szervezet nem tudja eladni a termékét. A költségeket természetesen azok a szervezeti részlegek viselik, amelyek ezt nem tudják továbbhárítani.

Finanszírozni kell a konfliktusokat is, amelyek Jávor és Rozgonyi szerint természetesen vannak jelen szervezetekben, aracionális szervezeti megközelítésként elterőnlendő nem „jó” vagy „rossz”, és nem is de viánsjelenység. A hatalmi erőter szerzők felfogásában eredendő konfliktusos jellegű: a szervezeti pozíciók között, azok elterő, aszimmetrikus hatalmi jelensége miatt a felelősség, vagyis a súrlódásból, apróbb szervezeti működési problémákból adódó rejtett elmentés. A konfliktusok keletkezése rendkívül sokrétű: formális pozíciók közötti informális autoritással, szakmai tekintélyek hatalmi érdekekkel, innovációs törekvések valószínűsítésével. A szervezetben a hatalmi erőterben mozgó cselekvők közötti összefüggő játszmák is kiálakulnak, amelyekben versenyezők a szervezeti erőforrásokért, pozíciókért, a magasabb hatalmi pozíciókban lévő kegyelért. Így a meglévő feszültségek időnként konfliktusokat, manifeszt módon is megjelenő ütközéseket keletkeztetnek, amelyek szkalálódva akár krízisbe is juttathatják a szervezetet. Az összefüggés mestersegesen is kirobantatható: ahogy a hiányelőidézés szándékosan, árfelhajtó célból is történhet, a konfliktus előidézése is történhet pusztán hatalmi okból. Ez a nemzeti közpolitikában sem ismeretlen jelenség szervezeti szinten is működik: ez az a helyzet, ha a magasabb hierarchikus szint struktúráját átrendezésre, néptámasztásra keresüregyet. Esetleg pont a beavatkozás érdekében robantják ki őket, hogy az a helyzet előidézők megisoldhasák, és ez az a helyzet fölémelkedve valómiylen hatalmi nyereségre tege nek szert, pl. demonstrálják pozíciójuk jelenséget, bírói vagy békítőszerpbe, ez által előterbe kerüljenek. Nem minden összefüggés hatalmi eredetű, pl. pusztán személyjellegű is lehet, de a kibukó konfliktusok biztos, hogy a hatalmi jelget is ölt, ahogy igaz ez elmentetté, a kooperációra is, amely szintén hatalomorientált karaktert fog felvenni. Nemcsak emberek ütközhetnek, hanem racionálisok is. Hatalmi racionálisról akkor beszélhetünk, ha egy döntés megfelel a hatalmi logikának, ami nem biztos, hogy egybeesik a technológiai vagy a gazdasági racionálisal. Tipikus anilyen a kontrasztelekcióese te, amikor konfliktus hozvezethet egyszakmai lagvitatható képsítésű, hozzáértésű személyalkalmazása, főleg ha hibás döntései szervezeti krízist is okozhatnak, de akiknek szervezethez való viszonyt pártolt a hatalmi erőter egybefolyást jelző pozíciójából.

A konfliktusok valóbelépéséhez és a konfliktus hatalmi előnyökkel való konvertálása is függ a hatalmi erőviszonyoktól, a befolyás-védettségi szinttől, a pozícióhierarchiában elfoglalt helytől. Ennek következtében az összecsapások hasznai és költségei különböző helyeken jelenhetnek meg és az egyénnyeresége lehet a szervezet vesztesége, mint pl. a kontrasztelekció esetében. Ennek oka legtöbbször a bizalom, amelyik az egyik legjelensébb hatalmi erőforrás, és a konfliktusok kimenetelét is eldöntheti. A bizalom jelenséget jól mutatja a bennfentes információk fontosága a pártgépezet számára; egy leni értelembszorosanszervezett pártpopulista diktátor jeölt jén más képpfogást alálni szinten nem is lehet séges. A túlzott bizalom viszonyt

paradox módon túladaptációhoz vezethet, amely egy megváltozott struktúrára ki cserélődött személyi összetételében épp a bi zalom csökkenésé t eredményezheti.

A szervezetteléletben nem ismeretlen a paradoxon fogalma, amely szerint a szervezete tele van olyan el lent mon dás ok kal, amelyekkel együtt kell élniük, így pl. egy szervezeten jelen a szabadság és az autoritás, a felelem és a kreativitás. A hatalmi viszonyok ismeretében a szervezeten belüli paradox jelenségek listájából vithető. Ilyen el lent mon dásos jelen ség te hát a bi zalom is, amely abból ered, hogy a hatalom – önmagát túl biztosítva – er edendően bi zalmatlan, ugyan akkor még is meg kell bízni a másokban, időnként át kell adnia feladatokat, hatásköröket, mint az a tulajdonos és menedzser, vezető és helyettes példái ből látszik. Látszólagos ellentétet mutat maga a konfliktus is, hiszen a hatalom stabilizációra törekszik, az összeütöztetések még is kiküszöbölhetetlenül jelen vannak. Az állandó konfliktus helyzet viszont permanens krízishelyzetet remthet, amelyik a teljesítmény olyan romlását okozza, hogy a szervezetszakmai funkcióját sem tudja betölteni. Különböző bürokratikus szervezetekben az is előfordulhat, hogy pl. egy technológiai átalakulás során alkalmatlanná váló vezető személyi ellentétek gerjesztésével, a régi gárdalecserélésével, kulcsemberek végzálásával inkább krízisbe juttatja a szervezetet, mint sem inkompetenciáját leplezve visszavonuljon és ettől jövedelme, presztízse, hatalma csökkenjen. A kontroll nélküli, totális baátmező hatalom tehát re tar dációs re gulátorrá válva paradox módon önmagát is felszámolhatja, ha ebben egy el len er ő időben meg nem akadályozza. A könyv megfogalmazásában a re tar dációs re gulátorok olyan ön fel élést ki alakító folyamatok, amelyek egymásba fonódva szin te meg bé nítják a szervezete t és az fel fal ja önmagát.

Paradoxonásokkal bír az átláthatóság is. A rendés átláthatóság fokozása érdekében a szervezet megnövelheti az adminisztrációs apparátusát, de ez akár átláthatatlansághoz is vezethet, ha az adminisztráció rosszul szervezett vagy felszerelt, a nyilván tartás szakasz rútn len, fel dol goz ha tat lan, vagy az al sőbb szin tek nek nem igazán érdektevékenységük megjele nít he tő sé ge. Ez tör tén het akár azért, mert ez zel akar ják ki vé deni a fel sőbb szin tek nek a m ű kö dé sük be vá ló be avat ko zá si le he tő sé gét, vagy így szeretnék csökkenteni munkájuk értékelhetőségét. Emellett az átláthatatlanság hozzájárulhat több leterő forrás ok igény be vé tel éhez is, a párhuzamosan, átfedő neműködő rendszerek ki alakításá révén.

Bár a hatalom természetesen módontörekszik önmagából vített újra ter melé sé re, a ki tel je se dett ha ta lom még is meg gyen gül het: akár úgy, hogy korlátlan növekedése során feléli a rendelkezésre álló erőforrásait, akár úgy, hogy túlzott meg erő ső dé se egy má sik ha ta lom fél té ken sé gét vá lt ja ki, amelyek az tán egy konfliktusban erősebb nek bi zonyul.

Ezek a paradoxonok abból erednek, hogy a szervezeti pozíciók el té rő ha tal mi tar tal mú ak, aszim met ri ku sak, és egy adott pozíció egyi de jű leg és egy szervezetre képviselhet döntés hozó és végrehajtó szint is. A szervezeten belüli leg magasabb pozíciók a hatalmi erőter más pont ja i nak le het nek alá vet ve, füg get nek más szervezete k ér de ke től, míg a leg alacsonyab bak egy más tartatják sakkban. Ebből is látható, hogy a hatalmi paradigma nem egy o la jo zot tan m ű kö d ő szervezete mo dell jét tük rő zi, ha nem egy el lentmondásokkal teli rendszerét, amelyet a hatalmi erőviszonyok, érdekek, alkuk egyen sű ly a sta bi li zál, bár mi lyen egy sé ges, har mo ni kus ké pet is igye kez zen ma gá ról mutatni.

A hatalmi mechanizmus működéséhez hozzátehetjük, hogy ön maga erősitését lát szatok, koreográfiák segítségével is növelni próbálja, beleértve ebbe, hogy önön machiavellizmusát is leplezni igyekszik. Tudjuk, a legrettegettebb diktátorok mindnépükatyjaiként és jóakaróiként jelennek meg, adott esetben a demokrácia bajnokaiként, miközben esetleg milliókat pusztítottak el. Ezért nem meglepő, hogy a hatalom magától általában nem ismeri el gyengeségét, tévedését, tudatlanságát, jogszerűtlenségét, legfeljebb csak akkor, ha erre rákényszerül, hiszen ezzel tekinthet veszteséget, autoritásának gyengülését ismerné be, amelyik gyengítené legitimitását, pozícióit. Háborús körülmények között pl. ezért nem szeretni beismerni egy áratlan civil lövést sem – kiélezett hadi helyzetben a katonák saját bajtársait is lelőhetik véletlenül, nemhogy a tűzvonalba került polgári lakos ságot –, de ennek is mérés megrendítése a tökéletes hadseregbe, a feladatuk magaslatán álló parancsnokokba vettheti, akik ezzel a gyengeség felmutatásával tovább támadásokkal hatnának maguk ellen, részben az elleneségtől, részben feltevéseiktől. Máskor az elkövetett jogellenesség hatalmi nyereséget is hozhat: a kikészült, idegösszeroppanást kapott, összevissza lövöldöző(k) (nem feltevése nélkül szükséges) lövése kommuunikálja az egy ség erejét, de monsrálja a szervezethatalmát, növeli a szervezeten belüli kohéziót.

A hatalombékebb körülmények között hasznos okokból, a ki kezdhetőség, a hatalmi veszteségek elkerülésének érdekében igyekszik partikularizmusát, nepotizmusát és favoritizmusát társadalmilag elfogadható, többnyire szakmailag megalapozott színekben felüntetni. Így lehet a csúcsvezetőknek épített rokonból az ágazat ősi dinasztiájának képviselője, a múzsából sztár, a jó külső kapcsolatokkal rendelkező munkatársból érdemiértelősített, a vezető egykori önmagát legjobban megtestesítő üdös kéből rendkívül kiemelkedő lehetőség, a hatalom iránt elkötelezett, megbízható emberekből kiválasztottak, jutalmazottak, díjazottak. És fordítva, a hatalmi pozíció megtartása és újratermelése szempontjából lényegtelen emberből partvonalra szorított, a kapcsolatszerzésből el nem ismert, az autoritástól leírta, a be nem hódozóból szakmailag alkalmatlan, a szakmai okokból elmenthetőből összeférhet lenvált. Adott körülmények között közzük kerülnek ki a szervezeten kívüli szorítottak, halál törőként, konfliktus ülepítőként való felhasználásuk sem szolgálható tovább a hatalmi érdekeket. Jávor és Rozgonyi megfogalmazásában tehát a hatalom érdekeinek megfelelően azt is eldönti, kiket dolgozik együtt és milyen feltételekkel, mint ahogy azt is, hogy mit fogad el igazságnak, teljesítménynek, és ezekben sohasem a szakmai, hanem mindig a hatalmi szempontok az elsődlegesek.

A gondolatmenet folytatván állapítjuk meg, hogy a szervezeten túl nyúló machiavellizmus például az államigazgatás létszámának minden kormányidején felvetődő csökkentése is. A párt szervezete ugyanis a megnyert választások után támogatóikat részben államigazgatási állásokkal jutalmazza, ennek következtében az apparátusok felduzzadnak, amelyek ellen megfelelő időben fellépni politikai, tehát hatalmi nyereséghez hozhat. A politikusi államigazgatás feletti hatalma ki terjesztésének érdekében Damoklesz kardja ként tartja a testület feletti az állandó elbocsátás lehetőségét. A tökéletes buralmatszolgálja az apparátusi vezetés kontraszelekcija is, aminek az oka, hogy ne okoz haszonvesztést bennfentes információk ki ke rü lése, amit azon áron is minimálni akar, hogy ennek következté nyereséget leg a szakmai struktúrában bekeztetkező veszteség. Ez a politikai szervezete világbán amúgy sem túl lényeges, hiszen a politikában nem hozható érte nek kell lenni el ső sorban, hanem ennek lát szatát

kell a választókkal elhithetni. A túlságosan szakszerű államigazgatás a politikusnak nem is érdeke, hiszen akkor az apparátus nem lenne azonnal ugrasztható minden rögtönzésre, így többletérdekegyeztetési igény lépne fel, ami idő és erőforrás-vesztéséget jelentene. Az egyértelmű feladat-meghatározások esetében pedig csökkenne a mozgáster, a hatalmi erőterben lazulna az államigazgatási szervezetekek politikai szervezetekek től való függése.

Azeddigiekben vázolt hatalmi paradigma alapján levonhatjuk az alábbi következtetést, hogy a szervezetben lévő egyén szocio-demográfiai tulajdonosai annyiban lényegesek a szervezetben, amennyiben hatalmi jelentőségretesznek szert. Ennek szemléletnek az alapján a nők nem azért alulreprezentáltak a felsővezetésben, mert teljesítményük, tudásuk kisebb, szakképzettségük alacsonyabb, mint a férfiaké – ez következik egy olyan vezetéselméletből, amelyik a vezetővéválasztás elsődleges szempontjai közé a teljesítményt, a képességeket, végzettségeket tené – ha nem azért, mert a vezetés bekerülésnek egy adott szervezeten túlmutató, hatalmierőtérbeli jelentősége van. Ugyan is a közhatalmat gyakorló, az ezekre hatásal bíró politikai, illetve a nagyszűlű ágazati, szakmai szervezetekbe folyási, érdekérvényesítési lehetőségei, általában a szervezetekek közti hatalmi kapcsolatok a felsővezetői ki nevezésekre (demég a középvezetői szintekre is) igen nagy erővel ér vényesülhetnek. Mi vel a nők szerepválalása az említett szervezetekben, különösen a legnagyobb hatalommal rendelkező politikai szervezetekben alulreprezentáltak, ezért felsővezetővéválasztásuknak is jóval kisebb az esélye.

A szerzők cáfolják, hogy az életkorral volna összefüggésben a nyugdíj előtt álló vezetők döntéshozatali től való tartózkodása. De ahogy önmagában az életkormégszervezeze, döntéshozatali rugalmaságot sem alapoz meg, úgy a gyobb tudást vagy teljesítményt sem, pedig döntésméletekből és szervezeteken belül kialakított gyakorlatokból esetenként ilyen következtetések vonhatók le. Az életkorral való összefüggés inkább csak látszólagos. A rendszerváltás előtti magyar társadalom pl. gerontokratikus volt, előszere tetel nevezett ki idősebbe ket vezető pozícióba, mert a hatalmi elit nem bízott az ifjúságban. Ennek lényeges oka volt, hogy a fiatal generációk már nem látják Le nint, nem érzék tar kó ju kon a sztá li niz mus hi deg le he le tét, nem szoci alizálód tak oly mértékben a párt hatalmi értékeire, ezért megbízhatóságuk, hatalmi felhasználhatóságuk kisebb jelentőségű volt, mint az idősebb generációké. A rendszerváltás után a külföldi cégek ide települt szervezetei épp ezért értékelték magasabbra a fiatalokat, mint akiket kevésbé ron tott meg a kommu niz mus, a pop kul tú rán fel nő ve jobban tud tak an go lul, nyi tot tak vol tak az új hatalom értékeire, ugyan akkor versenytársai, kritikusai sem lehettek a külföldről jött felsővezetői rétegnek. Mind szakmai, mind hatalmi felhasználhatóságuk számukra tehát sokkal na gyobb volt mint az idősebbeké. A juventokrácia (a 35 éven alu li ak pre fe rá lá sa a szervezetekekben) Magyarországon a 90-es évek végén kezdett tőz ni, már szintel je sen ha tal mi okokból. Ennek egyik tényezője egy korábban nemzedéki alapon szerveződött politikai párt volt, amelyik sikerrel őrizte meg generációs jellegének mítoszát, látványos, magas vezetői pozíciókba fiatalokattudott ültetni, amely az tán más poli ti kai szervezetekek re is hatást gyakorolt. A frissen hatalmi pozícióba jutott fiatal vezető az tán könnyen vél het te úgy, hogy saját generációja val könnyebben szót ért, akaratát egyszerűbben érvényesí ti egy fiatalabb kö zeg ben, kor társai előtt na gyobb presztízst tud ki vív ni, inkább tud hatást gyakorolni saját korosztályára, mint az idősebb, tapasztaltabb kollégára, akik-

nek a pusztajelenléte is felesélyező lehetszámára, főleg, ha azok márszakmai eredményeket is elkönnyelhetek maguknak. Ennek következménye lehetett aztán az idősebbeknek szervezetből való kiszorulása. Ugyancsak hatalmi szempontok szerinti alakult a juventokrácia kialakulásának másiktényezője, amely az előzővel össze is kapcsolódhatott, főleg a nemgazdasági, bürokratikus szervezetekben. A laszulógazdasági növekedéssel beszüntült a társadalmi mobilitás, ami a szervezetekben való előrelépési lehetőségek csökkenésével és a szervezetek közti mozgástérnehezítésével járt. Többgeneráció torlódott egymásra, és a vezetőpozícióba került idősebb nemzedéknek az a része, amelyik a korban hozzáközelebb álló közepgenerációversenyét hátrítani akarta, a fiatalabb korosztályokkal kötött szövetséget, akiket jobban befolyásolhatta, alakíthatta, tekintélyként jelenített meg előtte. Ehhez járult, hogy lecserelési veszélyt, érdeemi kritikai potenciált az a fiatal nemzedék között nem jelentette a vezetőknek, döntéseiknek, szakszerűségüknek hatékony megkérdőjelezése a fiataloktól nem volt várható. A hatalmi szemléletük rében te hát nem az életkornak van a szervezetben szakmai jelenléte, hanem a hatalom az életkorból is képes a magaszámára előnykövetésni, ha kell az idősebbekből, ha érdekei más képp kívánják, a fiatalokból, mindig éppen abból, amelyik saját stabilizálása és maximumi zálása érdekében a legelőnyösebb. A juventokrácia és a gerontokrácia egyaránt csak egy (bár nem szükségképpen megjelölő) uralmi eszköz, amelyik a hatalmi status quo megőrzése érdekében nempl. osztály vagy etnikai, hanem generációs szelkeciót érvényesíthatalmi mechanizmusban, szükségese tén egy konfliktus generációs irányba terelve, beosztottak közti ellentétet alakítva.

De nem csak a teljesítményt, hanem mint a szerzők ki fejtik, a tudást is a hatalom ítéli meg, ezért a tudás sok szerepe a szervezetben sokkal elmentmondásosabb, mint az a „tudásalapítáradalom”, vagy a „tudásgazdaság” szlogenjeiből vélhető volna. Semmilyen szakmai teljesítményön magában még nem elismerésre, főleg nem előléptetésre méltó, csak az, amelyik iránt a hatalom bizalommal viseltetik, amelyik hatalmi meg erősítést kap. Az a jelenítés, hogy a „tudás hatalom”, a szervezetben belül a hatalmi paradigmat szerintön magában nem értelmezhető, mert a tudás legfeljebb akkor lesz hatalom, ha bele illik a hatalmi logikába, ha a hatalmi gépezet integrálni tudja, és ebben az esetben sem biztos, hogy ez konfliktusmentes történik. A szervezetben belül a tudás, az inno váció, sokszor komoly hatalmi érdeket sért – mondják a szerzők, és tegyük ehhez hozzá, hogy különösen a bürokratikus szervezetben van ez így, mert előállításaköltséges, ki munkálása időigényes és nemszabályozható, hasznape digkéséges, mivel egy magasabb hatalmi szint megítélésé től, elismerésé től függhet és nem biztos, hogy hatalmi erőforrásokra, pozícióra, befolyásra, tekintélyre átváltható nak bizonyul.

Ennél azonban több is elmondható a hatalmi össze függések ismeretében. Az újabb tudás, inno váció leközhe ti a vezetők meg lévő ismeret szintjét, amit azok a napi bürokratikus taposómalom követelményei között (értekezlet, egyeztetés, rendezvény, szervezés, ki mutató sok, beszámoló) akkor is csak nehezen tudnak megújítani, ha valami korépp ismeretüknek köszönhetően szerzették pozíciójukat. Ennek következtében nem biztos, hogy érdekeltek egy olyan tudás megjelölésében, amely az övékét (fokozatosan) elérték telenítheti, ez ugyanis presztízs- és legitimációs veszteséget okozhat számukra. A tudás emellett potenciális kritika, amely a kelleténél jobban átláthatóvá teheti a hatalmi mechanizmust, gyengeségeket jelelhet meg, nem kívánt in

formációkat adhat át, észreveheti a csontvázakat a szekrényben, és hogy némelyik (kis)király meztelen. A tudás tőke egy újabb technológia, ezzel új hatalmi bázis kiépüléséhez vezethet, ami megbonthatja az eddigi koalíciókat, megtörheti az információcsatornákat, eltérítheti a bejáratott utakat. Minél megrebbe gyehatalmi struktúra, minél inkább egyfajta hitbizományt képez egy vezetői pozíció, annál inkább ébredhet birtokosában az a veszélyérzet, hogy az innovatív tudás megjelenése akár a háttérbe szorulásához is vezethet, főleg, ha potenciális trónkövetőt is felfedezni vél. A hatalmi erőtér minden sajátosságai közöttében a szervezete esetleg nem is tudja fogadni azokat a tudásokat, újításokat, amelyek az szlogen szintjén lelkészen hangszóllyoz. Még a szervezet, illetve outputjai fejlesztésének jószándéka is kockázatos lehet megfelelő hatalmi háttér nélkül, mivel önmagában egy új ismeret, egy másféle megközelítés, egyeddig elterő mód szer is hatalmi szempontból gyanús és veszélyes lehet. Ennek oka, hogy ezek alapján esetleg megkérdőjelezhető a kialakult gyakorlat, az eddigi struktúra, felvethető a pozicionális átrendeződésgondolata. Az újonnan megjelenő, hatalmi szempontból nem legitim tudás könnyen arra a sorsra is juthat, hogy először megpróbálják érvényesülését megakadályozni, aztán beavatkozásokkal módosítani, végül kisajátítani.

A kéretlenül jelelt vezető, nem a bejáratott formáserint megjelező tudás gyengíteti a vezetői utánpótlás, a kiemelt, kiemelkedő pozícióit is, így áttételesen a vezetőét is. Ha Hamupipőke elmegy a bálba, az nem az övégy, hanem a lányok pályázatára esélyes csökkenti; ha véletlenül nyerne, akkor olyan presztízshöz, erőforráshoz juthat, hogy esetleg nem hagyja már magát csendben félretenni, hanem megkellaludni vele, vagy vállalni a konfliktust, ami szintén költséges, időésenergiagényes. A rútkis kacsa nem csak egy bűnbak, egy konfliktus ülepítő, hanem elkergetése növeli a többiek örökségét. Harry Potter elit bentlakásos iskolában való tanítatás a jelező erőforrássokat vonna el a vérszerinti gyerekektől, megszerzett végzettségpedig elhomályosíthatja az édesgyermek képeségét, és feltehetően jobban fizező állás hozjutatja majd, aminek elkerülése érdekében célszerű minél inkább elzárva tartani mások szemelől. Hanem aki válasszott embe rek jutnak te hát lehe tő ségek hez, az csökken te ti a do mináns koalícióren delkezésére álló erőforrássokat, így a hatalmi nyereséget, a bizalom híján beszűkíti a ma nővező képeséget. Ezért a magasabb hatalmi pozícióban lévő mérlege li, ki nek a tudás is meri el és ad neki ezáltal legiti mi tást, va la mint több let se gít sé get a szervezetben. Csak olyanét, aki től visszacsatoló dik számá ra va la mi lyen hatalmi szempontból hasznos tényező, többnyire erőforrás, feladatát vállalás, információ, presztízs, (extra) lojalitás, még akkor is, ha ezek a szervezeten kívülről érkeznek.

A hatalmi szemlélet megközelítésében a túlképzettség is más értelmezést kap. Szakmai értelemben a túlképzettség azért kerülendő, mert az állásbétől je unatkoz ik majd pozíciójában, ezért az első adandó alkalommal váltani fog, és magával visza szervezetéről is információkat. Hatalmi értelemben a túlképzettség viszont azt jelenti, hogy az illető veszélyes, mert versenytárs, aki vel mások lecsérelhetők, kompetens, aki veszélyeztetheti mások előrejutását és megkérdőjelezhet döntéseket, redundáns, aki gyors és olcsó megoldás helyett szakmai szempontokra akar majd tekinteteltetni – jó, ha nem elve va la mi féle de vi áns, aki majd képes felkar ni a szervezeti struktúra esetleges langyos állóvizét.

A hatalmi paradigma alapján az természetesen nem állítható, hogy a szervezetben a magasabb pozícióba kerülés nem lehet a szakmai teljesítménykövetkezése, a fi

életkorhoz nem kapcsolódhat magas szintű hozzáértés, vagy hogy a tudást a szervezet nem tudja, nem akarja hasznosítani, mint ahogy az sem, hogy minden szervezetben megtalálható mechanizmusok működne. Az viszont igen, hogy a hatalmi gépezet a lehetőségeivel, erőfőlényével élni kíván, érzéketlen az emberre, morális problémákra, az azszemélytelenül működik és elsősorban hatalmi szempontokat vesz figyelembe, míg másokat csak annyiban, amennyiben rákényesül, még hozzávala mely más, elhatalmi tényező befolyásának következtében.

A hatalmi paradigma mentén viszont szétfoszlik néhány közkelelt mítosz, illetve előítélet: hogy a nők kevésbé alkalmasak vezetőnek, hogy a fiatalok teljesítménye életkoruknál fogva na gyobb, vagy hogy a tudás volna a szervezetben a legfontosabb kritériuma. A szervezeten belüli mítoszok, értékek, szimbólumok a szervezeti kultúra eleméleteiben nyertek jelentős szerepet, amelyeknek a könyv önálló fejezetet is szentel. Ezek az eleméletek – akár egyéges, akár szubkultúrára oszló, vagy amorf, egyénekhez, szituációkhoz kötődőnek tekintik a szervezeti kultúrát – azt képviselik, hogy a szervezetben lévő viselkedés a szervezeti kultúra összevető döntően meghatározó. Az említettet kenkívvül ide tartoznak még a szervezeti filozófiák, „küldetések”, hagyományok, kommunikációs formák, rituálék, a szervezet iránti elkötelezettség megnyilvánulási formái, de még a kiálakultúrák, a szervezeti múlt illetve az alapítók, kiemelkedő személyiségek iránti tiszteltetés is. A hatalmi paradigma elsősorban a szervezeti kultúra létét, és feltárja a hatalmi vonatkozásait, pl. az épület nagyságában, modernségében megtestesülhet acégtőke ereje, hatalmi erőterben való súlya. A hierarchikus szintek mentén látható lehet a pozícióbe töltőnek a hatalmi jelensége a szervezet tárgyi kultúrájában: a szoba nagysága és berendezése, a bútor minősége, a szolgálati autó értéke, a számítógépek teljesítménye általában párhuzamosan a hatalommal. A hatalmi pozíciók közötti különbségeknek megfelelően alakulhatnak bizonyos viselkedésmódok, máslehetaközönő viszony, a megszólítás, az öltözködés, akérés, az utasítás az eltérő hierarchikus szinteken és kultúrátípusonként, pl. egy hatalmi és egy feladat kultúrában.

A könyvben ki fejtett hatalmi paradigma azonban megfordítja a magyarázóerőt a szervezeti kultúra eleméleteihez képest: itt a szervezeti kultúra összevető nem független változó, hanem következmények, a hatalom birtokosainak eszközei uralmuk elfogadtatása, céljaik maximalizálása érdekében. Mítoszoknak, értékeknek, filozófiáknak elsősorban a manipuláció, az ellenőrzés, a hatalmi status quo elfogadtatása, a célokra irányuló motíváció a funkciója. A szerzők megfogalmazásában „A szervezeti kultúra hát olyan eszköz a hatalom kezében, amely elősegíti (vagy hozzájárulhat) a szervezet érdekeit, céljait követő közösségek kiálakítását.” (323. o.) A szervezeti kultúra így a hatalmi viszonyok erejé ként alakul, noha kétségte len, hogy a meglévő kultúrális elemeket is igyekszik a hatalom felhasználni, ma gá hoz idomítani. A hatalmi paradigma tehát a szervezeti kultúra értelmében is azt a megközelítést jelenti, hogy a szervezet úgy működik, ahogy a hatalmi mechanizmusok, befolyások, védettségek, erőfőlények, alkuk lehetővé teszik.

Jávorés Rozgonyi könyve bár teoretikus indítást ad, számos példával tesz élvé az eleméleteket, amelyek húsba vágóak a társadalmi problémák a hatalmi szemléletű szervezetek gyakorlati erejét. Például, hogy miért működhetnek közveszélyes léteítmények az ellenőrzés után? Mert az egyébként hatalommal is rendelkező felügyeleti szervek érdektelenek lehetnek a végrehajtás utáni további ellenőrzésben, a ezzel járó,

meg nem térülő több letmun kában, ráadásul krízis esetén felelősségük soha sem vetődik fel. Miért nem találhatók meg a hibás, rossz döntések felelősei? Mert a testületi, elaprózódott döntéshozatali rendszerben esetleg hiányzik az ügyet képviselő, hatalommal rendelkező érdekhordozója. Miért élveznek előnyöket az önkormányzat cégei? Mert az önkormányzatok felelőtlen szervezeteik, amelyek el tudják érni, hogy üzleti érdekeiket hatóság eljárással meg támogassák, illetve önmagukat preferálják más vállalkozásokkal szemben.

A könyv példáiban szervezeti felelőtlenesség szerepe mellett megmutatkozik az erőfőlényvel való (vissza)élés is. Miért éri meg a környezetszennyezés? Mert a mialag legalázalt, hogy a károkozó a legritkább esetben fizesse vissza az extra nyereségét, az okozott veszteség nélkül nagyobb összeget pedig egyáltalán nem kell visszafizetnie, és akkor az intézményesített jogszabályvásárlás korrupciós rendszerét még megsemmisítjük. Miért kerülnek több be a beruházások, mint a pályázatban eredeti legszereplő összeg nagysága? Azért, mert a döntési folyamat egyes fázisai bolyan plusz költségek épülnek bele, amelyek az tán nem lehet kiiktatni az egész projekt megvalósításának veszélyeztetése nélkül, azaz irreverzibilis döntéspotok épülnek a folyamatba. Leckerélt a szervezet az általa túlhasznolt, kihasználhatókat? Természetesen konfliktuskezelési módja lehet ez egy hatalmi mechanizmusnak, amelyik gátlástalanul tudja érdekeit vérsítegni. Azt mondhatjuk, hogy mi nélkül a szervezet hiatalom voluntarizmusának korlátja (azaz pl. nincs szakszervezet vagy gyenge, nincsenek magas befolyással illetve védettséggel rendelkező kulcsemberek, a munkaerő piaci értéke alacsony), ezáltal könnyebben megteheti, mert a döntés gyorsan és zavartalanul végigahierarchián.

Számos példa az alkapcsolatos, miért nem képes a költségérdekeit megvédeni, főleg az önkormányzatokkal kapcsolatos viszonyában. A könyvből származó válaszok szerint azért, mert nem elég séges a szakképzésük, nem tudnak elég időt, energiát fordítani a közös fellépés megszervezésére, sokszereplőnek eltérő az érdekei, amit maguk sem tudnak pontosan megfogalmazni. Az önkormányzat ráadásul védi a hozzá tartozó szervezeteket, nem ad át információkat, nem mutatja ki a zajt, a keletkezett környezet szennyezést, amely negatív legitimációt az elhárító kezelté, hogy a károkozókat fenyegetett csoport nem tud időben lépni érdekeinek védelmére érdekében.

A több mint 400 oldalas könyv, amely be a szerzők korábbi munkái nem is kerültek át, számos további példával és fogalommal gazdagítja a hatalmi szemléletű szervezeti elméletet, amelyek egy viszonylag rövid recenzió keretében nem lehet ki merítően ismertetni. A kötet így sem tárgyalja a szervezeti hatalom valamennyi lehetséges aspektusát, ezek nyilván a szerzők későbbi, szinteti zárló munkásságában fognak megjelenni. Bár a szervezetszociológiai szakirodalom általában nem tartozik a könnyű olvasmányok közé, és ez a bemutatott műre is vonatkozik, igényes munkát tanulmányozni akkor is üdítő, ha itt-ott vitatkoznivalóra is bukkanhatunk. Hatalmi erőterít pus-e a verseny- és a közterület, vagy az előbbi inkább a pozícióban lévő küzdelmének békésebb módja, míg az utóbbi a hatalmak találkozásának egyik színtere? Nyilván lehet disputálni arról is, hogy a szervezet felelőtlen ség in kább szervezet pus-e, vagy egy szervezeti állapot, avagy van-e totális szervezeti felelőtlenesség. Az biztosan megkérdőjelezhető, hogy a felelőtlen szervezetek hierarchiájának acsúcsán a bíróságok lennének, ez azonban a szerzők nem is állították.

A szerkesztői munka hiánya érződik a kötetben, különösen az irodalomjegyzék esetében akad a doza, amelyből éppen a szerzők korábbi műveiből több hivatkozott tétele is kimaradt, vagy pontatlanul került a könyvbe. Tartalmi átfeélések kiüszöbölése felesébe tehetet volna a monográfia, egy alapos tárgymutató segítségével volna a kötetben való tájékoztató. Ez azonban semmit nem von le a hatalmi paradigma magyarázó erejéből, amelyik, mint azt a lánssikerült érzelhetőt vétenni, messze túlmutat a szervezett elméleten. A mai posztmodern, preglobális társadalom szervezetei társadalma, ebben a hatalmi szemlélet kb. olyan horde rejű, mint a 19. században volt a materiális társadalom-felfogás megjelenése, mert társadalomtörténeti magyarázó ereje és társadalomelméleti összefüggéseire vén más megvilágításba helyezi a társadalom újratelermelési módjáról kialakult szemléleteinket. Ez belátható, ha meggondoljuk, hogy a terror szervezetei korában esetenként nem könnyű eldönteni, hogy egy me rény let mögött egy szerep en csak meg félem líté si igény van-e, vagy ka to nai célú védelmi pénzek kicsi karának célzata; a destabilizálás lehetőségére való figyelmeztetés szándéka húzódik-e meg, vagy egy szövetségbe való belépés, abban való jele nőt sebb szerep válalás érő szakoskikényszerítése; a közvélemény figyelmének felkeltése, vagy társadalmi csoportok iránti gyűlölet kialakítása. A hatalmi összefüggések meglátásai alapján azonban könnyebben megérthetjük a szervezeteiket is, varázstalaníthatjuk a lamyest azt a több szörsen is indoktrinált, dezintellektualizált, médiatizált világot, amelyik jó részt ugyan csak a szervezetei terméke.

A, RÉZLER-HAGYATÉK' A MAGYARSZOCIOLÓGIÁBAN

BALOGH Eszter¹

Kodolányi János Főiskola
H-8000 Székesfehérvár, Fürdő u. 1; e-mail: baloghe@uranos.kodolanyi.hu

Tóth Pál Péter szerk.: *Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*. Budapest: Gondolat 2005.²

A tanulmány kötet ismertetésénél néhány személyes megjegyzéssel szeretném kezdeni. Először is Phd-hallgató voltam, mielőtt az egyik órán Lengyel György bejelentette, hogy a fél év végén egy igazírói ösztöndíjra fog jelentkezni: Rézler Gyula, aki a munkaszociológiáról tart nekünk előadást. Az előadásra sajnos nem kerültem, mivel Rézler Gyula pár nappal az előadás tervezett időpontja előtt elhunyt. Sze mélyes találkozás híján Rézler Gyula Alapítvány Kuratóriumának tagjai és amerikai barátai valamilyen beszélgetéseken keresztül, valamint írásaiból sok információt kaptam Rézler személyiségéről, életfilozófiájáról, s – nem utolsósorban Rézler, mint kutató és konfliktuskezelési szakembert is megismerhettem.

Rézler Gyula azon nem minden nap személyiségek közé tartozik, akik egész életük során pénzt, időt és igen sok energiát fordítanak arra, hogy megtalálják a szakembereket támogásnak és lehetőséget biztosításnak szakmai karrierjük építésére. Ez a beállítottság vezetett el ahhoz, hogy létrehozzon egy alapítványt (Rézler Gyula Alapítvány), melynek elsődleges feladata, hogy magyarádiák számára ösztöndíjat biztosítson az Egyesült Államokban. Magam is ezen ösztöndíjasok egyike vagyok. Az általa, illetőleg az Alapítvány által támogatott ösztöndíjasok számára bőven tíz fölé emelkedett, s talán nem tévedek, ha azt feltelem, hogy az ösztöndíjalapjaiban hátróta meg mindannyiunk életét. Az Egyesült Államokban eltöltött idő alatt az alternatív konfliktuskezelés témájában nyílik lehetőség mind kutatói munkára, mind a konfliktuskezeléssel kapcsolatos gyakorlati ismeretek megszerzésére; de létezik egy másik Rézler-ösztöndíj is, mely posztgraduális szociológiai tanulmányok támogatására Indiana University-n. A Rézler hagyatéka, az ösztöndíj mellett, ma egy másik típusú folyamatosságot is jelent, amely – úgy gondolom – valóban tükrözi Rézler Gyula fiatalkori támogató személyiségét. Az Alapítvány nemrégiben hozta létre az ösztöndíjas fiatalkori Rézler Gyula Mediációs Intézetét. Az Intézet feladata, hogy Rézler Gyula

1 Szeretnék köszönetet mondani Dr. Farkas Jánosnak, a Rézler Gyula Alapítvány Kuratórium elnökének és Dr. Krémer Andrásnak a Rézler Gyula Mediációs Intézet igazgatójának, akik Rézler Gyula munkásságát haláláig végig kísérték. Jelent a tanulmány megírásában sok hasznos tanácsot és támogatást kaptam számtalanszor.

2 A könyv megjelenését a Magyar Telekom és a Rézler Gyula Alapítvány támogatta. Kiadásra a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszék keltőrtendő együttes munkájának köszönhetően került sor. A kötetet Mézáros József gondozta.

szellemi ségét itt hon, az alternatív konfliktuskezelés gyakorlatában is fenn tart s a és a hazai társadalmi, tudományos és gazdasági életben képviselje.

Jelen kötet annak a sorozatnak az első, 'fejezete', melynek célja a, 'Rézler hagyatéka' feldolgozása. Rézler Gyula munkásságának egyik része Magyarországhoz, a másik az Egye sült Államokhoz kötődik. Itthon szociológiai munkái val vált a tudományos élet kiemelkedő személyiségévé. Jelen kötet ennek az élet szakasznak rö vid át te kin té se. Karrierjének második szakasza a Loyolai Egyetemhez kapcsolódik, ahol létre hoz ta a Munkatudományi Intézetet. Ezt követte pályafutásának harmadik szakasza, mely az alternatív vitarendezéshez kötődik. Rézler időskorára az USA egyik leg kiemelkedőbb döntőbírójává (arbitrátor) és közve títőjévé (mediátor) vált. A jelen leg ké szü lő második kötet célja ezen élet szakasz bemutatása lesz.

Az 1938–1944 között írt tanulmányokat tartalmazó könyv első felében Rézler munkásokról írt tanulmányai találhatók, a második részben a két világháború közötti magyar falukutatás és szociográfia intézményeítés szakmai csoportosulásait áttekintő írása olvasható, továbbá megismerkedhetünk a Magyar Munkatudományi Intézet megalakulásával és programjával. Tematikailag a harmadik résznek te kin tem Rézler írását a szovjet parasztság ról. Külön figyelemre méltó a kötet elején Tóth Pál Péter által írt összefoglalás Rézler élet pályájáról és tudományos tevékenységéről. S vé gül, de nem utolsósorban, a kötet értékes része a Balogh Anikó által készített Rézler-bibliográfia.

Rézler szociológusként és döntőbíróként is olyan társadalmi kérdésekkel és problémákkal állt kapcsolatban, amelyek őt valószínűleg az el esett társadalmi csoportokhoz, a társadalmi igazságossághoz és a társadalomban előforduló ellentmondások kezeléséhez köztették. Empirikus szociológiai kutatásait a sajtó körében egyedülálló szakszociológusi precizitással, módszertani igényességgel végezte. Érdek lő dé se a város és az ipari üzemek felé irányult, mi közben a falu és az agrárium volt a magyar szociográfia színterének zárólagos érdeklődési területe. A kényes társadalmi kérdésekkel is képes volt objektíven, kutatói távolgáttal tartásal kezelni. Társadalmi szemléletének és módszereinek alapja az ideológia- és értékmentességre törekvő, induktív tényfeltárás. (Ez szemlélet-nagy valószínűséggel-konfliktuskezelő munkásságára is hatást gyakorolt. A jó döntőbíró olyan empátikus, precíz, tárgyilagos személy, aki képes a tényeket felárni, rendszerezni, megérteni és végül igazságos döntést hozni.)

Szociológusként először a munkásokról szóló írásai válták ki, mi kornagyon fiatalon dolgozót írt a magyar ipari munkásságtöréneki alaku lása ról. A kötetben szereplő munkástanulmányok jól dokumentálják Rézler életrajzát és szociológusi érzékenységét, megközelítési módjainak sokféleségét. A tanulmányok mindegyike ugyanazon struktúrára épít. Az író a be szá mo ló kat az ága za tok ál ta lá nos jel lem ző i - nek a leírásával kezdi, majd leírja a munkabérviszonyokat, a munkaidőviszonyok és a munkások szociális helyzetét. Ezt követően részletesen taglalja a szervezkedés lehetőségeit az elemeket. Elemzéseit logikusak. Tiszta és higadt logikára utal, ahogyan pl. a téglagyári munkások rétege ző dé sét egy részről arra vezeti vissza, hogy a végzett munkagéphez köti-e a munkavállalót, vagy sem. A munkajellege a munkások önállóságát, vagy éppen függőségihelyzetét nagy mértékben meghatározza. Mais figyelemre méltó megállapítása az is, ahogyan a munkás szociális jellegét, mint magyarázó változó be vonja a munkások szociális és strukturális helyzetének megértésébe. Írásai ban

részlete sen taglalja a bérezési rendszer logikáját és a naktársadalmi, a munkások életére gyakorolható hatásait. Minden írásában foglalkozik a szervezkedés problémakörével. Részlete sen tárgyalja mind a téglagyári, mind a cukorgyári és a textilipari munkások szervezkedésének korlátait és lehetőségeit. A szervezetség magyarázatában részletesen elemzi az ágazat struktúrális és gazdasági helyzetét és az ebből következő szociális elemeket.

A leg részlete sebb elem zést a textil iparról adja. A szociográfi ai munkára a Magyar Textilipari Rt. adott szá má ra le he tő sé get 1941-ben, s így írta meg eb ben a té má ban az első magyar szociográfi á t. A tanulmány részletes szociális helyzetképet ad, amely b en elem zi, hogy a vég zett munka me ne te, ke re te és jel le ge mi lyen szociális kö vet ke zé mé nyek kel jár a textil ipari munkások életében. Ugyan eb ben a fe je zet ben vé gez sta tiszt i kai elemzéseket a textilgyári munkások rétegződéséről. Részletesen taglalja a munkaviszony jogi kereteit, mely azért különösen érdekes, mert abban nyomon kö vet he tő, hogy az akkori munkajogi változások hogyan gyakoroltak hatást a textilipari munkások szociális és gazdasági helyzetére. Szá mom ra a ta nul má ny leg ér de ke se bb ré sze az volt, aho gyan Rézler fel tér ké pe z te a munkások kul tu rá lis és ma gán é le ti vi szo nyai t. Ku ta tás á na ke z a ré sze pon tos, ér de kes le í rás az akkori társadalmi viszonyokról, az emberek életmódjáról, családalapítási attitűdjéről, kulturális szokásairól. A ta nul má ny a vál la lat szociál poli ti kai in té z ke dé se i vel zá rul. Amel lett, hogy Rézler itt rész le te sen le í rja az in té z ke dé sek for má í tés a vál la lat szociális in té z mé ny e i t, na gy fi gyel met for dít arra, hogy „a vál la lat ve ze tő sé ge, amely maga is lát ja a gyár ban dol go zó mun ká sok hely ze tét, mi lyen in té z ke dé se ket tett, mi lyen in té z mé ny e ket lé te sí tett a munkások fele melé se, az elő bb vá zolt hely ze t je a ví tá sa ér de ké ben” (95. o.). Ta nul má ny ban szin te vé gi mellő zi a szubjektív kommentárokat, a dolgozat elő szá vá ban, melyet való szín ű leg ké sőbb írt meg, csu pán en nyit je gye z meg: „Ez a ta nul má ny, amely a gyári munkásságtársadalmi, gazdasági és kulturális helyzetének megállapítására kíván mód szert adni, 1943-ban je lent meg. Ez zel már meg is mond tam, hogy nem íród ha tott az zal az egye nes szá vú ság gal, aho gy az ma meg je len het ne. Sok he lyütt a so rok kö zött kell az ol va só nak a va ló sá got meg ta lál nia. Így ott, aho l a vál la lat se gé ly e zé si te vé ke ny s ég ér ő l szá mo lok be, nem a vál la lat ál tal ad ott né há ny pen gő nek szá n dé koz tam rek lá mot adni, ha nem ki hasz nál tam az al kal mat, hogy a se gé ly e zett család gazdasági kör ül mé ny e i t, gazdasági kór ké pé trő vi den is mertethessem. A két tő szem be áll í tás á ból u gy an is rá kell jö nnie az ol va só nak, hogy a se gé ly e zett munkások anya gi hely ze te és a vál la lat ál tal fo lyó sí tott se gé ly men nyi re nin cse nek arány ban egy más sal. . . . . a munkás ság gazdasági hely ze tét vál la la ti szociál poli ti ká val –le gy en az bár mi lyen ked ve ző is- döntő en nem be fo lyá sol hat juk, ha nem csakis áll la mi la g í r á ny í tott, át fo gó ter melé si poli ti ka út ján.” (48. o.)

A Magyar Munka tudományi Intézet programját vázoló írásában a program mind a tudományos, mind a gyakorlati eszközök kidolgozásában messze menően illeszkedik Rézler Gyula szociográfi ai és munka tudományi gondolkodásához. A program igen részletesen taglalja, hogy a munkaügy területén milyen szociográfiai módszereket szükséges követni, milyen típusú adatok gyűjtése szükséges és milyen programokat kell az intézetnek végrehajtania.

Ma is ér de k lő dé s re szá mít ha t a so v jet pa rasz t sá g ról írt ta nul má ny. Rézler em pá ti á val, ugyanakkor kutatói távolságtartással kezeli a történelemnek ezt az epizódját. Részlete sen, sta tiszt i kai ada tok kal do ku men tál va ír ja le a kol lek ti vi zá lás fo ly a má tás

annak következményeit. A tanulmányt a paraszttársadalom rétegződésének elemzésével és a különböző rétegek érzékelésének jellemzőivel kezdte. Ezután analitikus módon követte végig azt a folyamatot, amelyben a tervgazdaság felszámolta az orosz parasztságot, ahogyan Rézler fogalmaz: „tíz év alatt mind azokat a tulajdonosokat a vállalkozókat, amelyek szerette Európában a paraszthoz mindegyik hozzá tartoznak. Egy szóval: a paraszti életforma szűnt meg Oroszországban... A paraszti életnek két fő jellemzője: a birtoklása, illetve a birtoklás lehetősége és az önállóság. Oroszországban egyiket sem találjuk meg, tehát orosz parasztról nem beszélhetünk többé. Maga a szovjet koromány sem tekintheti őket parasztnak, mert amíg azok voltak, szemben állt velük, amióta azonban kolhozokban élnek, nincs birtokuk, és előírás szerint művelik a földet, az óta munkásként kezeli őket...” (183. o.). Érzékelteteni írja le a kollektívizálás ipari hátterét. Statisztikai adatokkal mutatja be, hogy ez a folyamat hogyan hatott a városi munkásság helyzetére, általában a lakosság életszínvonalára, élelmiszerrel ellátottságára. Érdekes az ipari termékek minőségének a vizsgálatáról írt elemzés, amelyben Rézler összefüggést talál a parasztság munkásságának a károsítása és az ipari termelés minőségromlás között.

Összegezés képpen elmondható, hogy a tanulmány gyűjtemény a szociológiai kutatás módszertan történetének fontos fejezetét dokumentálva, egyúttal a 30-as-40-es évek társadalmi viszonyairól is pontos képet ad, s az segíti olvasót el igazodni a kor szociológiai, szociálpolitikai és gazdasági problémáiban.

TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS KIREKESZTŐDÉS

BLASKÓ Zsuzsa

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
H-1119 Budapest, Andor u. 47–49.; zsblasko@gmail.com

Aszegénységésátársadalmikirekesztődésfolyamata. Tanulmányok. Társadalmi egyenlőtlenségekés kirekesztődés 1. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2004.

Aszegénységésátársadalmikirekesztődésjelzőszámai. Elméleti megalapozás. Társadalmi egyenlőtlenségekés kirekesztődés 2. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2005.

A *Társadalmi egyenlőtlenségekés kirekesztődés* címen útjára indított kiadvány sorozat eddig megjelent két kötetének elővasását én a második kötettel jávaslom kezdeni. Ez, az alcímében az „elméleti megalapozás” kitélt viselő tanulmány ugyanis valóban megfélelőbevezetőnyújt a most elindított kiadvány sorozat tárgyába, a társadalmi kirekesztődés problémáikájába. Megismertette a fogalom történetét, a kapcsolódó főbb elméleti kelesztő sorra veszi a tárgy körbe tartó társadalmi jelenségeket. Ily módon kíváló bevezetőnyújt az az első, *Tanulmányok* alcímet viselő kötet írásaihoz, amelyek a korábban megismert tárgykörök jó részét lefedve, a társadalmi kirekesztődés egy-egy metszét vizsgálják empirikusan, a mai Magyarországon. A két kiadvány egy hosszabb sorozat indító darabja it képezi: a KSH ugyan is az EU-SILC [Statistics on Income and Living Conditions] nemzetközi felvételekhez kapcsolódóan több éves kutatási programot tervez a kirekesztődés és aszegénység vizsgálatára. Az első kötet bevezetőjében leírtak szerint pedig ehhez a kutatás sorozatához elméleti és módszertani darabok kategóriáit tartalmazó kiadvány sorozat kapcsolódik majd.

A második kötet (*Aszegénységésátársadalmikirekesztődésjelzőszámai*) e szempontból hibrid példány, és éppen ezért igen izgalmas: korrekten elméleti alapokat le rakva kezdi meg a módszertani építkezést, az élővendő adat felvételek és statisztikai adatfeldolgozások számárány mutató jelzőszámrendszer kidolgozását. A kutatási folyamatnak egy igen ritkán bemutatott (és sajnos sokszor nem is kellő alaposággal végrehajtott) fázisát doku mentálja tehát, az adat felvételek és -feldolgozásnak az elméleti és fogalmi háttérrel való összekapcsolását, a vizsgálat tárgyának operacionalizálását. A társadalmi kirekesztődés viszonylag új keletű gondolatának eredetét egészen a klasszikus struktúra elméletéig visszanyúlva mutatja be. A modern struktúra-megközelítések közül – elkerülhetetlenül némi kutatói önkényességgel válogatva – kitér Beckrizi kótársadalmára, a „kétharmados” társadalom koncepcióira, és az életciklus elméletekre. Elszakadva az utána az akadémiai jellegű elméletektől a modern világban (többé-kevésbé) megvalósult társadalompolitikai elképzeléseket, illetve az azok alapját jelentő társadalomképeket veszi sorra. Ezt valójában a munka végső célja, az indikátoroknak a társadalompolitikai programok kialakítását támogató jelleget in do

kolja. Az elméleti összefoglalót azután az *underclass*-elmélet, a „szegénység kultúrája” koncepció és végül az előbbiekkel való bancsak szoros összefüggésben tárgyalható társadalmi kirekesztődés elmélet zárja. Az egyes megközelítéseket rövideen összefoglalva a szerzők általában sikeresebben, célratörően emelik ki azoknak a társadalmi hátrányokra vonatkozó aspektusait.

A több kínálkozó lehetőség közül most Amartya Sen társadalmi kirekesztődés-konceptóját elfogadva, amely szerint a társadalmi kirekesztés a szegénységhez képest összetettebb, a társadalmi sebezhetőség, megfosztottság többféle formáját magában foglaló kategória, úgy fogalmazhatunk, hogy a kötet második nagyobb egysége a társadalmi kirekesztődés egyes dimenzióit veszi sorra. Ennek során a szerzők először ki mutatják az adott társadalmi hátrány típus jelentőségét, igyekezve azt korábban bemutatott elméletekhez kapcsolni, majd több-kevesbé meg is indokolva döntéseiket, felsorolják az adott probléma mérésére alkalmasnak tartott jelzőszámok sorát. Az ilyen módon számbavett kirekesztődés-dimenziók között szerepelnek az anyagi szegénység különféle megnyilvánulásai (jövedelmi, fogyasztási, életmódban megnyilvánuló, és a szociálpolitika által definiált szegénység), a tudás megszerzéséből való kiszorulás, a munkaerőpiaci kirekesztődés és a társadalmi és családikapcsolatok hiánya. Számon némi legmeglepő módon ezek után, nem pedig közvetlenül az anyagi szegénységet követően tárgyalja a kötet a tartós és átmeneti szegénység kérdését, a szubjektív szegénység témakörét és a szegények életmódját. Majd vissza nyúlva a szegénység-kockázatnak – és te gyűk hozzá: kirekesztődés-kockázatnak – az életciklusal való összefüggésé hang súlyozó megközelítésekhez, sorra kerülnek a gyerekeket, a fiatalokat és az időseket érintő speciális problémák. Korábbi empirikus vizsgálatokból is tudható, hogy fokozottan veszélyeztetett, illetve zömükben már kirekesztett tekintetbe hozható csoportjai még a társadalmi hátrányok, a fogynakalélők és a hajléktalanok. Az ő helyzetüket tekintve a kötet kevesebbé fejteget. Végül a térbeli kirekesztődés kérdése, valamint a szociálpolitika által masegelyeztettköre kerül sorra. A kiadvány hátralévő része a főbb, nemzetközi összefoglalást célzó mutatókat, illetve azok kialakításának alapelveit mutatja, majd tízen négy oldalon keresztül a hazai körülmények bemutatására ajánlott indikátorokat közli, részletesen, táblázatos formában.

Az első, *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata* című tanulmányokötet írásának elkészülte időben megelőzhet a jelzőszámok kidolgozását célzó munkát, sőt az indikátorok kidolgozó szerzők helyenként láthatóan építettek is az abban közöltekre.¹ A tanulmányok tartalmazó kötet lényegében olyan írásokat gyűjt egybe, amelyek a mai magyar társadalmat a társadalmi kirekesztődés egyes aspektusaiból empirikus alapon leírják. Ami ért még is a fordított sorrendben való olvasást javaslom, annak oka az, hogy az indikátorok ismert összefoglaló által bemutatott elméletek, fogalmak, problémafelvetések kifejezetten jó útmutatóként szolgálnak a tanulmányoktet írásainak, az azokban elemzett problémák ki választásának, aki választott megközelítési módoknak a megértéséhez. (És valóban részben főleg le ges sé tesz a tanulmányokban időnként hosszúra nyúló elméleti bevezetőt.)

1 A köztanulmányok korábbi változatait többségben elhangzott a 2003. decemberében megrendezett, *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés* című konferencián, melyet a Magyar Statisztikai Társaság Társadalomstatisztikai Szakosztálya szervezett. Az erről szóló beszámolót lásd a *Szociológiai Szemle* 2004/2. számában.

Ráadásul az első kötetben számba vett dimenziók, valamint a különösen vesélyeztetett társadalmi csoportok köre szűkebb, mint amit az indikátorokat bevezető kiadvány – meggyőzően – idetartozóként és fontosként mutat be. A társadalmi kiřesztes aspektsai közül jó lett volna, ha önálló témaként helyet talál a kötetben a kapcsolatszeğnyseg, a csaladi és tagböl való kiszakadas probéma – amelyet a szakirodalom egyértelműen a kiřesztés legfontosabb vejáróiként tart számon, sőt egyes elméletek éppen a kiřesztés jelenését meghatározó fő problémaként tartanak számon. (Mint a kiřesztés egy-egy sajátos formájának vejárój a, megjeleNIK azért a kapcsolatszeğnyseg a kötetben: először a gyermekek társadalmi kiřesztése, majd a bűnözés témakörében.)

Ennél komolyabb hiányérzetet okoz a társadalmi kiřesztés folyamataiban súlyosan érintett csoportok közül a cigányok helyzete felró elemzés hiánya. Mind a csoportmagyarországi lélekszáma, mind az öket jellemző szeğnyseg, munkanélküliség stb. kockázatok folytán szükséges lenne sajátos pozíciójukat külön tárgyalni. Mindössze két kérdés kapcsán esik ró luk szó a kötetben. Lannert Juditnak az oktatásban zajló társadalmi kiřesztésről szóló írásbanki fejezetten hangsúlyos szerepet kap a cigányok kérdése. A cigánygyerekek szegregációjának különböző formáit ismeretve Lannert rámutat arra, hogy a cigányok kiszakadasát nagyban erősítõ szegregációs folyamatok az elmúlt bõ évtized során határozottan felerősödtek, és hogy visszaszorításuk kerülhetetlen lépés lenne a cigányok társadalmi integrációj a felé vezető úton. Darvas Ágnes és Tausz Katalin gyerekek szeğnysegét és gyermekek kiřesztettségét vizsgáló kutatása szerint pedig a roma gyerekek körében a pesszimista beállított ságú akaránya több mint kétszerese a nem ró mák körében mért nek. A jövőbe vetett hit hiánya pedig például a társadalmi kiřesztés hosszabb távon való konzerválódásának igen fontos indikátora lehet. Ezen túl is tanulságos, és tartalmas feltelesen a kötetbe illõ lenne a cigányság munkaerõpiaci, lakhatási körülményeinek (hátrányai nak), a cigányoknak a bűnözésben való érintettség nek bemutatása, valamint az is, ha az idõs cigány népesség, és általában a cigány népesség szeğnyseg kockázatát megismerhetnénk. Az e témákat érintõ tanulmányok azonban – talán a megfelelõ adatok elérhetetlensége okán – nem tartalmaznak utalást a cigányok helyzetére.

A hiányosságok elnére persze a tanulmányok írói a megismert kiřesztés-dimenziók leg többjét számba veszik – és teszik ezt az esetek többségében érdekes, informatív módon. Darvas Ágnes és Tausz Katalin a gyerekek szeğnysegéről, a gyermekek kiřesztéséről írnak egy 2003-as, a gyerekrõl a gyerekek szögböl tájékozódó vizsgálatra építve. Kiinduló tázisük a társadalmi kiřesztettség sokdimenziós jellegére, illetve a különbözõ dimenziók között fennálló szoros összeğugések tételére épül és arra, hogy mind ez a gyermekek esetében elterõ tartalommal jeleNIK meg, mint a felnõtek körében. Kis sértõre de kes, bevalottan elõjeleNTÉS nek szánt össze foglalkukban olyan súlyos kérdéseket érint nek, mint a gyermekek megfosztottsága az általuk fontosnak érzett javaktól, társas kapcsolataik és azok hiánya, pszichoszociális jólétük és jövő képük. Mások hoz képest tömörebb, határozottan összegzõ jellegű tanulmányt írt Lannert Judit az oktatási kiřesztés folyamatairól. Korábbi vizsgálati eredmények re hivatkozva írja le a magyar oktatási rendszernek a társadalmi hátrányok átörökítésében játszott igen csak hatékony szerepét és – megint máskól elterõen – konkrét javaslatokat is tesz a problémák orvoslására.

Bukodi Erzsébet írása a munkaerőpiaci kihasználásról a kötet messze legterjedelmesebb írása (65 oldalt tesz ki a teljes 245-ből!). Alapos tanulmány, részletes elemelési bevezetővel, a honi és a külföldi empirikus eredmények bemutatásával, sokrétű empirikus elemzéssel. Erénye, hogy a munkaerőpiacról való kihasználás kategóriáját tárgyalva, a munkanélküli séggel együtt az „egyéb inaktív” válasszal vizsgálódó hátrányhelyzetként kezeli – különböző (demográfiai, iskolázottsági, foglalkozási és családi) ismérvek szerint vizsgálva a kirekesztődés és a kirekesztettségéből való „visszatérés” esélyeit. Külön elemzi a munkanélküli ségből állásbajra majd újra munkanélküli ségbe vezető életpályákat, és világosan megmutatja: a munkanélküli lét növeli az új munkanélküli válások kockázatát. A társadalmi kihasználás szempontjából csak közvetve releváns viszont az elemzésnek a foglalkozási mobilitásra vonatkozó része. Többet árul el magukról a rossz minőségű lakásokról, mint sem a benűk élőkéről Székely Judit írása. Igaz, a tanulmány végén szereplő táblázat a lakásnyelvények összefüggéseket mutatnak be például a háztartásfő iskolai végzettsége, gazdasági aktivitása, a háztartásjövédelmi helyzete és alakás körülmények között – megválaszolva több, tanulmányolvasása közben felmerülő kérdést.

A társadalmi kihasználás diemenziói újrátérve a kihasználásban különösen veszélyeztetett csoportok vizsgálatára, Monostori Judit az időskori szegénység vizsgálja, igencsak sokrétűen. Jövédelmi viszonyaik mellett számba veszi a lakás körülmények és háztartásuk felszereltségét is, és figyelemmel kíséri az időskor társadalmának belső tagoltságát, annak időbeli alakulását. Elemeléseket és hipotéziseket ismerteti először Papp Gábor a bűnözés és a társadalmi kihasználás kapcsolatáról szóló tanulmányában. Alap gondolata, hogy a társadalmi kihasználás megjelölhet, mint a bűnözés előzménye, és mint annak következménye, ráadásul – saját tartalmakkal felöltődve – abortív létvelejárájává válhat. Falu végén Albert a térbeli kihasználást a térségek, települések szintjén vizsgálja. 1985-ig visszamenőleg bemutatja azokat a mérési módokat, amelyek segítségével a térbeli egyenlőtlenségek csökkenését célzó politikai intézkedésekre a települési (kistérségi) hátránymérésre történt és megállapításokat tesz a tartós lezaikadáshoz vezető tényezőkről.

Némi legkielégítő sorból végül a kötet utolsó írása, amelyben Altörjai Szilvia és Havasi Éva egy (egyébként igen izgalmas) módszertani kísérletet hajtanak végre. Azt vizsgálják, hogy a számszerű eredmények elterjedése érdekében a társadalmi kihasználás terjedését lehet-e juttatni két különböző adatbázis (a TÁRKIMonitor illetve a KSHHKF felvétele) alapján a szegénység helyzetére vonatkozóan. Többé-kevésbé megnyugtató következtetésük szerint a különböző számok mögött (ez esetben legalább) hasonló összeütközések állnak.

A kötet egészén végigvonuló, egy séges üzenet után kutatva egyértelműen az iskolázottság, a képzettség társadalmi esély-formálószerpeötlik szembe. Bár az okosági kapcsolatokkoránt sem nyilvánvalóak, azt nyugodtan ki lehet mondani, hogy az alacsony iskolázottsági szint a leg súlyosabb társadalmi hátrányok egész lánca távlatát vonza magával és az itt fel tárt kihasználtsági formák mindegyi kének hátterében megtalálható. Az iskolázatlanság közvetlenül kapcsolódik a munkaerőpiaci kihasználtsághoz. Bukodi írásából ki derül, hogy a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők mindenki másnál nagyobb valószínűséggel veszítik el állásukat, és ha egy szer munkanélküli váltak, az ő esélyük a legkielégítő új állás szerzésére. A rossz munkaerőpiaci pozíció, jellemzően anyagi hátrányok egész sorához kapcsolódik. Altörjai Szilvia és

Havasí Éva tanulmánya megmutatja, hogy a család fő iskolai végzettsége – akerső/eltartott arány mellett – a szegényé váls kockázata leg erőteljes ebben meghatározó faktor. Jellemző az is, hogy azok a családok, ahol a háztartás fő legmagasabb végzettsége legfeljebb nyolc általános, az átlaghoz képest más félszer nagyobb valószínűséggel élnek „rossz” bérletsban, két és félszer nagyobb valószínűséggel „rossz” családi házban. Az iskolázottság és az anyagi viszonyok összefüggése az időkörfében is nyilvánvaló – derül ki Monostori Judit tanulmányából. A nyolc általánosnál is kevesebb iskolát ki járó idős emberek szegénységi kockázata messze felülmúlja minden más csoportét – bár a nyolc általánost végzetek és a szakmunkások szegénységi rátaja az övéké nélkül jóval alacsonyabb és egymás hozközeledni látszik.

Az iskolázatlansághoz kapcsolódó hátrányok ráadásul a következő generáció, a gyerekek életét is meghatározzák. Darvas és Tausz vizsgálata megmutatja, hogy azokban a családokban, ahol senki nek sincs általános iskolainál magasabb végzettsége, a gyerekek hatszornál nagyobb valószínűséggel válnak pesszimitávasaját lehetőségeket illetően, mint a diplo más taggal is bíró családokban. Végzősoron pedig – mint az a Papp Gábor által idézett vizsgálataból ki derül – az alacsony iskolai végzettségűek körében jóval gyakrabban fordul elő különféle bűnesetek elkövetése is, mint más csoportokban. Makroszinten pedig az alacsony iskolai végzettségű népesség térbeli koncentrációja okoz problémát, szoros összefüggést mutatva egyes térségeknek, településeknek az országos átlagtól való elmaradásával, leszakadásával (Falúvégi Albert tanulmánya).

Kár, hogy a kötetben szereplő egyes írá sok nem szerveződni való di fejezete ké, egy egység szerkezet részéi vé. Műfajuk, terjedelmük, ki dolgozott ságuk mértéke, a bennük bemutatott kutatás előrehaladottságának foka erősen különböző. Mindezek ellenére abban közzölt gazdag ismeretanyag szakmai elkészítési kusérdek lődök számára egyaránt hasznos olvasmányát szik a könyvet. Ami pedig a korában is merített *Elméletimegalapozás* címmű kötetéi leti, azt bátran ajánlom mindenki nek, akit a társadalmi kirekesztődés, a szegénység – vagy csak általában a társadalmi hátrányok kérdésköre érdekel. Remek kiindulópont, akár az elméletek, akár egyes konkrét társadalmi problémák iránt érdeklődik az olvasó.

ABSTRACTS

Zoltán Farkas

Perspectives and Paradigms in Sociological Theory I-II.

In this paper, including two parts, first we deal with the correlation between the object and perspective of sociology, and determine the aspects of the classification of sociological perspective. Then we draw up the types of sociological perspective and point out the main theories and theoretical directions representing different perspectives. The sociological perspective is a system of notions referring to the basic questions of sociology, which basically determines the whole of the theoretical concepts and correlations of sociology. In order to draw up the typical perspectives emerging in sociological theory, we define the basic correlations and questions of sociology. We distinguish between the holist and the individualist perspectives on the level of overall perspectives, from the point of view of the level of factors determining social phenomena. We make a distinction between symbolist and factulist perspectives from the point of view of the nature of factors determining social phenomena. On the level of the main perspectives, we make a distinction between normativist, structuralist, creativist and rationalist perspectives.

Hajnalka Fényes–Gabriella Pusztai

Men's Disadvantage in Higher Education in the Light of a Regional Sample

The study analyses men and women's chances in higher education, narrowing the question to material, cultural and social capital. According to our hypothesis, since on the basis of the data of a number of studies, fewer men reach higher education (they study in institutions of second and semi-third degree), they have to prove and present more in order to enter higher education, and it seems that they are in a disadvantageous situation in comparison with women. Those men who enter University or College, will have bigger home-based cultural resources and material capital, and their social relations will be characterized by strong and tight ties, which they can successfully increase during their further studies, in other words, they need the mobilization of more resources than women. In the present study we make an attempt in order to check this hypothesis.

Tünde Virág

Villages Becoming Ghettos

The object of my paper is an area with small villages, largely over-represented by Roma population. In the middle of the 1980s there were one or two small villages becoming ghettos, at present 17 ethnically segregated settlements can be found in the

micro-region besides dozens of other villages approaching towards the state of ethnic segregation. As a result of massive unemployment and the demographic changes brought about by the exchange of population, not only more and more villages became ghettos in the area, but the structure of local society has also changed. In each settlement either the majority of the inhabitants or, in more serious cases, the whole village community is excluded from the labour force market as well as from the education system, which could offer them social mobility.